
ISSN 1999-4214 (print)

ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№1/2024

Жылына 4 рет шығады
2001ж. Шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2024

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты, Астана, Қазақстан
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD) Астана, Қазақстан

Редакциялақасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Наваи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 15.03.2024 ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан
Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курьжжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 15.03.2024ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

©Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
Candidate of Philological Science, Associate Professor of the **A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute**, Astana, Kazakhstan
Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the **A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute**, Astana, Kazakhstan

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkerova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabekuly D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhhan L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 15.03.2024 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

© A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

АЛПЫСБАЕВА А.Е., АШИМХАНОВА С.А., ӘБДІМАНАПОВА М.Б.	М. Жұмабаевтың «Гүлсім ханымға» өлеңінің лингвопоэтикасы және аудармадағы көрінісі.....	7
БАЛТАБАЙ Д.Ә.	«Шежіре-и теракиме» еңбегіндегі кейбір түркі сөздерінің этимологиясы.....	24
КЕМБАЕВА А.Т., ЖҰБАЙ О.С.	Шерхан Мұртаза шығармаларындағы ұлттық мәдениеттің тілдік көріністері.....	35
КҮДЕРИНОВА Қ.Б. СЕРІКҚЫЗЫ М.	А.Байтұрсынұлы сөзсаптамындағы қазақ сөзінің дәстүрлі прагматикасы.....	52
KURMANGALI F.T., MAMAYEVA G.B., BEIMBETOVA A.A.	National cultural connotation of regular expressions and national code in kazakh and english languages.....	67
РАЙНБЕКОВА Г., KASAROGLU CENGEL H.	Терминологиядағы антонимия (қазақ тілінің антонимдер сөздігі негізінде).....	80

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АЙТУҒАНОВА С.Ш. СӘРЕКЕНОВА Қ.Қ.	Ясауи хикметтеріндегі айшықтаулардың көркемдік қызметі.....	92
АКНМЕТОВА І.В., KALIYEV A.K., АҒА М.	The role of woman in birth rituals of kazakh and turkish people.....	104
АМАНҒАЗЫҚЫЗЫ М.	Постмодерн әдебиетіндегі қала тақырыбы.....	118
ISPANDIYAROVA A.T., ABSADYK A.A.	The concept «woman» in kazakh folk lyrics.....	133
ИБРАЙХАНОВА А.Қ.	Сапарғали Бегалин поэмаларындағы ертегі, аңыздар ізі.....	143
ҚАМАРОВА Н.С., ЖАЙЛОВОВ Б.С.	Әбіш Кекілбайұлы – әдебиеттанушы.....	157
НОҒАЙБЕКҚЫЗЫ Л., ДАРИБАЕВ С.Д.	Бесікке салу ғұрпына қатысты қастерлі ұғымдар	172
НУРГАЛИ Қ.Р., МЕЛЬНОВА К.В.	Основы миропостроения в произведениях жанра фэнтези.....	188

СЕЙСЕНҚҰЛҰЛЫ Ө., КЕНЖЕҚОЖАЕВА А.М., ТӨЛЕУБАЕВА К.А.	«Абайтану» ғылымы және қытай қазақтарының Абайды тануы.....	200
СҰЛТАНҒАЛИЕВА Р.Б.	Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасындағы әдеби интерьердің мекеншақтық қызметі.....	213
ХАМИДОВА А.Х., КАНАФИНА М.А., ЖУМСАКБАЕВ А.Т.	Образ грешницы в драме А.Н. Островского «Гроза».....	224
ҮЕРСАИНОВА А.В., КОШАНОВА ЗН.Т., ТАЛАСПАЕВА ЗН.С.	The contribution of the academician and writer Sabit Mukanov to Shokan studies.....	236

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND
LITERATURE**

КЛЫЧНИЯЗОВА Г.Н., СЫРЛЫБАЕВА Г.Т.	Оқушылардың айтылым мәдениетін қалыптастырудың лингвистикалық аспектілері	248
МАЖИЕВА Н.А., БАЛТАБАЕВА Н.С.	Эпостардағы «қаһарман-қыздар» бейнесін ЖОО-да СТО технологиясы арқылы оқыту.....	263

FTAMP 17.82.10

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.01>*А.Е. АЛПЫСБАЕВА¹ С.А. АШИМХАНОВА² М.Б. ӘБДИМАНАПОВА³ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан^{1,2}М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан³(e-mail: aygul.alpysbaeva.91@mail.ru¹, svetlana-1943@amil.ru²,mereke.bakhbergenova@mail.ru³)

***М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ «ГҮЛСІМ ХАНЫМҒА» ӨЛЕҢІНІҢ ЛИНГВОПОЭТИКАСЫ ЖӘНЕ АУДАРМАДАҒЫ КӨРІНІСІ**

Аңдатпа. Мақалада Мағжан Жұмабаевтың «Гүлсім ханымға» өлеңіндегі лингвопоэтика элементтерінің орыс және ағылшын тілдеріне аударылу ерекшеліктері қарастырылады. Поэтикалық аударма –көркем аударманың ең биік шыңы. Терең, астарлы ойлар түрлі көркемдеуіш, бейнелі құралдармен белгілі бір ырғақты формаға келтіріліп, әр сөз маңызды болған тұста аудармашыға артылатын жүк ауырлай түседі.

Өлең сөздің шебері Мағжан ақын поэзиясының өзге тілдерге аударылуы енді ғана зерттеліп келеді. Сол себепті түпнұсқа мен аударма мәтіндегі эстетикалық әсерге жауап беретін көркемдік-бейнелеуіш құралдарды лексико-семантикалық, құрылымдық тұрғыдан салыстырмалы талдай отырып, аударманың сәтті тұстары мен орын алған алшақтықтарды анықтауды мақсат етеміз. Сондай-ақ, өлеңге белгілі бір әуез бен ырғақ беретін сыртқы параметрлері мен құрылымы да буын, бунақ, ұйқас деңгейінде түпнұсқа/аударма жұбында талдауға түседі.

Зерттеу нәтижесі ақын поэзиясы аудармаларының сапасын анықтап, ары қарай да шетел тілдеріне аудару тәжірибесін байытуға септігін тигізеді. Орыс тілінде үш аударма нұсқасы мен ағылшын тіліндегі аудармасы поэзия аудармасының қай стратегиясына сай (Дж. Холмс, Левфевер бойынша) аударылғаны анықталып, түпнұсқа мазмұны мен идеясына, көркемдік тұлғасына қаншалықты әсер еткені интерпретацияланады. Қазіргі уақытта ақынның тек жиырма өлеңі ағылшын тіліне тәржімаланған. Ал, орыс тілі көптеген аудармаларға аралық тіл қызметін атқарғандықтан орыс тіліндегі аудармалар арнайы талдауды қажет етеді.

*Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР19175235 «М. Жұмабаев поэзиясының лингвопоэтикасы: аударылу ерекшеліктері мен стратегиялары» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Түйін сөздер: лингвопоэтика, поэтикалық аударма, көркемдік-бейнелеуіш құралдар, өлеңнің құрылысы, аударма стратегиялары.

Кіріспе. Поэтикалық аударманың күрделілігі қай заманда да даусыз еді. Б. Раффэль өлең аудармасын өнер (поэзия аудармашысы ақын болуы керек және өлеңді қара сөзбен аударуға болмайды) десе [1, 23], Д. Вайсспорт поэтикалық аударманы «қос лабиринт» [2, 10], ал П. Робинсон тіптен мүмкін емес өнер (art of impossible) [3, 9] деп атайды. 2003 жылы Хакер Уиллис Барнстоун аударма сыйлығын, 2009 жылы Мари Этьеннің «Жүз салт атты патшасының» аудармасындағы поэзиясы үшін PEN сыйлығын, сонымен бірге Ұлттық поэзия сериясынан бірінші Роберт Фаглес аударма сыйлығын жеңіп алған америкалық ақын, аудармашы, сыншы Мэрилин Хаккер «Сіз әсіресе поэзияны аударған кезде ақынның сөздерді, сөйлемдерді, сөз тіркестерін, өлең жолдарының, синтаксис пен сөйлем арасындағы үштік шиеленісті қалай біріктіретінін қарауға міндеттісіз» [4, 130] – дейді. Яғни, «поэзияны аудару өте күрделі үдеріс, өйткені аудармашы мәтінді бір тілден екінші тілге көшіру кезінде өлеңнің формасы мен мазмұнын сақтауға жауапты» [5, 2026].

Аталмыш форма мен мазмұнды сақтау жауапкершілігі еш туыстығы жоқ шетел тілдеріне аударғанда көп қиындықтар туғызары анық. Әсіресе, басқа тілдік семьяға жатуымен қатар, типі жағынан флективті тіл болып табылатын ағылшын тілінен, әрбір грамматикалық тұлғасы грамматикалық мәнге ие болатын агглютинативті қазақ тіліне немесе керісінше қазақ тілінен ағылшын тіліне тәржімалау барысында форма, ұйқас, ырғақ, фонетикалық үндестікті сақтау аудармашыдан біраз шеберлікті талап етеді. Ал, қазақ және орыс тілдері әртүрлі семьяларға және тілдік типтерге жататынына қарамастан, олардың көп ортақ тұстары бар: екі тілдің әліпбиі кириллицаға негізделген, сондықтан дауысты және дауыссыз дыбыстардың едәуір бөлігі бірдей. Кейбір сөйлем мүшелерінің грамматикалық категориялары бірдей (тұлғалар, жекеше және көпше түр, септіктер және т.б.). Дегенмен, бұл тілдердің арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар.

Осы тілдік, сонымен қатар мәдени ерекшеліктерді ескере отырып, мақалада алғаш рет салыстырмалы түрде Мағжан ақынның «Гүлсім ханымға» өлеңінің орыс тіліндегі үш нұсқадағы аудармалары мен ағылшын тіліндегі аудармасына семантикалық-құрылымдық тұрғыдан талдау жасалады. «Гүлсім ханымға» – ақынның 1920 жылы Қызылжарда мұғалімдер курсына мұғалім, әрі директор қызметін атқарып жүрген кездегі математика пәнінен мұғалім Гүлсім Камаловаға арнаған алғашқы өлеңі. Аса сұлу, жан баласына сәлем бермейтін тәкаппар ханым жұрт назарын өзіне еріксіз аударатын еді. Бір күні Мағжан оқытушылар бөлмесіндегі үстел үстінде қалған Гүлсімнің қалың дәптеріне осы сегіз жол өлеңді шығарып, жазып кетеді. Өлең екі шумақ, 8 тармақтан, әр тармағы 11 буын (тек бір жолда 12 буын), үш бунақтан тұратын,

кара өлең ұйқасына құрылған:

Гүлсім ханымға

3 4 4

Бота көз//, сиқырлы сөз// Гүлсім ханым, а

3 4 4

Әр жерде// өткізсек те// өмір таңын, а

3 4 4

Кей уақыт //көзіңізге// көзім түссе, б

3 4 4

Ойнайды //аласұрып //неге жаным?! а

3 4 4

Бота көз//, сиқырлы сөз //ханым Гүлсім, а

3 4 4

Көктегі //Күн күлмесін//, Гүлсім күлсін! а

3 5 4

Гүлсім – Күн//, көкте ақырын// жүзе білед, б

3 4 4

Сүйдіріп//, күйдіргенін// қайдан білсін! а [6, 152].

Орыс тіліндегі үш нұсқадағы аударма авторлары – Ауезхан Қодар, Қайрат Бакбергенев мен Валерий Любушин, ағылшын тіліндегі аударма авторлары – Тимур Кожаоглумен Мелл Кенне.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Э. Умберто (2023) [7], Х. Тисгам (2014) [8], З. Джафари және А. Каримниа (2015) [9] сияқты аударма теоретиктері мен практиктерінің көпшілігі бастапқы мәтін мен мақсатты мәтін арасындағы мәдени және тілдік айырмашылықтарға байланысты поэзияны аудару мүмкін емес деген пікірмен бөліседі. Поэзия аудармасының негізгі мақсаты – аударма тілінде түпнұсқа өлеңнің әсерін қайта жасау. Э. Умберто «Егер ақын өз жұмысын түпнұсқа тілінде (немесе бастапқы тілде) дұрыс орындаса, онда ол бар айла мен тактиканы қолданып, өлеңді қайта жасау жұмысын мүмкін емес етеді деп, поэзия аудармасын «сәтсіздік өнері» (art of failure) деп атайды [7,10]. Олар поэзияны аударудағы мәселелерді «үш негізгі категорияға жіктейді: лингвистикалық, эстетикалық және әлеуметтік-мәдени» [10, 25].

Біріншіден, лингвистикалық кедергілердің ішінен коллокация мен синтактикалық құрылымды атап өтеді. Олардың пікірінше, аудармашылар балама сөз тіркестерін, сондай-ақ мақсатты мәтінде бастапқы мәтіннің құрылымдарына ұқсас немесе жақын синтаксистік құрылымдарды қолдануы керек. Ал, ұқсас құрылым мен баламалы сөздерді табу өте қиын. Сонымен қатар, бастапқы және мақсатты мәтін арасындағы сөз тәртібі өте маңызды екенін айтады [8, 32]. Тілдер мен сөз тәртібінің айырмашылығына байланысты аудармашылар өлеңді бір сөз ретімен аудару кезінде кедергілерге тап болады. Бұл аударылған өлеңдегі мағынаның жоғалуына әкеледі, өйткені мағына

көбінесе сөздердің орын тәртібіне байланысты. Аудармашы үшін синтаксистік құрылымдар мен сөздердің орын тәртібі ғана емес, әріптердің немесе сөздердің бас әріппен жазылуы поэтикалық аудармада тағы бір қиындық туғызады.

Аудармашыларға бөгет болатын тағы бір аспект – эстетика, яғни түпнұсқа өлеңнің сұлулығы мен формасын сақтау. Өлеңнің сұлулығы қарапайым дыбыстық үндестік пен дыбыстардың үйлесімді «ойыны», гармониясынан бастап, жасырын жұмбақ, экспрессивтілік пен әсемдік беретін метафора, эпитет, теңеу тәрізді түрлі көркемдік-бейнелеуіш құралдардан құралады. Сондай-ақ, эстетикалық деңгейде көптеген аудармашылар поэзияны аудару кезінде тағы бір қиын мәселеге тап болады, ол өлеңнің сезімі мен имплицитті сарынын жеткізу.

Ал, үшінші мәдени кедергі ретінде түпнұсқа мәтін мен аударма мәдениеті арасындағы өлең жолдарында тілдік бірліктер арқылы көрініс табатын дүниетаным, наным-сенім, діни және әдеби көзқарас, дәстүр мен салт-сана арасындағы айырмашылықтарды атайды.

Аталмыш қиындықтардың барын жоққа шығара алмаймыз, бірақ оған қарамастан поэзия аудармасы өмір сүріп келеді және аударма түпнұсқадан асып түскен, аударма деп атауға аузың бармайтын көркем туындылар дүниеге келді. Мұны мойындайтын зерттеушілер жоғарыда аталған қиындықтарды жеңудің амалдарын ұсынады. Мысалы, лингвистикалық кедергілердің алдын алу үшін өлеңнің құрылымын тереңнен түсініп, әрбір тіркес пен сөйлемді талдау қажет десе, мәдени семантикаға ие сөздерді аударылатын тілдегі мәдени эквивалентімен тәржімалау керек дейді. Эстетикалық тұсына келер болсақ, аудармашы сөздің негізгі мағынасы мен поэтикалық мағынасын ажыратып, түпнұсқадағы метафораны аса жоғары талғаммен, жете түсініп барып аудару қажеттігін айтады [11, 342].

Поэзияны аудару кезінде мәдени мәселені шешудің басқа да пайдалы ұсыныстары төмендегідей: 1) ақындар өз өлеңдерінде айтқан жерлерге бару және өздерін ақындардың сол кездегі жағдайы мен жан толғанысын өздері өмір сүргендей елестету, эмпатия; 2) бір сілтемеге немесе әдебиетке емес, поэзия мен әдебиетке арналған бірнеше сілтемелер мен кітаптарды оқып, зерттеу; 3) ақынның өмірбаянын, эмоцияларын, көзқарастарын, мінез-құлқы мен сезімдерін зерттеу, бұл мағынаны сөзбе-сөз жеткізу қаупін азайтады; 4) аударылатын тілде сөйлейтін халық өкілдерімен танысып, олардың өмір сүру салты мен сол мәдениетке тән сөздердің мағыналары туралы не айтатынын талдаңыз [12, 200].

«Идеал» жағдайда аудармашы аталмыш қиындықтар мен оларды жеңудің амалдарын есепке ала отырып, өлең аудармасын жасайды. Отандық аударматану ғылымында поэзия аудармасына қатысты жалпы тұжырымдар жасалғанымен, нақты нормативті теориялар құрылмаған. Шетелдік ғылыми дискурста өлең сөзбен жазылған поэтикалық аудармаға қатысты аударма

стратегияларын ұсынған және теориялары әлі күнге дейін релевантты саналатын екі ғалымды атауға болады. Олар – Джеймс Холмс (1972) [13] пен Андре Левфевер (1975) [14]. Дж. Холмстың поэзия аудармасына қатысты ұсынған төрт стратегиясы:

(а) миметикалық (түпнұсқа формасы сақталады)

(b) аналогиялық (мақсатты аудиторияға мәдени сай келетін форма қолданылады)

(c) органикалық (семантикалық материал аударма барысында өзіндік бірегей поэтикалық формаға ие болуға рұқсат етіледі)

(d) девианттық немесе жат, яғни аударылған мәтін формасы жағынан да, мазмұны жағынан да түпнұсқаға сай емес [13, 19].

Әрқайсысына жеке тоқталатын болсақ, Дж. Холмстың өзі миметикалық стратегия рифмалы өлеңдер үшін мүмкін емес сияқты, өйткені екі тілдің просодикалық жүйесінде дәл балама табу қиын, бірақ ырғақсыз еркін өлеңдер үшін әбден мүмкін дейді. Аналогиялық стратегия бойынша аудармашы өлеңнің түпнұсқасын доместикациялауға ұмтылады; бастапқы мағынасын жоғалтпай, мақсатты оқырман мәдениетіне бейімдейді. Үшінші стратегия – органикалық форма. Бұл стратегия алдымен түпнұсқа өлеңнің жалпы мағынасын ашуға баса назар аударады. Содан кейін алынған мағынаға негізделген аударма процесін алға жылжытуға мүмкіндік береді. Аталмыш стратегия үшін қолайлы өлеңдердің бірі – кодталған өлең. Кодталған өлең дегеніміз – өлең жолдары арқылы жазылған құпия хабарды сөздердің орналасуы арқылы ашылатынын білдіреді. Мұндай өлеңте мысал ретінде акростикалық поэма жатады. Акростикалық өлеңде хабар әр жолдың бірінші әрпінде беріледі. Девиантты немесе жат – бастапқы поэзиядан мүлдем өзгеше жаңа форманы дамытуға бағытталған стратегия. Бұл стратегия олардың мағыналарын тек сөздер арқылы ғана емес, формалар арқылы да көрсететін өлеңдерге қолданылады. Мұндай өлеңдер формалды немесе нақты және алмас өлеңдер деп аталады.

А. Левфевер дыбыс пен ассоциацияларды қозғайтын поэзиялық аудармаға қатысты жеті стратегияны ұсынады. Олар фонематикалық аударма, сөзбе-сөз аударма, метрикалық аударма, прозалық аударма, рифмалық аударма, ақ өлең (ұйқассыз) аудару және интерпретация:

1) фонематикалық аударма – аударма тілінде (TL) бастапқы тілдің (SL) дыбысын шығарады; 2) сөзбе-сөз аударма поэтикалық мағынаға мән бермей, «дәл» түпнұсқаға сай аударма жасау; 3) метрикалық аударма SL өлшемін қайталайды; 4) поэзияны прозамен аудару мәтіннің мағынасын, коммуникативті құндылықтарын және SL синтаксисін бұрмалайды; 5) рифмалық аударма SL өлеңінің рифмасын аударуға тырысады; 6) ақ өлеңмен аудару TL-дегі баламалардың түпнұсқа өлеңнің мағынасына жақын мәндерге ие болуын қамтамасыз етеді; 7) интерпретация SL мәтінінің мазмұны сақталған,

бірақ пішіні өзгерген кезде пайда болатын нұсқалармен және аудармашы аударма арқыл «өз» өлеңін шығарған кезде болатын имитациялармен ерекшеленеді [14, 32].

Келесі бөлімдегі талдау нәтижесінде аудармашылардың аударма барысында қандай трансформациялар орын алып, қай стратегияны ұстанғандығы анықталады.

Талқылау мен бақылау. «Гүлсім ханымға» өлеңі екі шумақ және сегіз жолдан ғана тұрғанымен, өте әуезді, ырғақты, әр жолы көркемдік-бейнелеуіш құралдарға тұнып тұр. Ең бірінші оқырман назарын өлеңнің тақырыбындағы және өлең жолдарында да кездесетін ханым сөзі аударды. Хан сөзінен шыққан ханым сөзі түркі тілдерінде әйел адамдардың атына қосылып айтылып, құрмет сезімін білдірген. Ханның әйелін ханым деп атаса, бертін келе жалпы әйел адамдарға да қаратылып, қолданылып келеді. Бірақ аталмыш сөздің қолданысы жайында қоғамның ойы екіге бөлініп, дискуссия орын алып жатады. Бірілері ханым деп тек ханның әйеліне қарап айтылатын болған, жалпы әйелдер қауымын олай атау дұрыс емес десе, екіншілері тілде өзгерістер орын ала беретінін алға тартып, еркін қолданады. Мағжан ақын да ханым сөзін қоса отырып, Гүлсімге деген ерекше құрметі мен ітипатын білдіреді. Ханым орыс тілінде В. Любушин мен А. Қодардың аудармаларында ханум деп тәржімаланса, Қ. Бақбергеновтың аудармасында өлеңнің тақырыбында орын алғанымен, өлең жолдарындағы ханым сөзі омиссияға ұшыраған. Яғни, тек Гүльсум деп көрініс тапқан. Ал, ағылшын тілінде функционалды эквиваленті lady сөзімен тәржімаланған. Бір қызығы, ағылшын тіліндегі lady сөзінің де әр тарихи кезеңде қолданыс ерекшелігі бар. Мысалы, «1200 жылы қоғамда жоғары орын алатын әйелдерге қатысты қолданылса, 14 ғасырдан рыцарьлық махаббат нысаны ретінде таңдалған әйелге қатысты, тек 1890 жылдардан барлық әйелдерге қаратылып айтылатын сөзге айналған» [15].

«Гүлсім ханымға» өлеңінің орыс, ағылшын тілдеріндегі аудармалары

1 –Кесте

Валерий Любушиннің аудармасы	Ауезхан Қодардың аудармасы	Қайрат Бақбергеновтың аудармасы	Тимур Кожаоглудың аудармасы
Гүльсум ханум	Гүльсум-ханум	Гүльсум-ханум	To Lady Gülsim^{19*}
3* 3 6	3 7	6	4 2
О Гүльсум//, о ханум! //Твои очипреkrасны, а	О, Гүльсум//, чьи пленительны 6	Глаза верблюженка//, 6 2	Oh, pretty-eyed//, sweet-voiced// 4
3 3 6	очи //и речи медовы, а	волшебные речи// – Гүльсум! а	Lady Gülsim! а
Речь сладка//, как нектар//из цветков в пиале, б	3 7	5	2
3 4 4	Пусть уж нам// впечатления	Нечаянной радостью// путь мой	With all our schem- ing//, this life//
Неужели// потути	3	2	2

<p>мои //все напрасны? А 6 3 3 Я безумен опять//, я один //на земле. Б 3 5 5 О Гульсум//, о красавица //с речью медовой А 4 3 Ты смеешься//, и солнце //с 4 тобой на беду Б 7 2 Равнодушно взирает// на Мир 4 //наш не новый, а 7 3 Я страдаю жестоко//, я словно// 2 в бреду. б</p> <p>[16: 135]</p>	<p>мира// не новы. а 7 4 Почему же волнуюсь// при 2 встрече я// с Вами б 7 На безумства 4 3 любые//окунуться// готовый? а 3 7 О, Гульсум//, чьи пленительны 6 очи// и речи с намеком, а 7 Пусть смеется не солнце//, 2 4 Гульсум//, - Ваше око. а 3 4 Ах, Гульсум// – это солнце//, 6 плывет себе в небе, б 4 4 И не знает//, что кто-то тут// 6 страдает жестоко. а</p> <p>[16: 36]</p>	<p>отмечен//, Гульсум! а 6 3 Но кто мне ответит//, зачем 5 вдруг//при встрече с тобой б 3 5 В смущенье //приходит душа //и 6 уходит покой?! б 6 Глаза верблюженка//, 6 2 волшебные речи// – Гульсум! а 6 6 Пусть солнце мрачнеет//, но 2 вечно смеется// Гульсум! а 2 4 8 Сама//, словно Солнце//, что в небе беспечно плывет б 6 5 И знать не желает//, что влюбит 3 в себя// и сожжет! б</p> <p>[17: 132]</p>	<p>still goes. б 4 3 But when my eyes// suddenly 2 //catch yours, б 4 2 4 Why should my soul//bare //all its sor- rows? б 5 2 Oh my pretty-eyed//, sweet- 4 voiced// Lady Gülsim!а 4 3 She laughs gaily// as the sun// 3 strikes his pose. б 3 5 4 Yet she too// can easily sail //high in the skyв 5 2 And sear me with love//, I guess 2 //this shows. б</p> <p>[18: 61]</p>
---	---	---	--

*Бунақтардағы буын саны

19*A slightly different translation of this poem was first appeared in Kocaoglu (1993, p. 7). "Gülsim" was Tatar lady who was a teacher at school where Maghjan was also teaching. They both had a short lived platonic love. Maghjan has also another poem devoted her "Gülsimge" (To Gülsim) [18: 61].

Және бір атап өтетін тұсы, Т. Кожаоглудың 1993 жылы Қазақстан

газетінде жарық көрген алғашқы аудармасында өлеңнің тақырыбы «To the lady Rose» (Раушан ханымға) деп аталады [19, 7]. Яғни, өлеңнің атауы мақсатты аудиторияға бейімделіп тәржімаланады. Бірақ кейіннен 2018 жылы жарық көрген аудармасында Гүлсім ханымның есімін транскрипциялап, өз реңін сақтап тәржімалайды (To Lady Gülsim). Аудармашымен болған сұхбатта бұл шешімін төмендегідей түсіндіреді: «Гүлсім ханымға өлеңіне келер болсақ, алғашында ағылшын тілді оқырмандарға «Гүлсім Ханым» сөзін “Lady Rose” деп ағылшын тіліне аударғаны жақсы болар деп ойлап, бірақ кейіннен “Гүлсім” деген жеке есімді аудару жақсы болмайтынын түсініп, өзгерттім» (Сұхбат материалдары). Біз аудармашының бұл шешімімен толықтай келсеміз. Сондай-ақ, түпнұсқадағы өлең атауында барыс септігі грамматикалық тұлғасында ханымға деп қаратылып айтылуы тек ағылшын тілінде сақталған. Орыс тіліндегі аудармаларда тек Гульсум ханум деп атау септігінде көрініс тапқан.

Келесі бірден көзге түсетіні, бота көз, сиқырлы сөз атрибутивті сөз тіркестері екі шумақта да қайталанып, жол басынан орын алады. Бота көз қазақ халқының дүниетанымында қыз бала көзінің сұлулығын суреттейтін тұрақты эпитетке айналса, сиқырлы сөз еркін тіркес болып табылады. Сондай-ақ, бірінші шумақта көзіне көзі түсу фразеологизмі, жаны аласұрып ойнау тәрізді әрекет пен жанның жай-күйін білдіретін көркемдеуіш құралдар қолданылған. Екінші шумақта Күннің күлуі аллегориясы, Гүлсім – Күн метафорасы, фонетикалық деңгейде аллитерация мен ассонанс паномарасын байқаймыз: Көктегі Күн күлмесін, Гүлсім күлсін! Гүлсім – Күн, көкте ақырын жүзе білед, Сүйдіріп, күйдіргенін қайдан білсін!

Ақын Гүлсім ханымның көзін бота көзге теңейді. Көшпелі ғұмыр кешіп, төрт түлік малмен тұрмыс-тіршілігі тығыз байланысты болған қазақ халқы балаларын мал төлдерінің атымен ботам, құлыным деп жақсы көріп еркелеткен. Ал, көзі мөлдіреген ботаның сұлулығын балаға теңеп Ақбота, Ботагөз деп ат қойған. Қыздың көзін ботаға теңеу тұрақтанған эпитет десе де болады. Орыс тілінде В. Любушин мен А. Қодар бота көзді очи прекрасны, красавица, очи медовы деп тәржімаласа, Қ. Бақбергеннов глаза верблюженка деп аударған. Яғни, екі аудармада да эпитеттік қасиетін жояды. В. Любушиннің аудармасында екінші шумақтағы бота көз красавица деп генерализация әдісімен аударылған.

Очи сөзі көбінесе өткен жүзжылдықтың орыс поэтикалық тілінде қолданылған. Сөздікте очи – көз сөзінің ескірген синонимі ретінде көрсетіледі: «Поэзияда, әсіресе, өткен ғасырда кеңінен қолданылған. Қазіргі сөйлеуде көздің түсі, қарағандағы ұшқыны мен әсемдігі туралы айтқанда оны ескі мәнерде стильдеу үшін қолданылады. «Очи» сөзі латын тілінен (oculus) алынған. Бұл сөздің өзі көптеген адамдар арасында сығандардың әйгілі «Очи черные» романымен байланыстырады. Бұл әлемдегі ең танымал орыс тілді романс. Ертеде адамдар «очи» деп көздің өзін атаған, ешқандай поэтикалық астары жоқ еді» [20].

Ал, ағылшын тіліне *pretty-eyed, sweet-voiced Lady Gülsim* (сұлу көзді, тәтті дауысты Гүлсім ханым) деп тәржімалайды. Бұл тұста аудармашының бота көз деп тәржімаламауының себебі түсінікті. Ағылшын тілді оқырманға қыздың көзін ботаның көзіне теңеу ерсі естілетіні анық. Мақсатты мәдениетте ондай түсінік жоқ. Сол себепті, аудармашы түпнұсқадағы эпитеттік форманы сақтай алмай, жай сұлу көзді деп аударды.

Ал, сиқырлы сөзді В. Любушин бірінші шумақта *Речь сладка, как нектар из цветков в пиале* деп өз жанынан теңеу қосып (как нектар из цветков в пиале), екінші шумақта *медовая речь* десе, А. Қодар *речи медовы, речи с намеком*, Қ. Бақберген *волшебные речи*, Т. Кожаоглу *sweet-voiced* (тәтті дауысты) деп тәржімалайды. Яғни, тек Қ. Бақберген дәл түпнұсқаға жақын аударма жасаған. Қалған аударма нұсқаларында сөзі балдай тәтті, астарлы (с намеком) деген мағынаға сай. Сиқырлы сөз деп ақынның дәл қандай сезімдерді білдіргісі келіп тұрғанын дөп басып айту қиын. Бірақ сиқыр деген адамды баурап алатын, еріксіз қызықтыратын дүние. Тәтті, балдай атрибутивтері дәл сиқыр сөзінің мағыналық өрісін түгел қамти алмаса да, сиқырлы сөздің тәтті болмауы да мүмкін емес. Сол себепті, түпнұсқадағы эстетикалық әсер аудармада мүлдем жоғалады деп айта алмаймыз.

Түпнұсқада бота көз, сиқырлы сөз атрибутивті сөз тіркестері екі шумақтың да алғашқы жолында қайталаанады. Бірақ орыс тіліндегі аудармада тек Қ. Бақберген осы ерекшелікті сақтайды. Қалған екі аудармада, түпнұсқаның жалпы мағынасы сақталғанымен, дәл қайталау элементі түсірілген. Ағылшын тілінде болса, екі шумақта да *pretty-eyed, sweet-voiced Lady Gülsim* тіркесі қайталанғанымен екінші шумақта *my* (менің) тәуелдік есімдігі аудармашы тарапынан қосылған (*Oh my pretty-eyed, sweet-voiced Lady Gülsim*). Яғни, менің сұлу көзді, тәтті дауысты Гүлсім ханымым делінген. Бұл әрине өлең мазмұнына біраз өзгеріс алып келеді. Түпнұсқада Мағжан өзіне менің ханымым деп атауға рұқсат бермейді. Себебі Гүлсім Камалова Башқұртстаннан Мичурин деген ауқатты кісінің жақында ғана үйленген жас әйелі еді. Аудармашы өзі де өлең аудармасының соңына олардың арасында желөкпе махаббат (*platonic love*) болғанын жазып өтеді (1-Кестенің ескертпесін қараңыз).

Ал, бірінші шумақтың екінші жолына қатысты атап өтетін жәйт (Әр жерде өткізсек те өмір таңын), екі тілдегі аудармалардың барлығында да бұл мағына сақталмаған. Ақынның екеуіміздің таңымыз бірге атпаса да, яғни бірге болмасақ та деген тұсы В. Любушиннің аудармасында мүлдем оmissияға ұшыраған, А. Қодар *Пусть уж нам впечатления мира не новы*, К. Бақберген *Нечаянной радостью путь мой отмечен Гульсум!*, ағылшын тіліне *With all our scheming, this life still goes* (Біздің барлық айла-амалдарымызға (құпия жоспарларымызға) қарамастан бұл өмір өтіп жатыр) деп тәржімаланған. Барлық аударма түпнұсқадан алшақтаса, ағылшын тілінде түпнұсқада жоқ қосымша коннотация орын алған. Түпнұсқада ешқандай айла-амал, жасырын

жоспарлар жайлы ой жоқ.

Көзіне көзі түсу фразеологизмі В. Любушиннің аудармасында мүлдем түсіп қалса, Ә. Қодардың аудармасында Почему же волнуясь при встрече я с Вами деп при встрече, яғни кездескенде неден толқимын деп жалпылап тәржімалайды. Үшінші аударма нұсқасында да при встрече стобой деп аударылады. Ағылшын тілінде дәл қазақ тіліндегі мағына мен әсерді жеткізетін when my eyes suddenly catch yours (аяқ астынан көзім көзіне түскенде) идиомасы қолданылған. Және де осы жолдағы түпнұсқадағы уақыт элементі (кей уақыт) – ағылшын тіліне suddenly (аяқ астынан, күтпеген жерден) деп модуляция амалымен тәржімаланады. Яғни, кей уақыт деп анда-санда, ойламаған жерден де болуы әбден мүмкін.

Келесі жолдағы ақынның жанының аласұрып ойнауы нені білдіреді? Негізінде адамның жаны ойнамайды. Бұл тұста ақын жанының мазасының қашуын, тыным таппауын аласұрып ойнау етістігімен астарлап жеткізеді. А. Қодар Почему же волнуясь при встрече я с Вами деп волноваться етістігімен тәржімаласа, В. Любушин Неужели потуги мои все напрасны? деп жалпы соңғы екі жолда еркін аударма жасайды. Қ. Бақбергенов В смущенье приходит душа и уходит покой?! деп экспликациялап жалпы мазмұнын жеткізсе, ағылшын тіліне аудармашы бұл жолды Why should my soul bare all its sorrows? (Неге менің жаным барлық қайғы-қасіретті көтеруі керек?) деп модуляция көмегімен тәржімалайды. Яғни, жан аласұрып ойнайды деген образды тіркесті еш аударма толықтай қайталай алмаған.

Келесі шумақта Көктегі Күн күлмесін дейді. Күннің күлімдеуі аллегорияға жатады, ақын табиғатқа жан бітіреді. Бірақ ақын Гүлсімді күннен де жоғары қояды, күн емес, Гүлсім күлсін дейді. Және соңында Гүлсімнің өзін Күнге теңейді, Гүлсім – көкте жүзетін Күн деп. А. Қодардың аудармасында солнце смеется деп түпнұсқадан алшақтамаса, В. Любушинде (Ты смеешься, и солнце с тобой на беду, Равнодушно взирает на Мир наш не новый) деп еркін аударма орын алған. Қ. Бақбергенов Пусть солнце мрачнеет, но вечно смеется Гульсум! деп түпнұсқаға жақын аударма жасайды, бірақ жадынан түпнұсқада жоқ вечно деген уақыт элементін қосады. Ал, ағылшын тіліндегі аудармада аллегория мүлдем жоғалған: She laughs gaily as the sun strikes his pose. Yet she too can easily sail high in the sky (Күн оның (Мағжанның) тұлғасына жарық түсіргенде, ол (Гүлсім) көңілді күледі. Бірақ ол өзі де аспанның биігінде еркін жүзе алады). Түпнұсқада ақынның Гүлсім ханымға деген ілтипаты көрініс табады, бірақ Гүлсімнің ниеті ешқай жерде білінбейді. Алайда ағылшын тіліндегі аударма қосымша ойлар тудырады. Яғни, Мағжанға күннің көзі түскенде, Гүлсім көңілді күледі делінген. Түпнұсқада мұндай ой жоқ.

Келесі орын алатын Гүлсім – Күн метафорасы А. Қодардың аудармасында толық метафор қалпында сақталса (Ах, Гульсум – это солнце), К. Бақбергеновтың аудармасында теңеуге трансформацияланған (словно

Солнце). Ал, В. Любушиннің аудармасы мен ағылшын тіліндегі аудармада мүлдем омиссияға ұшыраған.

Екінші шумақтағы аллитерация мен ассонансқа келер болсақ (Көктегі Күн күлмесін, Гүлсім күлсін! Гүлсім – Күн, көкте ақырын жүзе білед, Сүйдіріп, күйдіргенін қайдан білсін!), олар екі тілдегі де аудармаларда көрініс таба алмаған. Поэзиядағы «дыбыс ойынын» жеткізу қиын.

Өлең аудармаларының құрылымына келетін болсақ (1-Кестені қараңыз), орыс тіліндегі аудармалар бойынша В. Любушиннің аудармасы екі шумақта да шалыс ұйқасқа(абаб), Ә. Қодардікі қара өлең ұйқасына (ааба), ал Қ. Бақбергеновтың аудармасы егіз ұйқасқа (аабб) құрылған. Ағылшын тілінде бірінші шумақ ерікті ұйқасқа (аббб), екінші шумақ кезекті ұйқасқа (абвб) құрылған. Яғни, барлық аударма белгілі бір әуезділік пен ұйқасқа, 3 бунақтан құралғанымен, тек Ә. Қодардың аудармасы дәл түпнұсқадағы ұйқас формасын қайталаған. Буын санына келер болсақ төмендегідей сандық көрсеткіштерге назар аударайық (1-Кесте негізінде):

«Гүлсім ханымға» өлеңінің орыс, ағылшын тілдеріндегі аудармаларындағы буын саны

2 –Кесте.

	Валерий Любушиннің аудармасы	Ауезхан Қодардың аудармасы	Қайрат Бақбергеновтың аудармасы	Тимур Кожаоглудың аудармасы
Бірінші шумақ	12, 12, 11, 12	16, 13, 13, 14	14, 14, 14, 14	10, 10, 9, 10
Екінші шумақ	13, 11, 13, 12	16, 13, 13, 14	14, 14, 14, 14	11, 10, 12, 9

Демек, түпнұсқадағыдай 11 буынды өлең құрылымын қайталайтын аударма жоқ. Бірақ А. Қодар мен Қ. Бақбергеновтың аудармаларында буын саны белгілі бір заңдылыққа бағынып тұр. В. Любушин мен Т. Кожаоглудың аудармасы сандық амплитудасында айтарлықтай айырмашылық жоқ еркін буын санына құрылған.

Нәтижелер. Екі тілдегі де аудармаларды аудармашылар белгілі бір ұйқас, ырғақ пен форма тәрізді поэзия заңдылықтарына сүйеніп тәржімалағанымен, аударма нұсқалары Д. Холмс пен А. Левфевер ұсынған стратегиялардың нақты біріне сай келеді дей алмаймыз. Себебі аудармашылар көбіне түпнұсқаның бастапқы мағынасын сақтай отырып, мақсатты аудиторияға бейімдеп аудару арқылы аналогиялық стратегияға жақындағанымен, талдау барысында кейбір өлең жолдарының еркін аударылғанын байқаймыз. Яғни, өлеңнің тәржімаларынан аналогиялық және девиантты (А. Левфевер бойынша интерпретация) аударма стратегияларының кешені орын алған. А. Левфевер бойынша стратегияларға келсек, түпнұсқа

өлеңнің дыбыстық фонын, метрикасын, рифмасын дәл қайталаған аударма жоқ. Тек Ә. Қодар ұйқас формасын сақтағанымен, буын саны түпнұсқаға сай емес. Тек ағылшын тілінде өлең мазмұны айтарлықтай модификацияланып, түпнұсқада жоқ мағыналық реңктерге ие болған (Oh my pretty-eyed, sweet-voiced Lady Gülsim – Менің сұлу көзді, тәтті дауысты Гүлсім ханымым; She laughs gaily as the sun strikes his pose. Yet she too can easily sail high in the sky – Күн оның (Мағжанның) тұлғасына жарық түсіргенде, ол (Гүлсім) көңілді күледі. Бірақ ол өзі де аспанның биігінде еркін жүзе алады). Жалпы, поэзия аудармасы белгілі бір стратегияға ғана сүйеніп жасау мүмкін емес, барлық амал-айланы, стратегиялар кешпенін, шеберлік пен біліктілікті қолданып орындауды қажет етеді деген тұжырымға келеміз.

Қорытынды. Сонымен, мақалада Мағжан ақынның «Гүлсім ханымға» атты өлеңі орыс тіліндегі үш нұсқасы мен ағылшын тіліндегі аудармасы аясында алғаш рет лингвопоэтика тұрғысынан жан-жақты семантикалық және құрылымдық талдауға түсті. Өлең жолдарындағы көркемдік-бейнелеуіш құралдары анықталып, түпнұсқадағы қолданысы функционалды-когнитивті тұрғыдан интерпретацияланып, аудармадағы көрінісі талданды. Үш тіл арасындағы салыстырмалы талдау нәтижесінде аудармада орын алған трансформациялар бойынша ғылыми болжамдар жасалып, түпнұсқаға тиісінше әсері мен мақсатты оқырмандарға бейімделуі, түсінікті болуы тұрғысынан екі векторлы интерпретация ұсынылды. Өлең құрылымы жағынан да толық (буын, бунақ, ұйқас) түпнұсқа/жұбында сандық және сапалық көрестікшітермен салғастырылды. Нәтижесінде, поэзия аудармасында аудармашының нақты қандай да бір стратегияны (Дж. Холмс, Лефевр) қолданбағаны, түпнұсқаға бағынған және алшақтаған тұстары, көркемдік құралдардың өз формасы мен мағынасын толық сақтаған немесе эпитеттік, метафоралық қасиеттерін жойып, тек мағынасы жеткізілген, я бір формадан екіншісіне трансформациясы (метафора-теңеуге) орын алғандығын анықталды.

Сондай-ақ, поэзия аудармасына қатысты зерттеушілер мен аударма практиктерінің пайымдауларын зерделей келе оның асқақ өнер, түпнұсқаға сай өлеңді қайта жасап шығу үшін дұрыс жолы мен бағытын табу қиын лабиринт, тіпті мүмкін емес, соңында қалай болғанда да сәтсіздікке ұшырайтын өнер деген оптимизмнен пессимизмге қарай эволюцияланатын ой-толғамдардың барлығы негізді екенін атауға болады. Бұл пессимизм жас аудармашыларға поэтикалық аудармаға аса үлкен дайындық қажеттілігін сезіндіреді. Яғни, аудармашы тұлғасын тереңінен зерттеп, оның қандай болу керек екендігін метафоралық «категориялармен» ұсынған Зайси Тан (2012) атап өткендей «Аудармашы – бейнелеп айтсақ, шексіз мұхиттарды аралайтын жалғыз теңізші. Ол – суретші, актер, музыкант, делдал, көпір салушы, матч, фотограф, бәсекелес, трансформатор, сатқын, құл, саяхатшы, саудагер, репортер, рұқсат етуші, және таң жұлдызы» [21, 19]. Ал, поэзия аудармашысы аударма

барысында осы аталғандардан басқа кездесетін негізгі тілдік, эстетикалық және мәдени кедергілерді жеңіп, сәтті аударма жасау үшін тек аудармашы емес, талантты ақын болуы қажет деген қорытындыға келеміз.

Әдебиеттер

1. Raffel B. *The Art of Translating Poetry*. – Penn State Press, 1988. – 220 p.
2. Weissbort D. *Translating Poetry: The DoubleLabyrinth*. – University of Iowa Pr. August, 1989. – 180 p.
3. Robinson P. *Poetry&Translation: The Art of the Impossible (Poetry and LUP) Pa perback*. – Liverpool University Press, 2021. – 256 p.
4. Biggs M. “Bread and Brandy: Food and Drink in the Poetry of Marilyn Hacker.” // *Tulsa Studies in Women’s Literature*, vol. 24, no. 1, 2005, pp. 129-150. DOI: [10.2307/20455214](https://doi.org/10.2307/20455214).
5. Zid M. J. Memes of translation revisited: From translating poetry to “po-eming” translation // *Theory and Practice in Language Studies*, 2014, vol. 4(10), pp. 2026-2032. <http://dx.doi.org/10.4304/tpls.4.10.2026-2032>.
6. Жұмабаев М. *Шығармалар жинағы*. – Алматы: Санат, 1995. – 258 б.
7. Umberto E. *The poetry of translation*. Mousse Publishing, 2023. – 116 p.
8. Tisgam K. H.. *Translating poetry: Possibility or impossibility?* // *Journal of College for Education for Women*, 2014, vol. 25 (2), pp. 511-524.
9. Jafari Z., Karimnia A. A survey of poetry translation according to Antoine Berman. *Journal of English Language and Literature Studies* Vol. 6, No. 4; 2016 59 *Applied Linguistics and Language Research*, 2015, 2(2), pp. 54-65.
10. Elliot O. *The Art of Failure*. – *Poet’s Market Annual Edition*, 2010. – 316p.
11. Connolly D. *Poetry Translation*. Routledge Encyclopedia of Translation edited by Mona Baker. Routledge: London, 2001. – P. 340-350.
12. Almasaeid A. Some cultural and linguistic issues involoved in translating the theme of love from Arabic into English in the Seven Odes translated by Frank E. Jhonson // *Journal of Education and Practice*, 2013, vol. 4(6), pp. 193-203.
13. Holmes J. S. The name and nature of translation studies. Paper to the translation section. In *3rd International Congress of Applied Linguistics, Copenhagen, 1972*. – P. 67-80.
14. Lefevere A. *Translating Poetry: Seven Strategies and a Blueprint*. – Amsterdam: Van Gorcum.1975. – 216 p.
15. Online Etymology Dictionary. URL: <https://www.etymonline.com/word/lady>
16. Мағжан Жұмабаев. Пророк. Стихи, поэмы, рассказ. Перевод с казахского. Составитель Б. Канапьянов. – Астана: Аударма, 2010. – 368 б.
17. Қазақ поэзиясы тілі – ұлттарды топтастырудың рухани өзегі. Жыр жинағы / Қайрат Бақбергенов. – Астана: Фолиант, 2009. – 192 б.
18. Kocaoglu T. *Poet of flame, liberty and love*. – Astana: Nauka, 2018. – 92 p.

19. Kocaoglu T. "The great Kazakh poet Maghjan Jumabayuli's poems" // Kazakhstan newspaper. – Almaty, No. 22, 2 June, 1993, p. 7.

20. Толковый словарь русского языка. URL: <https://ozhegov.textologia.ru/definit/ochi/?q=742&n=206174>

21. Tan Z. X. The Translator's Identity as Perceived through Metaphors. Across Languages and Cultures, 2012, vol. 13, pp. 13-32. <https://doi.org/10.1556/Acr.13.2012.1.2>

А.Е. АЛПЫСБАЕВА, С.А. АШИМХАНОВА

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

М.Б. АБДИМАНАПОВА

Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

ЛИНГВОПОЭТИКА СТИХОТВОРЕНИЯ М. ЖУМАБАЕВА «ГОСПОЖЕ ГУЛЬСУМ» И ЕЕ ОТРАЖЕНИЕ В ПЕРЕВОДЕ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности перевода элементов лингвопоэтики на русский и английский языки в стихотворении Магжана Жумабаева «Госпоже Гүлсім». Поэтический перевод – высшая вершина художественного перевода. Магжан Жумабаев оставил нам чудесное поэтическое наследие. Глубокие, подтекстовые мысли приводятся различными художественными, образными средствами в определенную ритмическую форму, благодаря образности поэтический текст обладает большим количеством скрытой информации, которую извлекает переводчик.

Понадобилось определенное время для изучения перевода поэзии Магжана, мастера поэтического слова, на другие языки. Именно поэтому мы стремимся выявить удачные моменты перевода и возникшие пробелы, сравнивая художественные и изобразительные средства, отвечающие эстетическому эффекту в оригинале и переведенном тексте с лексикосемантической и структурной точки зрения. Также в паре оригинал/перевод анализируются внешние параметры и структура, придающие стихотворению определенную мелодичность и ритм на уровне слов, стрóf и рифмы.

Результаты исследования определяют качество переводов поэзии поэта и в дальнейшем способствуют обогащению опыта перевода на иностранные языки. Определяется, какой стратегии перевода поэзии (По Дж. Холмс и А. Левфеверу) соответствуют три варианта перевода на русском языке и английский перевод, и интерпретируется насколько она повлияла на оригинальное содержание и идею, художественную форму. В настоящее время на английский язык переведено всего двадцать стихотворений поэта. Поскольку для многих переводов русский язык служит промежуточным языком, русские

переводы требуют специального анализа.

Ключевые слова: лингпоэтика, поэтический перевод, художественные средства, структура стихотворения, стратегии перевода.

A.E. ALPYSBAYEVA, S.A. ASHYMKHANOVA
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
M.B. ABDIMANOVA
Dulaty Taraz regional university, Taraz, Kazakhstan

LINGUOPOEICS OF M. ZHUMABAYEV'S POEM "TO MADAME GULSIM" AND ITS REFLECTION IN TRANSLATION

Annotation. The article examines the features of the translation of linguapoetics elements into Russian and English in Magzhan Zhumabaev's poem "To Madam Gulsim". Poetic translation is the highest peak of literary translation. Deep, subtextual thoughts are brought into a certain rhythmic form by various artistic and figurative means, and when every word becomes important, the burden placed on the translator becomes heavier.

Translation into other languages of the poetry of Magzhan, a master of the poetic word, is only now being studied. Therefore, we aim to identify successful moments of translation and emerging gaps, comparing artistic and visual means that meet the aesthetic effect in the original and translated text from a lexical-semantic and structural point of view. Also, in the original/translation pair, external parameters and structure are analyzed that give the poem a certain melody and rhythm at the level of syllables, stanzas and rhymes.

The results of the study determine the quality of translations of the poet's poetry and further contribute to enriching the experience of translation into foreign languages. It is determined which poetry translation strategy (According to J. Holmes and A. Lefever) corresponds to three versions of the translation in Russian and the English translation, and the extent to which it influenced the original content and idea, the artistic form, is interpreted. Currently, only twenty of the poet's poems have been translated into English. Since Russian serves as an intermediate language for many translations, Russian translations require special analysis.

Keywords: lingpoetics, poetic translation, artistic means, structure of a poem, translation strategies.

References

1. Raffel B. The Art of Translating Poetry. – Penn State Press, 1988. – 220 p.
2. Weissbort D. Translating Poetry: The Double Labyrinth. – University of Iowa Pr. August, 1989. – 180 p.
3. Robinson P. Poetry & Translation: The Art of the Impossible (Poetry and

LUP) Paperback. – Liverpool University Press, 2021. – 256 p.

4. Biggs M. “Bread and Brandy: Food and Drink in the Poetry of Marilyn Hacker.” // *Tulsa Studies in Women’s Literature*, vol. 24, no. 1, 2005, pp. 129-150. DOI: [10.2307/20455214](https://doi.org/10.2307/20455214).

5. Zid M. J. Memes of translation revisited: From translating poetry to “poeming” translation // *Theory and Practice in Language Studies*, 2014, vol. 4(10), pp. 2026-2032. <http://dx.doi.org/10.4304/tpsls.4.10.2026-2032>.

6. Jūmabaev M. *Şyğarmalar jinağy*. – Almaty: Sanat, 1995. – 258 b.

7. Umberto E. *The poetry of translation*. Mousse Publishing, 2023. – 116 p.

8. Tisgam K. H.. *Translating poetry: Possibility or impossibility?* // *Journal of College for Education for Women*, 2014, vol. 25 (2), pp. 511-524.

9. Jafari Z., Karimnia A. A survey of poetry translation according to Antoine Berman. *Journal of English Language and Literature Studies* Vol. 6, No. 4; 2016 59 *Applied Linguistics and Language Research*, 2015, 2(2), pp. 54-65.

10. Elliot O. *The Art of Failure*. – *Poet’s Market Annual Edition*, 2010. – 316p.

11. Connolly D. *Poetry Translation*. *Routledge Encyclopedia of Translation* edited by Mona Baker. Routledge: London, 2001. – P. 340-350.

12. Almasaeid A. Some cultural and linguistic issues involoved in translating the theme of love from Arabic into English in the Seven Odes translated by Frank E. Jhonson // *Journal of Education and Practice*, 2013, vol. 4(6), pp. 193-203.

13. Holmes J. S. *The name and nature of translation studies*. Paper to the translation section. In *3rd International Congress of Applied Linguistics*, Copenhagen, 1972. – P. 67-80.

14. Lefevere A. *Translating Poetry: Seven Strategies and a Blueprint*. – Amsterdam: Van Gorcum.1975. – 216 p.

15. Online Etymology Dictionary. URL: <https://www.etymonline.com/word/lady>.

16. Magzhan Zhumabaev. *Prorok. Stih, poemy, rasskaz. Perevod s kazahskogo*. Sostavitel' B. Kanap'yanov. – Astana: Audarma, 2010. – 368 s.

17. *Qazaq poeziyası tılı – ūlttıardy toptastyruıdyñ ruhani özeğı*. Jyr jinağy / Qairat Baqbergenov. – Astana, 2009. – 192 b.

18. Kocaoglu T. *Poet of flame, liberty and love*. – Astana: Nauka, 2018. – 92 p.

19. Kocaoglu T. “The great Kazakh poet Maghjan Jumabayuli’s poems” // *Kazakhstan newspaper*. – Almaty, No. 22, 2 June, 1993, p. 7.

20. *Tolkovyj slovar' russkogo yazyka*. URL: <https://ozhegov.textologia.ru/definit/ochi/?q=742&n=206174>.

21. Tan Z.X. *The Translator’s Identity as Perceived through Metaphors. Across Languages and Cultures*, 2012, vol. 13, pp. 13-32. <https://doi.org/10.1556/Acr.13.2012.1.2>.

Авторлар туралы мәлімет:

Алпысбаева Айгүл Ерболатқызы – философия докторы (PhD), әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің постдокторанты, Алматы, Қазақстан.

Алпысбаева Айгуль Ерболатовна – доктор философии (PhD), постдокторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Alpysbayeva Aigul Erbolatkyzy – Doctor of Philosophy (PhD), postdoctoral fellow at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Ашимханова Светлана Ашимханқызы – филология ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан.

Ашимханова Светлана Ашимхановна – доктор филологических наук, профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Ashymkhanova Svetlana Ashymkhankyzy – Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Әбдіманапова Мереке Бахбергенқызы – М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің аға оқытушысы, Тараз, Қазақстан.

Абдиманапова Мереке Бахбергеновна – старший преподаватель Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан.

Abdimanapova MEREKE BAKBERGENOVNA – Senior lecturer at M.H. Dulati Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan.

FTAMP 16.21.51

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.02>

Д.Ә. БАЛТАБАЙ

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: baltabayev.dosjan@mail.ru)

«ШЕЖІРЕ-И ТЕРАКИМЕ» ЕҢБЕГІНДЕГІ КЕЙБІР ТҮРКІ СӨЗДЕРІНІҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Тарихи жазба ескерткіштерді лингвистикалық аспектіде зерттеудің тіл білімі үшін маңызы жоғары. Зерттеу мақалада «Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін қарындас, елші, еңбек сөздері мен байла-етістігінің этимологиясы, семантикалық ерекшеліктері қарастырылады. Аталған сөздердің көне түркі жазба ескерткіштердегі, ортағасырлық мұралар мен қазіргі түркі тілдеріндегі қолданысы, дыбыстық, морфологиялық, лексика-семантикалық сипаты зерделенеді. Шежіре мәтінінен орын алған бұл сөздер қазіргі түркі тілдерінде актив қолданылғандықтан, олардың тарихи түп негізін, этимологиясын анықтау зерттеудің басты мақсаты болды. Талданып отырған сөздерге қатысты алтайтанушы, түркітанушы ғалымдардың ғылыми-теориялық тұжырымдары салыстырылып, гипотезалық пікірлері беріледі.

Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегі шағатай тілінде жазылған ортағасырлық шығарма. Оның лексикалық қабаты түркі, моңғол, араб, парсы сөздерінен тұрады. Сондай-ақ шығарма тілінде оғыз, қыпшақ, қарлұқ-үйғыр элементтерінің араласып қолданылуы шағатай тілінің түркі халықтарына ортақ жазба тіл болғандығын көрсетеді. Сондықтан біз нысан етіп алған тарихи еңбекті лексика-семантикалық тұрғыдан зерделеу, ондағы түркі сөздерінің этимологиясын айқындау зерттеудің өзектілігін аңғартады. Мақалада теориялық тұжырымдарды саралау үшін анализдеу әдісі, семантикалық талдау әдісі, сипаттамалы әдіс, тарихи-салыстырмалы әдіс-тәсілдер қолданылады.

Түйін сөздер: лексикалық қабат, семантика, түбір, этимология, түркі тілдері, шағатай тілі, тарихи еңбек.

Кіріспе. Тілдің қалыптасу, даму тарихын ғылыми тұрғыда саралау оның бүгінгі мен болашағын бағамдауда аса маңызды саналады. Белгілі бір тілдің дыбыстық жүйесінен бастап морфологиялық, сөзжасамдық, синтаксистік құрылымына дейінгі сатысын кешенді түрде талдау сол тілдің тарихи даму кезеңдерін зерделеуге мол мүмкіндіктер береді. Материалдық дүние де, рухани дүние де толассыз, тоқтаусыз дамып, өзгерістерге ұшырап отырады. Өседі, өркендейді, байиды, құлдырайды, тіпті жаңа сипатқа ие болады. Бұл құбылыстар адамзат баласының тіліне де ортақ дүние. Тілдің тарихы

зерттелмейінше, оны қалыптастырушы факторлары, жүйе-құрылымы, сан салалы әлеуметтік-қоғамдық қызметі де өз деңгейінде танылмайды. Тіл тарихы сөз болған жерде оның даму кезеңдері (хронологиясы), типологиялық жағынан жіктелімі (классификациясы), тілдегі әр дәуірлерге тән тарихи мұралар мен әдеби жәдігерлер жайлы сөз болады. Қазіргі түркі лексикологиясының алдында тұрған маңызды мақсат-міндеттердің бірі – жекелеген тілдерді диахрондық және синхрондық тұрғыдан кешенді түрде зерттеп-зерделеу. Тарихи-салыстырмалы әдісті негізге ала отырып зерттеу жүргізу бүгінгі тірті тілдің тарих қойнауындағы жазба мұраларға алыс-жақындығын, туыстық байланысын анықтауға себепкер болады. Кез келген тілдің лексикасы басқа тілдік категорияларға қарағанда бұрын сөйлейді, мол мағұлмат береді. Сонымен бірге тілді динамикалық құбылыс десек, оның бойында үздіксіз болып жататын үдеріслексика құрамының, сөз мағынасының өзгеруіне әкеледі. Осы тұста сөздердің мағыналық құрылымын зерделеуде тілдің семасиология саласы басшылыққа алынады.

Тарихи тіл білімі үшін сөздердің семантикасын, этимологиясын, сөзжасамдық қабілетін айқындау, тіл бірліктерінің қолданылу аясын саралау, тарихи мәтіндердегі лексикалық қордың статистикалық санын анықтаудың маңызды екенін ескеріп, «Шежіре-и теракима» еңбегінің лексикалық қабатына біршама талдау жүргізуді қажет деп санадық. Себебі тарихи шығармалар тілін салыстырмалы және салғастырмалы әдістер арқылы зерделеу сөздердің мағынасы мен қалыптасу, даму жолын айқындауға үлкен мүмкіндік береді.

Зерттеу мақаламыздың нысаны болған Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракима» (Түркімен шежіресі) шығармасы шағатай тілінде жазылған ортағасырлық еңбек. Аталмыш еңбек түркі халықтарының тарихы, мәдениеті, этнографиясы, фольклоры, ономастикалық атаулары жайлы мол деректерді қамтиды. XVII ғасырға тән шағатай жазба әдебиетінің соны үлгілерінің бірі. Еңбек түркі тілдері үшін, оның ішінде қазақ тілі үшін, қазақ тілінің тарихи даму сатысын саралап, санамалауда өте құнды материал болып саналады. Себебі шағатай тілі өз заманында барлық түркі халықтарына ортақ қарым-қатынас құралы болғандықтан, оның құрамында қыпшақтық, оғыздық элементтер араласып қолданылған.

«Шежіре-и теракима» еңбегіне қатысты филологиялық еңбектерге орыс ғалымы А.Н. Кононовтың «Родословная туркмен» (1958), түрік ғалымы З.К. Өлмездің «Şecere-i terakime»(1996) зерттеулерін жатқыза аламыз.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу мақалада «Шежіре-и теракима» еңбегінің Ташкент нұсқасы негізге алынды. Аталған нұсқа Өзбекстан Республикасы Ғылым Академиясының Шығыстану институты, Ташкент қолжазбалар жинағында (қолжазба № 171, инв. № 1522/V) сақталған [1, 25]. Аталған нұсқаны транскрипциялаған түрік ғалымы – З.К. Өлмез. «Шежіре-и теракима» еңбегінің лексикасында көне түркілік элементтерімен қатар араб,

парсы, моңғол сөздері де жиі кездеседі. Мақалада аталмыш шығарма тіліндегі түркілік элементтер, атап айтсақ, қарындас, елші, еңбек сөздері мен байлау-етістігінің этимологиясы талданады. Аталған тіл бірліктері семантикалық тұрғыдан сараланып, туыс және туыстас емес түркі тілдері материалдарымен салыстырылады. Сонымен қатар көне түркі және ұйғыр жазулы жазба мұралардан, ортағасырлық тарихи жәдігерлерден мысалдар келтіріледі. Түркі тілдеріне ортақ тіл бірліктеріне этимологиялық талдау жасауда шетелдік түркітанушы, шығыстанушы ғалымдардың зерттеу-тұжырымдары беріледі. Талдаулар кезінде Р. Сыздықтың «Сөздер сөйлейді»(2014), «Қазақ әдеби тілінің он бес томдық сөздігі» (2011), Б. Базылханның «Монгол-казах толь» (1984), «Древнетюркский словарь» (1969), Э.В. Севортянның «Этимологический словарь тюркских языков» (1974) сөздіктері пайдаланылды. Мақаланың теориялық тұжырымдарын айқындауда анализдеу әдісі, семантикалық талдау әдісі, сипаттамалы әдіс, тарихи-салыстырмалы әдіс-тәсілдер қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Әбілғазы Баһадүр хан «Шежіре-и теракима» еңбегін жазуда тілдік қолданысы жағынан таза түркі сөздерімен жазғандығын былайша түсіндіріп өтеді: «Barça biliñ kim bizdin burun Turki tarih aytqanlar Arabi luğātlarnı qoşup tururlar ve Farsini hem qoşup tururlar ve Turkini hem sec´ qılıp tururlar. Özleriniñ hünelerin ve üstādlıqlarını xalqğa ma´lum qılmaq üçün biz munlarnıñ hiç qaysısını qılmađuq. Anıñ üçün kim bu kitābnı oquğucu ve tıñlağucu elbette Türk bolğusu turur. Bes Türklerge Türkāne aytmaq kerek tā olarnıñ barçası fehm qılğaylar» (Бізден бұрынғы түркі тарихын жазғандар өздерінің өнерлері мен шеберліктерін көрсету үшін араб, парсы сөздерін қосқанын, түрікшені де арабтың өлең үлгісінде жасағынан біліңіздер. Бұл кітапты оқитын, тыңдайтын түріктер болатындықтан, біз бұлардың ешқайсысын жасамадық. Шынында да барлығының түсінуі үшін түріктерге түрікше айту керек) [1,32].

«Шежіре-и теракима» еңбегінде кездесетін түркі сөздерінің бірі – қарындаш / қарындас. Аталған сөз шежіре мәтінде «бауыр, бауырлас, туыс» мағынасында қолданылған: Uluğ leşker birlen kelip Buharā ve Semerqandnı alıp öz qarındaşları yurtında yağı bolğan seabbdin tura bilmey qaytıp kitdi (Үлкен әскермен келіп Бұхара, Самарқанды алды. Өз бауырлары елінде жауласып жатқандықтан көп тұрмай еліне кері қайтты)[1, 184]. Қарындас сөзі түркі жазба ескерткіштерінде ертеден «бауыр» мағынасында қолданылған. Ұйғыр жазулы түркі ескерткіші «Оғыз қаған туралы аңызда»(XIII ғ.) qarındaş «бір шешеден туған бауыр» мағынасын білдірсе, «Құтты білік»(Каир нұсқасы) дастанында «qana‘atqa odırmış at berip väzır qarındaşı ter ajmıř қанағатқа Одгүрміш атын беріп, оны уәзір бауыры деп атады»деген жолдардан «бауыр» мағынасында qarındaş сөзі қолданылғандығын көруімізге болады [2, 427-430]. Сонымен бірге Қадырғали Жалайырдың «Жамиғ ат-тауарих»(XVI ғ.) еңбегінде «туыс, ағайын» мағынасында қарындас сөзін, «жасы кіші әйел баласы» мағынасында қыз қарындаш тіркесін қолданады: Қутукут нойанның бір анадан екі қыз

қарындашы бар еді [3, 125]. Хандық дәуірі кезіндегі жыраулар толғауында қарындас сөзі жалпы «туыс, ағайын, рулас, аға, іні» деген кең мағынада жұмсалған:

О күнде қарындастан қайыр кетер,
Ханнан күш, қарағайдан шайыр кетер (Асан Қайғы) [3, 124].
Жайыңды білген қарындас,
Ол қарындас һәм жолдас,
Жайыңды білмес қарындас,

Өзі дұспан, өзі қас (Шалкиіз жырау) [3, 125]. Ақын Махамбеттің өлеңдерінде қарындас сөзі «туыс, рулас» мағынасында келеді:

Тар қолтықтан оқ тисе,
Тарыққанда қайрылар

Қарындасым менде жоқ [3, 126]. Жоғарыда келтірілген мысалдардан көне түркі жазба ескерткіштерінде қарындаш, қарындас «бір қарыннан, бір құрсақтан шыққан бауыр, аға, іні, сіңлі» мағынасында, жыраулар поэзиясында «ағайын, туыс, рулас, бір жұрттың адамы» деген ауыспалы мағынада актив қолданыста болғанын байқау қиынға соқпайды. Абай өлеңдерінде де «ағайын, туыс» мәнінде қарындас сөзі кездеседі:

Қарындас қара жерге тыға алмай жүр,
Бірінің бірі сөзін құп алмай жүр.
Құда-тамыр, дос-жараң, қатын-балаң, –
Олар да бір қалыпты бол алмай жүр [4, 23].

Кез келген тілдегі лексикалық бірліктер уақыт келе семантикалық жақтан өзгеріске ұшырап отыратыны заңды құбылыс. Мысалы қазіргі қазақ тілінде қарындас сөзі актив қолданыста болғанымен, о бастағы семантикалық аясы тарылған. Қарындас – бірге туған жасы кіші қыздың ағасына туыстық қатынасы жағынан аталуы [5, 407]. Сондай-ақ «бауыр» мағынасында қазіргі түрік тілінде *kardeş*, әзірбайжан тілінде *gardaş*, ғағауыз тілінде *кардаш* сөздері қолданылады [6, 322]. *Kardeş* сөзі қарындас сөзінің қысқарған формасы. Қазіргі түрік тіліндегі *kardeş* «бауыр» мағынасында келіп *kız kardeş* (әпке, сіңлі, қарындас), *erkek kardeş* (аға, іні) деп қолданылса, қазақ тіліндегі қарындас сөзі «жасы кіші қыздың ағасына қатысты туыстық қатынаста» айтылады. *Qarındaş* сөзі *qarın* есім сөзі мен *-daş* есімнен зат есім жасаушы жұрнақтың қосылуы арқылы жасалған. Ғалым Ә.В. Севортян қарын сөзі қар «живот, лоно» (іш, қарын, құрсақ) түбірінен шыққан деген этимологиялық гипотезасын ұсынады [6, 321]. Ал алтайтанушы ғалым Г. Рамстедт түркі тілдеріндегі қарын мен моңғол тілдеріндегі *qarbiñ* «отвисшие жировые складки на животе» (қарынның майлы бөлігі) сөздерін салыстырып, семантикалық тұрғыда жақындық бар екендігін көрсетеді [6, 321].

«Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін *qarındaş* сөзінің тарихи қолданысын, семантикалық ерекшелігін, түркі тілдеріне қатысты қолданысын саралай отырып, о бастағы түпкі мағынасы «бір құрсақтан, бір қарыннан, бір

анадан туған бауыр» болғандығын, уақыт өте келе «туысқан, рулас, ағайын» деген кең мағынада жұмсалғандығын, семантикалық аясы тарылып, аға мен қыз баласы арасындағы туыстық қатынасты білдіретін атау ретінде қолданылып жүргендігіне көз жеткіздік.

«Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін түркі сөздерінің бірі –ілші / елші. Шежіре мәтініндегі қолданысы: Bizdin burun ötken xalqlar uaynı pādīshāh ornunda bilip tururlar oqın ilçi yerinde (Бізден бұрынғы өмір сүрген халықтар садақты падиша, оқты елші деп білген) [1, 149].

Тарихи еңбекте аталмыш сөз ауыспалы мағынада келгенімен, түркі халықтарында бұрыннан «бір нәрсенің хабаршысы, жаршысы» мағынасында елші сөзі қолданылған. Оған дәлел ретінде көне түркі жазба ескерткіштерінен мысалдар келтірейік. Енисей жазба ескерткішінде «täŋri ęlimkä ęlčisi ęrtim täңір берген (ғажап) еліме елші едім», ұйғыр жазулы «Ескі түрік құқық құжаттары»(XII-XIV ғ.) жазбасында «jana elčigä bir böz bertim және тағы елшіге бір (бөлік) бөз бердім» деп келетін үзінділерде ęlči«елші, хабаршы» мағынасын білдірсе, «Құтты білік»(Герат қолжазбасы, Вена 1439 ж.) дастанында «neęü ter ęšitgil aj elči baši әмірші басшының не дегенін тыңда» деген мәтін жолдарынан elči«маңызды лауазымды тұлға, билеуші, әмір» мағынасында жұмсалғанын көруімізге болады [2, 169]. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» елші сөзінің төрт түрлі мағынасы берілген: 1. зат. Бір мемлекеттің екінші бір мемлекеттегі өкілетті дипломатиялық өкілдігінің басшысы қызметін атқаратын жоғары рангтегі дипломатиялық өкіл; 2. көне. Бір іс жөнінде екі кісінің не екі елдің арасын бітімге келтіру үшін жүретін адам, делдал; 3. діни. Құдайдың өкілі, пайғамбар; 4. ауысп. Бір нәрсенің хабаршысы, жаршысы, белгісі [7, 248]. Қазақ тілінде ел мен елді татуластыратын, табыстыратын елшінің міндетін білдіруде елдестірмек елшіден деген тіркес жиі кездеседі.

Ғалым Б. Базылхан моңғол тілінде «шабарман, хабаршы, хабар жеткізуші» мәнінде элч, «елші, елшілік» мағынасында элчин сөзі қолданыста барын көрсетеді [8, 769]. Мұндай мысалдар түркі және моңғол халықтары арасындағы тарихи, әрі тіларалық байланыстың тереңде жатқандығын білдірсе керек. Түркітанушы ғалым Г. Дөрфер өзінің «Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen» сөздігінде елші сөзіне мынадай анықтама береді: Ēlčī «gesandter, eines staates an einen andern» (бір елден екінші бір елге баратын елші) [9, 203].

Жоғарыда келтірілген мысалдар ілші / elči < el (ел) + či(есімнен есім жасаушы жұрнақ) арқылы жасалғандығын анық көрсетіп отыр. Және «Шежіре-и теракиме» еңбегіндегі ілші мен көне тұлға elči арасында е~и дыбыстық алмасуы болғандығын аңғаруымызға болады.

«Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін түркі сөздерінің бірі –імгек / еңбек. Шежіреде імгек сөзі қазіргі түркі тілдеріндегі секілді «еңбек, жұмыс» мағынасында емес, «қиындық, азап» мәнінде қолданылған: Köp імгекler

körgendin soñ yaşımız ottuz toqquzğa yetkende târix miñ taqı elig birde yılan yılında Xârezm memleketinde atamız taxtında olturup yurt işige meşğul bolduq (Көп қиындықтар көрген соң жасымыз отыз тоғызға жеткенде, 1051 жылы, жылан жылында Хорезмде әкеміздің тағына отырып мемлекет істерімен айналыстық) [1, 108]. Аталмыш сөздің семантикалық сипатын саралау үшін түркі жазба ескерткіштеріндегі қолданысына зер салып көрейік.

М. Қашғаридің «Диуани лұғат ит-түрік» сөздігінде «tavarsizîn qalip beğ eğänsizîn eḡgäjür мал-мүліксіз қалып, бек ердің жоқтығынан қиналады», «Құтты білік» (Герат қолжазбасы, Вена 1439 ж.) дастанында «tilin eḡgämiş eḡ neḡü teḡ eḡit тілден қорлық көрген ер не дейді, тыңда» деген мәтін үзінділерінде eḡgä- етістігі «қиналу, азап шегу» мағынасында жұмсалған [2, 172]. Сонымен бірге «Алтын йаруқ» (X ғ.) жазба ескерткішінде «ақтақ suvsamaq eḡgäki ашығу мен шөлдеудің қиындығы», ұйғыр жазулы «Тұрфан жазбасында» «tamutaqı eḡgäktin ozur qutrulur тамуқ азабынан оза құтылып», М. Қашғари сөздігінде «eḡ eḡgäktin qutuldi ер азаптан құтылды», «Құтты білікте» (Ташкент нұсқ., XII-XIII ғғ.) «qutuldi bodun ketti eḡgäkläri халық азат болды, олардың қиындықтары кетті» деп келетін үзінділерде eḡgäk «бейнет, азап, қиындық» мағынасын білдірген [2, 172-173]. İmgek / еңбек сөзінің көне мәтіндердегі қолданылған тұлғасы – eḡgäk. Ал eḡgäk сөзі eḡgä- («қиналу, бейнет көру») етістігі мен +k (етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ) қосылу арқылы жасалған. Бұл жердегі eḡgä формасының em//im есімдерінен туындағанын байқау қиынға соқпайды.

Мысалы:

1. түрік тілі диалектісінде еме (em-e) yaramak (іске жарау, жұмысқа жарау), «пайдалы болу», «қиындықпен күресу» [10, 136]. Яғни em «жұмыс, еңбек» мағынасына ие болған.

2. Ғалым Э.В. Севортян өзінің этимологиялық сөздігінде imar-(im-ar) етістігінің «азаптану» мағынасын беретіндігін жазады [6, 273]. Мұндағы – ar есімнен етістік тудырушы жұрнақ, ал im- жоғарыда айтылған түбірдің басқа бір фонетикалық варианты. Түркі тілдерінде im-нің мынадай формалары кездеседі: түрік тілінде imесе (im-есе), қазақ тілінде үме (үм-е) «бірігіп еңбек ету» [10, 137].

Қазіргі қазақ тілінде еңбек сөзінің алғашқы «азап, бейнет, қиындық» мағынасы көнеріп, «қарекет, жұмыс, іс» мағынасы жиі қолданылып келеді.

«Шежіре-и теракима» еңбегінде кездесетін түркі элементтерінің бірі – baḡla- /байлау етістігі. Тарихи еңбектегі қолданысы: İkki ayaḡın ve ikki qolın ve boynın her qaıysısın bir baytalnıñ quyuḡına baḡlap baytallarnıñ butlarına nizeniñ uçı birlen saḡdılar (Екі аяғын, екі қолын, мойнын, әрқайсын бір байталдың құйрығына байлап, байталдардың бұтына найзаның ұшын шаншыды) [1, 190]. Baḡla- етістігінің этимологиясын анықтау үшін, алдымен оның тарихи қолданылу аясын зерделеп көрейік. Ұйғыр жазулы түркі мұрасы «Оғыз қаған туралы аңызда» (XIII ғ.): «şol buḡunı talnuḡ şubuqı birlä iḡaçqa baḡladı keḡti мына бұғыны талдың шыбығымен ағашқа байлады кетті», М. Қашғаридің «Диуани

лұғат ит-түрік» сөздігінде «ol otuñ bayladı ол отын байлады» деген үзінділерде bayla- тұлғасы кездеседі [2, 78]. Мұндағы bağla- / байла- етістігінің бастапқы түбірі *ba- болуы мүмкін. Себебі *ba- тұлғасы «байлау» деген мағынада Тоныкөк жазба ескерткішінде «atıvıqqa bajur ertimiz жылқыларды ағаштарға байладық», «Ырық бітік» жазбасында «quzıunıxıvaşqa bamiş qatıvtı ba, eđgüti қарға (құзғын) ағашқа байланған, мықтылап байла, берік қып байла» (ThS II¹⁹) деп кездеседі [2, 76]. Ал *ba-дан туындайтын бағ<ба+ғ (бау, бұғау) тұлғасы етістіктен есім тудыратын -ғ аффиксі арқылы жасалған. Қазақ тіліндегі бау, бай тұлғалары өлі түбір бағ-тың фоно-морфологиялық варианты. Сонымен қатар қазіргі оғыз тобына кіретін түркі тілдерінде bağla- формасы, ал қыпшақ тобындағы түркі тілдерінде байла- тұлғасы сақталған. Демек тарихи жағынан *ba->бағ- / бау- / бай- >бағ+ла / бау+ла / бай+ла болып туындағанын көруімізге болады. Қазақ тілінде байла- туынды түбірінен байлам (байла+м), (байла+ныс) сөздері жасалған.

Нәтижелер. Лингвистикалық аспектіде шағатай дәуіріндегі шығармалар тіліне талдау жүргізу тарихи тіл білімі үшін аса маңызды. Өз заманында шағатай тілі барлық түркі халықтарына ортақ жазба тіл болғандығын ескерсек, ол жерде қыпшақ тобына кіретін қазақ тілінің де тікелей үлесі бар. Сондықтан шағатай жазба тілін ескі қазақ жазба тілі деп те қарастыруымызға тарихи негіздер бар. Қ. Жалайырдың «Жамиғ-ат тауарих» (XVI ғ.), Әбілғазы Баһадүрдің «Түрік шежіресі» (XVII ғ.) еңбегі, XVIII-XIX ғасырдағы хан жарлықтары тілдік тұрғыда ескі қазақ жазба тілінде жазылған деп айтуымыз осының дәлелі.

Түркі тілдес халықтар мен олардың тілдерінде өте ертеден келе жатқан жазба дәстүр қалыптасқан [11, 10]. Түркі жазба ескерткіштерін тілдік тұрғыдан зерттеу алтайтану мен түркітану ғылымында қай кезде болмасын өзекті. Руникалық жазба мұралар, ортағасырлық түркі жәдігерлері туралы деректер тіл мамандары үшін құнды материал болып саналады. Мұндай жазбалар әдеби түркі тілдерінің тарихы туралы, сондай-ақ көне түркі тілінің негізінде қалыптасқан қазақ тілі туралы да құнды мәліметтер береді [12, 7].

Мақалада «Шежіре-и теракима» шығармасында кездесетін қарындас, елші, еңбек сөздері мен байла-етістігінің этимологиясы талданып, аталған тілдік бірліктердің семантикалық сипаты қарастырылды. Шежіре мәтінінен орын алған бұл сөздер қазіргі қазақ тілінде де актив қолданылады. Ал олардың тарихи түп негізін, этимологиясын анықтау зерттеудің басты мақсаты болды. Зерттеу жұмысының нәтижесі қарындас сөзінің XIII ғасырға дейінгі түркі жазба мұраларында «бір құрсақтан, бір анадан туған бауыр» мағынасында, XVI ғасырдан кейінгі Қ. Жалайыр, Әбілғазы Баһадүр хан, Асанқайғы, Шалкиіз, Махамбет, Абай шығармаларында «туысқан, рулас, ағайын» деген кең мағынада жұмсалғандығын көрсетіп отыр. Сондай-ақ қазіргі түрік, әзірбайжан, ғағауыз тілдерінде қарындас сөзінің kardeş/кардаш формасы сақталғандығын байқадық. Ал елші сөзінің семантикалық ерекшелігіне тоқталсақ, Енисей жазба

мұраларында «тәңір елшісі», XII-XIV ғасырдағы ұғыр жазулы түркі ескерткішінде «екі ел арасындағы елші», «Құтты білік» дастанында «маңызды лауазымды тұлға, әмір» мәнінде қолданылғанын көреміз. Сонымен қатар «Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін түркі сөздерінің тағы бірі – еңбек. Еңбек сөзінің көне мәтіндердегі қолданылған тұлғасы – emgäk. Ал emgäk сөзі emgä- («қиналу, бейнет көру») етістігі мен +k (етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ) қосылу арқылы жасалған. Ал бұл жердегі emgä формасы «жұмыс, іс» мәніндегі em//im есімдерінен туындаған.

Мақалада талданған түркі элементтерінің бірі – бағла-/байла- етістігі. Bağla- / байла- етістігінің түркі жазба ескерткіштердегі тарихи қолданысын айқындай келе, бастапқы түбірі *ba- болуы мүмкін, яғни *ба->бағ- / бау- / бай->бағ+ла / бау+ла / бай+ла деп туындағанын тұжырымдап көрсеттік.

Қорытынды. Түркі тілдерін дәуірлеу мәселесінде айрықша сөз болатын, маңызды, ауқымды кезеңдердің бірі – шағатай дәуірі. Шағатай жазба дәстүрі түркі халықтарының рухани кеңістігінде, ұлт болып ұйысу процесінде айрықша орын алды. Аталмыш жазба тілде мыңдаған тарихи шежірелер, әдеби шығармалар, ғылыми еңбектер дүниеге келді. Түркі халықтарының тарихынан мол деректер беретін қолжазбалар мен хан жарлықтары да осы шағатай тілінің негізінде жарияланды. Ғылыми тұрғыда шағатай тіліне қатысты ғалымдар арасында екіұшты пікірлер мен екіұдай көзқарастар әлі де болсын сөз болып келе жатқаны белгілі. Десе де шағатай тілінің XV ғасырдан XX ғасырдың басына дейін түркі халықтары арасында ерекше маңызға ие болып, ортақ тіл мәртебесіне дейін көтеріліп, белгілі бір деңгейде дипломатиялық қарым-қатынас тіліне айналғанын тарих беттері де айғақтайды.

Шағатай тілінде жазылған тарихи еңбектер мен шежіре жинақтарын тілдік тұрғыдан зерделеп, олардың лексикалық қабатын саралау – тарихи тіл білімінің алдына қойған өзекті мәселелерінің бірі. Соның негізінде зерттеу мақаламызда «Шежіре-и теракиме» еңбегін, ондағы кейбір түркі сөздерінің этимологиясын анықтап, семантикалық қырын саралап, біршама ғылыми-тұжырымдар жасадық. Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» (Түркімен шежіресі) шығармасы лексикалық қоры жағынан басқа түркі тілдерімен салыстырғанда қазіргі қазақ тіліне біршама жақын. Ортақ тілдік бірліктердің, дыбыстық сәйкестіктердің, морфологиялық құрылымының қазақ тіліне жақындығын ескеріп, зерттеу жұмысымыздың нысаны ретінде қарастырдық. Шежіренің лексикалық қабатында түркілік элементтерден өзге араб, парсы, қытай, моңғол сөздері де жиі кездесіп отырады. Ал олардың тарихи еңбектегі қолданысын, лексика-семантикалық ерекшелігін айқындауда әлі де болсын терең зерттеулердің қажет екені сөзсіз.

Әдебиеттер

1. Ölmez Z. K. Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü). – Ankara: «Şafak Matbaacılık», 1996. s. 559.
2. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 677 с.
3. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 410 б.
4. Абай. Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1976. – 240 б.
5. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 9-том. / Құраст.: Ә. Ыбырайым, А. Жаңабекова, Қ. Рысбергенова және т.б. – Алматы: Атамұра, 2011. – 744 б.
6. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М.: Полиглот, 1974. – 768 с.
7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том. / Құраст.: Б. Әбілқасымов, С. Бизақов, Ә. Жүнісбеков және т.б. – Алматы: Атамұра, 2011. – 752 б.
8. Базылхан Б. Монгол-казах толь. – Улаанбаатар-Өлгий: Тил, 1984. – 885 б.
9. Dörfer G. Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. Band II, Wiesbaden, 1965. – s. 671.
10. Сабыр М. Көне қыпшақ тілі мен қазақ тілінің фоно-морфо-семантикалық сабақтастығы. – Алматы: Liber, 2021. – 464 б.
11. Alimbayev A.E., Daurenbekova L.N., Kemenger K.R., Imanberdiyeva S.K., Bashirov N.K. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled, 2020,12 (4), pp. 1-11. DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.29>.
12. Abylova, G.E., Aripzhan, G.Zh. The concept of time in the ancient Turkic written monuments // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. №3. – 2023. – Б. 7-19. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.01>.

Д.А. БАЛТАБАЙ

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

ЭТИМОЛОГИЯ НЕКОТОРЫХ ТЮРКСКИХ СЛОВ В ТРУДЕ «ШЕЖИРЕ-И ТЕРАКИМЕ»

Аннотация. Изучение памятников исторической письменности в лингвистическом аспекте имеет большое значение для лингвистики. В исследовательской статье рассматриваются этимология, семантические особенности слов «қарындас», «елші», «еңбек» и глаголов «байла», встречающихся в труде «Шежіре-и теракиме». Изучается использование данных слов в древнетюркских письменных памятниках, средневековом наследии и современных тюркских языках, анализируется звуковой,

морфологический, лексико-семантический характер. Так как эти слова из текста летописи используются в современных тюркских языках, главной целью исследования было определение их исторической основы, этимологии. В отношении анализируемых слов применяются научно-теоретические выводы ученых-алтаистов, тюркологов, даются гипотетические суждения.

Работа Абулгазы Бахадур хана «Шежире-и теракима» – средневековое произведение, написанное на чагатайском языке. Его лексический слой состоит из тюркских, монгольских, арабских, персидских слов. Также смешанное использование в языке произведения огузских, кипчакских, карлукско-уйгурских элементов свидетельствует о том, что чагатайский язык был общим письменным языком для тюркских народов. Лексико-семантическое изучение исторического труда, который был взят в качестве объекта, определение в нем этимологии тюркских слов говорит об актуальности исследования. Для дифференциации теоретических выводов в статье используются метод анализа, метод семантического анализа, описательный метод, историко-сравнительный метод.

Ключевые слова: лексический слой, семантика, корень, этимология, тюркские языки, чагатайский язык, исторический труд.

D.A. BALTABAY

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

ETYMOLOGY OF SOME TURKIC WORDS IN THE WORK «SHEZHIRE-I TERAKIME»

Annotation. The study of monuments of historical writing in the linguistic aspect is of great importance for linguistics. The research article analyzes the etymology of the words qaryndas, elshi, eñbek and baila- verb found in the work «Shezhire-i terakime». The use of these words in ancient Turkic written monuments, medieval heritage and modern Turkic languages is described. The main goal of the study was to determine the etymology of Turkish words. Hypothetical opinions of Altaic and Turkic scientists are given during the research.

The work of Abulgazy Bahadur Khan “Shezhire-i terakime” is a medieval work written in the Chagatai language. Its lexical layer consists of Turkic, Mongolian, Arabic, and Persian words. Also, the mixed use of Oghuz, Kipchak, Karluk-Uighur elements in the language of the work indicates that the Chagatai language was a common written language for the Turkic peoples. Therefore, the lexical-semantic study of the historical work, which we took as an object, and the determination of the etymology of Turkic words in it speaks of the relevance of the study. To differentiate theoretical conclusions, the article uses the method of

analysis, the method of semantic analysis, the descriptive method, and the historical-comparative method.

Keywords: lexical layer, semantics, root, etymology, Turkic languages, Chagatai language, historical work.

References

1. Ölmez Z. K. Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü). – Ankara: «Şafak Matbaacılık», 1996. – s. 559.
2. Drevnetjurkskij slovar'. – Leningrad: Nauka, 1969. – S. 677.
3. Syzdyqova R. Sózder sóleidi (sózderdiń qoldanyly tarihy). Kóptomdyq shyǵarmalar jınaǵy. – Almaty: El-shejire, 2014. – 410 b.
4. Abai. Óleńder. – Almaty: Jazýshy, 1976. – 240 b.
5. Qazaq ádebi tiliniń sózdigi. On bes tomdyq. 9-tom. / Qurast.: Á. Ybyraým, A. Jańabekova, Q. Rysbergenova jáne t.b. – Almaty, 2011. – 744 b.
6. Sevortian E.V. Etimologicheski slovar turkskih iazykov. Obshetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy na glasnye. – Moscow, 1974. – S. 768.
7. Qazaq ádebi tiliniń sózdigi. On bes tomdyq. 5-tom. / Qurast.: B. Ábilqasymov, S. Bızaqov, Á. Júnisbekov jáne t.b. – Almaty, 2011. – 752 b.
8. Bazykhan B. Mongol-kazakh tol. – Ulaanbaatar-Olgi, 1984. – 885 b.
9. Dörfer G. Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. Band II, Wiesbaden, 1965. – s. 671.
10. Sabyr M. Kóne qypshaq tili men qazaq tiliniń fono-morfo-semantikalıq sabaqtastyǵy. – Almaty: Liber, 2021. – 464 b.
11. Alimbayev A.E., Daurenbekova L.N., Kemenger K.R., Imanberdiyeva S.K., Bashirov N.K. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled, 2020, 12 (4), pp. 1-11. DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.29>.
12. Abylova G.E., Aripzhan G.Zh. The concept of time in the ancient Turkic written monuments // Eurazia gumaitarlyq instituty Habarşysy. №3. – 2023. pp. 7-19. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.01>.

Автор туралы мәлімет:

Балтабай Досжан Әмірұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Балтабай Досжан Амирулы – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Baltabay Doszhan Amiruly – doctoral student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

FTAMP 17.07.51

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.03>*А.Т. КЕМБАЕВА¹ О.С. ЖҰБАЙ²

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан^{1,2}
(e-mail: kembaeva_ainur@mail.ru¹, alm-ornai@mail.ru²)

ШЕРХАН МҰРТАЗА ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ТІЛДІК КӨРІНІСТЕРІ

Аңдатпа. Мақала көрнекті жазушы Шерхан Мұртазаның тілдік ерекшеліктерін және оның ұлт руханиятына қосқан үлесін зерттейді. Мақалада автордың өз шығармаларында қолданатын тілдік ерекшеліктері мен құрылымдары қазақ халқының ұлттық мәдениеті мен бірегейлігін қалай көрсететіні қарастырылады. Зерттеу жұмысы лексика, грамматика және стилистика ерекшеліктеріне назар аудара отырып, Ш. Мұртазаның әдеби шығармаларында қазақ тілінің қолданылуын талдайды. Жазушы қазақ фольклорлық дәстүрінің элементтерін өз мәтіндеріне енгізген сәттерге ерекше назар аударылады.

Көркем шығармалардың тілін қарастыру, зерттеп-зерделеу қазіргі күннің көптеген сұрақтарына жауап бере алады. Ш. Мұртаза шығармаларындағы ұлттық танымды айқындайтын сөздер, салт-дәстүрлерді дәріптейтін ұғымдар назарға алынып, автор тілінің лингвомәдени сипаты талданады.

Мақала, сонымен қатар Ш. Мұртазаның шығармаларына қандай тақырыптар мен мотивтер тән екенін және олардың Қазақстанның ұлттық мәдениетімен қалай байланысты екенін қарастырады. Оның жұмысына әсер ететін тарихи, әлеуметтік-мәдени және этникалық контексттер талданады. Зерттеу Шерхан Мұртазаның тіл пен әдебиет арқылы қазақ мәдени бірегейлігін сақтауға және таратуға қосқан үлесін, сондай-ақ оның Қазақстанның ұлттық әдеби дәстүрі контекстіндегі маңыздылығын жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Әдеби туындыларындағы тілдің коммуникативті бірліктерінің ұлттық-мәдени аспектіде анық байқалатынын ескере отырып сипаттамалық әдіс, ұлттық мәдени ерекшеліктерді айқындау үшін лингвомәдениеттану әдістері басшылыққа алынады.

Түйін сөздер: Тілдік тұлға, лингвистика, мәдениет, ұлт, тіл, тарих, әлеумет, мәселе, халық, әдебиет, этника.

Кіріспе. Адамзат баласының өмірінде мәдениеттің алатын орны орасан. Нақтырақ айтқанда, ол – адамзаттың іс-әрекеттерінің даму формасы. Олай

дейтіміз, адам құбылыстар мен табиғи заттарды өзінің талабына, мүддесіне сай өзгеріске ұшыратып отырады. Демек, мәдениет дегеніміз – табиғат пен адам баласының тұтастығы, қарым-қатынасы, дамып өзгеруінің өлшемі. Адам баласы тіршілік жасап, өмір сүруі үшін рухани және материалдық байлық өте қажет болып табылады. Әсіресе, рухани байлық. Сол үшін рухани мәдениетімізді қолдап, заман мен қоғам талабына сай өзгерістер жасап, өмір салтымызға терең ендіру қажет. Сол кезде ғана біздер ұлттық мәдениетіміз, рухымыз, сана-сезіміміз дамып жетілген өркениетті елдермен терезесі тең болып өмір сүре аламыз.

Қай ұлттың болса да мәдениетін танып-білуде сүйенетін негізгі дүние – тіл. Тілдік ақпараттар мен деректер арқылы біздер халық туралы, сонымен қатар оның ұлттық ерекшеліктері туралы мол мәлімет аламыз. Өйткені, тілімізде ғасырлар бойы жинақталып келген ұлттық дүниетанымымыз, дәстүр-салтымыз, ғұрыптарымыз терең көрініс табады.

Демек, зерттеу нысанына алынып отырған тілдік тұлғаның ұлт болмысын танудағы үлесі орасан зор. Зерттеп-зерделеп отырған мақаламызда зерттеу нысанына алынып отырған тілдік тұлғаның ұлттық мәдениеттің лингвомәдени бағыттың дамуына қосқан өзіндік үлесі талданып, тіл мен мәдениеттің өзара байланысы жаңа қырынан ашылады. Г.А. Брутянның пікірі бойынша «дүниенің тілдік суреті» дегеніміз: «...Тірі (табиғи, ұлттық) тілдер арқылы бекіген ішкі және сыртқы дүние туралы бүкіл ақпарат» [1,108]. Расында да, белгілі бір халықтың мәдениетін, салт-дәстүрін, ғұрпын, сан ғасырлық тәжірибесін ғаламның ұлттық тілдік бейнесі бейнелейді. Шерхан шығармаларының ерекшелігі сол – ұлт руханияты, халқының мәдени тұрмысы, сергек санасы негізгі бағдары. Ұлт құндылықтарының тілдік тұлғаның көркемдік әлемінде қалай суреттеліп берілуін айқындау арқылы авторлық-индивидуалды ғалам бейнесін қалай сипаттап отырғанын байқауымызға болады.

Қазіргі таңда ұлт феноменіне айналып отырған Шерхан Мұртаза шығармалары – қазақ мәдениетінің қайнар көзі. Оның шығармаларынан қазақ мәдениеті мен ұлттық ерекшеліктеріміз туралы көптеген деректер мен мол мәліметтер аламыз. Шындығында, қайбір ұлттың мәдениетін тануда сүйенетен басты құрал - тіл. Олай болса, «туған халқы мен жаралған топырағының шері мен шежіресін шығармаларына арқау етіп, сол арқылы елінің еңсесін көтеріп, халқына қорған боларлық үлкен қайраткерге айналып отырған» [2, 4] тілдік тұлғаның қазақ лингвистикасындағы орны ерекше. Өзіндік сөз қолданыстарымен, тілдік ерекшеліктері арқылы ұлт болмысын аша түскен, тіл құдіретін өзінше бір таныстырған Ш. Мұртаза – құбылыс.

Үлкен ұғымға айнала білген, өз уақытының заңғар перзентіне айналған Ш. Мұртазаның қаламгерлік соны жолы бар. Ұлы тарихының керуеніне ілесіп, суреткерлік зерделілігі мен азаматтық қайсарлығы, терең рухы арқылы сан салалы мұралардың авторына айналды. Тек жеке шығармашылықпен

айналысып қана қоймай, ұлт мәдениетіне бағдаршам болып, прагматикалық әлеуеті арқылы қазақ лингвистикасының дамуына да орасан зор үлес қосты. «Ш. Мұртазаны білу, тану дәл бүгін керек. Себебі, Ш. Мұртазаны тану арқылы біз кешегі кеңестік заманды, тоқырау жылдарының шындығын, бүгінгі тәуелсіздігімізді танимыз. Өзімізді өзіміз танимыз... мәнді шығармашылықтың қыры мен сыры бір кезеңде ғана емес, уақыттар белесінде, замандар барысында ашыла түсетіні ақиқат» [2, 8] – дей келе, осы тақырып аясында ізденіс жасауды жөн көрдік.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Антропоцентристік бағытта сипатталатын семантикалық зерттеулердің тереңдеуі – қазіргі тіл білімі дамуының ерекшелігі. Тілдік субъектінің дүниетаным ерекшеліктерінің семиотикалық жүйе ретінде тілдің барлық деңгейлерінде көрініс табуын зерттеу – антропоцентристік парадигмадағы лингвистиканың алдыға қойған негізгі мақсаттарының бірі. Лингвомәдениеттанудың міндеттерінің негізгісі – дүниенің тілдік бейнесіндегі ұлттық мәдени ерекшеліктерін қарастыру. Тіл, мәдениет, дүние бейнесі – өзара күрделі байланыста.

Қазақ лингвистикасында лингвомәдениеттану саласында аянбай еңбек етіп, негізін қалыптастырған ғалымдардың қатарында Ә. Қайдар, К. Хұсайын, Ж.А. Манкеева, Н. Уәли, Г.Н. Смағұлова, О.С. Жұбай, т.б. бар. Бұл тұста лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистиканың мәселелері өз алдына жеке дара немесе аралас зерттелуде.

Ш. Мұртазаның шығармаларын ұлттық мәдени құндылығы тарапынан зерттеу барысында оның жасаған тілдік бірліктерін назарға алдық. Ең басты назарға алынғаны – көркем шығармалары, көсемсөздері, философиялық тәмсілдері. Негізгі ұстанғанымыз В.В. Воробьевтің тұжырымы: «Лингвокультура – комплексная межуровневая единица, форму которой составляет единство знака и языкового значения, а содержание – единство языкового значения и культурного смысла» [3,44].

Ш. Мұртазаның шығармаларында қазақ ұлтының күнделікті тұрмысы, рухани өмірі, этнографиялық ерекшеліктері молынан суреттеледі.

Мақаланың теориялық аспектілерін негіздеу мақсатында лингвистикалық әдіс-тәсілдердің төмендегілері қолданылды: лингвистикалық талдаудың семантикалық, этнолингвистикалық және дәстүрлі сипаттама әдісі.

Талқылау мен бақылау. Кез келген халықтың көркем туындысы – ұлттың лингвомәдени ерекшеліктерін, құндылықтарын айқындап беретін дүниесі. Қазақ халқының бүкіл болмыс-бітімі мен санасын, тұрмыс-тіршілігін Ш. Мұртазаның көркем туындылары айқындап береді. Ш. Мұртаза бүкіл қазақ қауымы үшін – рухани ерекше тұлға. Шығармашылықпен ғана айналысып, тыныш өмірді сүрген қаламгер емес, ол – қайраткер қаламгер. Тағдырының басына салған тар жол тайғақ кешулері болар, ол ерте есейіп, ес жиды. Әмбебап шығармашылық иесі ретінде қарастырып жүрген Ш. Мұртаза қай

жанрда қалам тартса да, қозғаған тақырыптары жан-жақты, ұлттық мәдениет аңқып тұрған халықтық мазмұнға бай, ең бастысы – ғылыми негізімен ерекше көзге түседі. Оның проза жанрындағы «Ай мен Айша» роман-дилогиясы, «Мылтықсыз майдан» повесі, «Домалақ ана» драмалық шығармаларының негізінде де ұлттық мәдениет элементтері терең көрініс беріп, қазақ лингвомәдениетінің тамаша бір даму арналарын көруімізге болады. Шығармаларында қазақы рух пен қайраткерлік терең көрініс беретін Ш. Мұртаза шығармалары қашан да ұлттық сипатқа бай, әрі тарихи құнды болып қала бермек.

Қаламгер шығармаларындағы лингвомәдени бірліктерді жүйелей келе, біз негізгі үш бағытта зерттеуді мақсат еттік:

- 1) Көркем туындыларындағы лингвомәдени құндылықтар;
- 2) Публицистикасы мен көсемсөздеріндегі құндылықтар;
- 3) Философиялық тәмсілдеріндегі құндылықтар;

Ш.Мұртазаның көркем шығармаларындағы ұлттық мәдениет құндылықтарын айқындайтын лингвомәдени бірліктерді былай жүйеледік:

- Салт-дәстүрді айқындайтын бірліктер;
- Ұлттық мінездің бірліктері;
- Діни ұғымды айқындайтын, ырым-тиым, наным-сенімге байланысты лингвомәдени бірліктер.

Шерхан шығармаларының ерекшелігі сол – замана шындығын дөп беруі, ұлттық мәдениеттің негізін құрайтын элементтердің негізгілерінің бірі – салт-дәстүрлер терең көрініс тауып отырады.

Салт-дәстүрдің – мәдениеттің рухани тірегі, ұрпақтың тарихи сабақтастығының жемісі, ұлттық мәдениеттің басты құрамдас бөлігі екендігін терең түсінген жазушы шығармаларының өн бойында оған ерекше мән береді. Әр елдің өзіне тән әдет-ғұрпы, салт-дәстүрлері бар. Оларды екі ауыз сөзбен халықтың келбеті, ұлттың болмысы, тәрбиелік ережесі деп атауға болады. Философ Н. Сәрсенбаевтың: «Әр ұлттың психикалық түзілісі ұлттық сезім, ұлттық салт, дәстүр және ұлттық мінез-құлық түрлері факторлар ретінде осы ұлт өкілдерінің қоғамдық тәртібін бір қалыпқа келтіретін материалданған идеялар ретінде байқалады» [4, 44] – деген пікіріне қарап ұлттың психикасын, мінез-құлқын байқататын құрал салт-дәстүр екенін аңғарамыз. Адам баласы мәдениетінің көкжиегі кең, тынысы терең, тұғыры биік болуы – ұлттық құндылықтың негізі. Кез келген құндылығын дәріптеу, бағалау – өмірдің мәнін негіздейтін феномен. Ш. Мұртаза шығармалары құнды, өйткені ол өз шығармаларын ұлттық мінез деңгейімен жазып шықты.

Шерхан Мұртаза өзінің өмірі мен шығармашылығының нәтижесінде ұлттық-мәдени феноменге айналған тілдік тұлға ретінде өзіндік жазу мәнері мен лингвистикалық қолданыстары баршылық.

Автор тілінің өн бойында ерекше рөл атқарып, көптеп кездесетін сөзжасам бірліктері концептілер болып табылады және олар оның тілдік тұлғасының лингво-когнитивтік деңгейін көрсетіп отырады.

Шығармаларында «ұрпақ» концептісіне ерекше мән бергенін, ал қазақ қоғамында, ұлттық ділімізде бұл сөздің ерекше қасиетке ие екенін байқауымызға болады. «Ұрпақтар келеді, кетеді. Бірінің қысқа өмірін екіншісі ұзартпақ боп, сапқа тұрады» [5, 230]. Бәлкім, жетімдіктің дәмін ерте татып, өмірдің қиын-қыстау кезеңдерін терең сезінгендігі, әке есімін жалғастырудың маңызын жүрегі мен санасына құйып өскедігі болар, «ұрпақ, ұрпақтар жалғастығы» оның шығармаларында үнемі көрініс беріп отырады.

Біз қарастырып отырған шығармаларында «Балалы үй – базар, баласыз үй - мазар» деген мақал жиі ұшырап отырады. «Мылтықсыз майдан» повесіндегі «ұрпақ» ұғымын терең түйсінген Мамай қарттың аузына «үрім-бұтақ», «тұқым» деген синонимдерімен алмастырып салса, «Ай мен Айша» роман-диалогиясында Мамыт қарттың үлкен отбасының егесі бола тұра «екі ұлының да енді қайтып оралмасын сезгендей, жер сабалап жылағанын» [6, 278], ұлдарының үйленбегенін, ұрпақ та қалмағанын әсерлі суреттейді. «Домалақ ана» драмасындағы Марау ананың алты бірдей ұлынан бір күнде айырылып, жүрегі қарс айырылғанда Нұрилә ананың: «Өшкенің жанар, өлгенің тірілер, тағы бір оғлан көргейсің» [7, 368] – деп, «Тұтас ұрпақ жолында қызғаныш деген итті құрбандыққа шалып жіберемін» [7, 371] – дегені қазақ халқының ұлттық кодындағы негізгі түсініктердің бірегейі десек, қателеспейміз.

Автордың «Ай мен Айша» роман-диалогиясындағы әрбір тақырыптың атауында да қазақ тілінің көркем сөздері тіркесіп, өзінше бір ұлттық нақышты білдіріп тұрады. Мысалы, «Жолашар», «Бозала таң», «Қоңыраулы еліктер», «Жез елік пен күміс қасқыр», «Тұрымтай», «Сандуғаш сандық», «Сұңғыла соғыс», «Сүдігерде изен ызындайды» және тағы да басқа. Мұның барлығы ұлттық сезімге, ұлттық танымға өте жақын көркем сөздің айшықтары болып табылады.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы Ш. Мұртазаның ұлтының мәдениетімен тығыз байланысын көрсете отырып, жазушының жеке өзіне ғана тән ғалам бейнесінің нүктелерін көрсетіп отырады. Мұның барлығы туған халқының менталдығынан келіп туындайды. Ал, менталдық ұғымы үнемі ұлттық менталитетпен етене тығыз байланыста қарастырылады. Оның әрбір шығармасынан қазақи менталдықтың өмірлік мақсатқа айналып, жазушының тілдік тұлғаның ең жоғарғы сатысы – прагматикалық деңгейге көтеріліп отырғандығын айқын көруімізге болады.

Жалпы, «Ай мен Айша» шығармасындағы Ай образын жасауы – жазушының өзіндік бір табысы. Ш.Мұртазаға Ай образын жасаудағы себебі турасында сұрағанда, бір жағынан Айша анаға ұқсаған қиын тағдырлардың жиынтық образы дейді. Сонымен қатар, Генрих Гейнениң де Ай туралы әдемі

сонатасы бар екенін тілге тиек еткен. Ай мен Күннің бірін-бірі қуып, дүниенің философиясына айналғанын жеткізеді.

Ал, профессор А. Салқынбайдың: «Ай» түбірі – «ат» этимон түбірінен туындайды. Бір буыңды морфемалардың соңында «т» дауыссызы көп жағдайда сына «и» дауыссызына ауысып кететіні белгілі... «Ат» силлабофонемасы мағынасы негізінде жіктеле дами келе, Күн ұғымы арқылы «ай» түбіріне ерекше екінші номинативтік белгісінің өзгеше сипатын белгілеу нәтижесінде ай, мезгіл мағынасы сыйғызылған» [8,95] – деген пікірі, Ш. Мұртазаның Генрих Гейне сонатасының мазмұнымен тікелей байланысы бар екенін көрсетеді.

Расында да, көшпелі халықтар үшін Айдың маңызы өте зор. Күнгізбе, сағат болмаған замандарда Айдың толықсып толуы мен жіңішкеріп қайта тууына орай жаңа айдың басталып, жыл мезгілдерінің ауысып отырғанын сезіп, біліп отырған. Ал әлемдік мәдениетте Ай мен Күннің қатарласуы – кең таралған идеяның бірі.

Аймен тілдесу, Айға тәу ету – Шерхан тілінің тағы бір қыры. Анасы Айшаның қатты науқастанып, жаны үшін жанталасқа түскен тұсында бала Шерханның «Е, айналайын, Жаңа туған Ай, Айшаны аман қыла гөр!» - деп жалбарынғанын көреміз. Балалық пәк көңілімен дұға жасайды. Жанында шақырайған жалғыз жұлдызы бар Айға – Айшаға Барысханды серік етеді.

Ш. Мұртаза шығармаларындағы жеке авторлық қолданыстар туралы айтпай кетуге болмайды. Шығармаларындағы окказионалдык бірліктер жаңа концептуалдық мазмұнда ерекше бояуымен, айырықша сипатымен ұлтының ерекшеліктеріне өзгеше реңк береді.

Тіліміз өз халқының мәдени өмірін бейнелеп қана қоймайды. Болашақ ұрпақтың қалыптасуы мен дамуына өзінше септігін тигізеді. Тіліміздің паремеологиялық қорындағы халықтың мұңы мен тұрмыстық жағдайы үнемі көрініс беріп отырады. Себебі, мақал-мәтелдерсіз дүниенің бейнесі, ұлттық нақышы айқын көрінбейді. Мақал-мәтелдер – ұлт өмірінің, халық тіршілігінің айынымас серігі, айнасы. Ш. Мұртаза шығармаларында да тіліміздегі мақал-мәтелдердің көп қолданысқа ие екендігін байқауымызға болады. Мәселен, Асық ойнаған азар, доп ойнаған тозар; Жаңа айда жарылқа, ескі айда есірке; Ана сүтін ақ ішкен адал ұлға, Дүниенің төрт бұрышы болар тұлға; Ас - адамның арқауы; Су – атасы, жер – анасы, нан – баласы; Әкең жақсы кісі еді жамбас жеген, Жақсыдан жаман туса оңбас деген; Жеті атасын білмеген жетім; Түп атасын білмеген – тексіз; Итпен құда болсаң, тойың боқ сасиды.

Қазақ халқы ұлттық салт-дәстүрге ерекше мән қойған. «Тал бесіктен жер бесікке» дейін дәстүрдің, салттың тиістісін өз орнымен пайдалана отырып, ұлттық құндылық ретінде жоғары бағалаған. Нақты айтқанда, салт-дәстүр - ұлттық тәрбиенің ұлы тіні. Зерттеу объектіміз болып отырған Ш. Мұртазаның шығармаларында осы тіннің көркем әрі орынды пайдаланылып отырғанын байқаймыз. Бұл дәстүрді тек оның шығармаларынан ғана емес, М. Әуезовтің

«Абай жолынан» бастап барлық дерлік шығармаларынан, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафин, Ә. Кекілбаев, І. Есенберлин, тағы да өзге классик жазушылардың лингвомәдени элементтерді шебер пайдаланғанын байқаймыз.

Қаламгердің «Мылтықсыз майдан» повесіндегі Тотияның жастай жесір қалып, Орақтан айырылып, үлкен қиындықтарды бастан кешіргенін, осы тұстағы Мамай қарттың қазақтың ежелден келе жатқан салт-дәстүрінің бірі әмеңгерлікті алдыға тартқанын байқаймыз.

«- Бәріне сабыр керек, шүкіршілік керек. Басың аман болса, құраласың. Алла-тағаланың қалауы солай, балам, екі жарты – бір бүтін болып бас құрап, түтін түтет. Орақ біріңнің ағаң, біріңнің адал алған жарың болған. Екеуің қосылып, оның атын өшірмесеңдер – аруағы риза. Ата-баба әлхам-заманнан келе жатқан ғадат: іні – әмеңгер. Алланың қалауы солай, - деді қалпе». Дәстүрлі құқықтық әлеуметтік институттардың бірі болып саналатын әмеңгерлік салтының гуманистік-тәрбиелік мәні де зор. Қазақ мәдениетінде оның негізгі үш оңды себебін айқындап беруге болады:

Біріншіден, мұсылман халықтарында әйел адамның нәзік жанды екендігі, өздігінен тіршілік жасауының қиындығы;

Екіншіден, бөгде біреуге тұрмысқа шыққан жағдайда, бала-шағасының мейірімсіздікке ұшырап, өзге адам тарапынан қатігездікке ұшырау қаупі;

Үшіншіден, күйеуінен қалған мал-мүліктің талан-таражға түсуі.

Шерхан Мұртазаның «Тортай шалдың есегі» әңгімесінде Тортай қарияның басынан кешкен оқиғасы суреттеледі. Есегін колхозға бермегені үшін қамауға алынған күйеуін іздеп, тамақ алып жұбайы Жәмила келеді.

«Өз күйеуінің атын өмірі атап көрмеген байғұс басы не деп түсіндірерін білмей:

- Біз Мыңбұлақтанбыз ғой, Нұртайдың әкесі ғой, - дейді Жәмила кемпір.

- Әй кемпір, Нұртайың кім? – дейді кезекші қарауыл.

- Ойбу, құдай-ай, енді не десем екен? Әй шырағым, менің майданға кеткен жар дегенде жалғыз ұлым Нұртайды танымайсыңба? Соның әкесі ғой мына абақтыға қамап қойғандарың, жазықсыздан-жазықсыз бейшараны.

- Аты, фамилиясы кім? – деді ашуланып кезекші қарауыл.

- Айттым ғой Нұртай шырағымның әкесі деп.

- Өз аты? Өз фамилиясы деп долдана бастады кезекші қарауыл.

- Ойбу, құдай-ай, енді қайтіп айтамын. Әй, шал-ау, айтсаңшы атыңды! – деп айқайлап Жәмила терезелері білектей темірмен торланған, дөңкиген үлкен үйге қарап» [9, 362]. Диалогтан Жәмила бойынан қазақ әйелдеріне тән ұлттық мәдениетіміздегі қасиетті байқаймыз. Кезекші қарауылдан күйеуінің хабарын білмекші болғанмен, атын айта алмай, дал болып, «баласының әкесі» деп жеткізеді. Бұрындары қазақ әйелдері күйеуінің атын атамай, туыстарына ат қойған. Мұны қазақ салтында «Ат тергеу» деп атайды. Ат тергеу қазақ әйелдерінің инабаттылығы мен ибалылығын арттырған. Қанша жерден

тығырыққа тіреліп тұрсада осы дәстүрден аттамаған Жәмила кемпірдің бұл қасиеті сөзімізге дәлел. Мұнда біз Ш. Мұртазаның табу, яғни тыйым сөздерді, оның ішінде әйел адамдарға қатысты тыйым сөздерді шебер қолданғанын байқаймыз.

Ш. Мұртаза шығармаларының ең негізгі ерекшеліктерінің бірі сол – ұлттық мінез бірліктерін шебер қолдану. Ұлт руханиятының жаршысы - Шерхан, ел ертеңінің болашағына Тұрар образындағы ұлттық мінез бірліктерін беру арқылы ерекше әсер ете білді. Тұрар мінезі - ұлт мінезінің жарқын бейнесі ретінде асқақ идеалға айналды. «Тұрар үшін Рысқұл бейнесі - ер біткеннің одағай оқжетпесі», «Тұрардың төбесі көкке жеткендей аспандағы найзағайды қолмен ұстап тұрғандай күй кешті», «Әкесі айтулы палуан Мақаштың қолынан көкпарды тартып алғанда Тұрар бұл өмірдің додалы көкпар екенін сезіп, күреспесе өз сыбағасынан құр қалатынын бала көңілімен болса да аңдап қалған». Абақтының тас қабырғасында қанаттанған бала Тұрар жиырма жыл өткеннен соң әкесі Рысқұлдың шындықты ту еткен, өмірінің шытырман жолын арман ағысындай дөп мазмұндап, қазақ халқының өр мінезін айқара ашып жеткізді. Тұрар бейнесі, Тұрар мінезі – ерекше талапты момын қара баладан өмірдің белгісіз бір жарығына ұмтылған қазақы рухтағы өр мінезді азаматтың бейнесі еді.

Дәл осындай қазақ анасының ұлттық бейнесін суреттей білген жазушы шығармаларынан тек қазақ халқына тән ұлттық ерекшеліктері бар кейіпкерлер кездеседі. «Ай мен Айша» романында Айшаның ата-бабадан қалған керегені отқа жақпай сақтауы, елден кетерде бүкіл аруақтан кешірім сұрап, шаңырақпен қимай қоштасуы. «Мына иесіз қалып бара жатқан шаңыраққа бас көз болып жүрерсің» [10, 234] – деп көршісі Баянға тапсыруы – кие тұтқан шаңырақ қандай жұт келсе де, көзінің қарашығындай сақтау біздің ұлттық мәдениетімізге тән қасиет.

«Бір нәзік сәуле» әңгімесінде жазушы қазақ әйелінің шаңырақтың керегесін ұстап отырған ер-азаматынан айырылып қалған аянышты тағдырын баяндайды. Отағасынан айырылғанына қарамастан абзал ана Хадиша сол шаңырақты түтінін түтетіп, шамын сөндірмегенді. Әңгімеде тіпті Хадиша поездда кездесіп қалған жетім қызды асырап алғысы келіп ниеттенгені байқалады:

- Әке-шешен бар ма, қарағым? – деді Хадиша.
- Білмеймін. – Қыз иығын қиқаң еткізіп күлер-күлмес тартты
- Білмеймінің не? – деді. – Өзің қайдан келесің? Үйің барма?
- Мен детдомда өстім, апа, - қыз енді езу тартпақ болып.
- Е, байғұс ай, - деді Хадиша. [11, 21]

Қанша жерден қыздың жетімдігі жүрегіне батса да, жұбайынан айырылып шаңыраққа әрең ие болып отырған Хадиша тек қана ниетімен өз өзін жұбатты.

Осындай қиын-қыстау заманда қазақи тәрбиені ұрпаққа үлестіре білген аналар мен әжелердің бойында қазақ әйелдеріне ғана тән, ұлттық мінез, ұлттық мәдениет бар еді. 19 ғасырда өмір сүрген француз философы К.А. Гельвеций «Тәжірбие көрсеткендей, халықтардың мінез-құлқы мен ақылы, олардың өкіметінің түр сипатымен бірге өзгереді, олай болса адамдар не ешқандай мінезге бейімделіп тумады немесе тіпті қарама-қарсы дұрыс мінезбен туады» [12] – деп жазды.

Ырым-тиым, наным-сенімге байланысты лингвомәдени бірліктер де Шерхан шығармаларының өн бойында кездеседі: «Адамның басы – Алланың добы», «Әбіш ата күбірлеп дұға оқиды... Әлдекімге жалынатын сияқты, жалбарынатын сияқты. Анда-саңда «сүф, сүф!» дейді», «Айтпақшы, сүлік салса қайтер екен?», «үшкіріп дем салмаса, қан алғанын білмеймін», «Бәрі де Құдайдың ісі, Ем дом-ым-мм, қан алу керек шығар, қайдан білейін, менің қолымнан келмейді», «Тәуіп ата Айшаның білек тамырын ұстап көзін шарт жұмып алып көп отырды», «Аққыздың зікірі түн ортасына дейін созылды-ау», «аруақ қысқан құрыс-тұрысы жазылғандай, жайдары қалпына түсті», «...Әулие бабамыз Ибн-Сина кітабынан оқыдым ғой деймін: «Емшінің қаруы бар: біріншісі – дәрі, екіншісі – пышақ, үшіншісі – сөз, - депті».

Философиялық тәмсілеріндегі құндылықтардың, негізінен «Бір кем дүние» шығармасы мен көсемсөздерінен, публицистикалық дүниелері мен эпистолярлық шығармаларынан терең көрініс табатынын байқауымызға болады. Мұнда ол тілдік тұлға ретінде Намыс, Рух, Ана тілі, Ұлттық руханият сияқты құндылықтарға философиялық тұрғыдан келіп, өзіндік ізін қалдырады.

Шерхан Мұртаза еліміздің ұлттық мәдениетінің негізгі элементі - ана тіліне үлкен жанашыр болды. Тіліміздің тазалығы, ана тіліміздің болашағы үшін қиналып, келер ұрпаққа өсиет қалдырудан жалықпаған Шерағаң тілімізді бар жан дүниесімен қорғады. «Қазақша сөйлемейтін қазақтар анасын буындрып өлтіргендер» - деп Шерхан Мұртаза өзінің «Бір кем дүниесінде» «Өгей жандар» айдарымен берілген толғанысында мысал келтіреді. «Ана тілінен айырылған халық – о да опат болған халық» деп Шерағаң тілін сақтай алмаған ұлтты біткен, құрыған халықтың санатына қосты. Мөңке би айтып кеткен «Ала шұбар тілден» арыла алмай қойдық. Оның басты себебі ұлттық рухтың, ұлттық мәдениетке деген құрметтің жоқтығынан. Рух азса, намыс тозады деп Ана Тілдің қадірін қастерлеу керек екенін өзінің «Бір кем дүниесінде» жеткізіп кетті [13, 125].

А. Исламның пайымдауынша: «Біздің ойымызша қоршаған ортаны танып білудегі ұлттық мәдениеттің ерекшеліктерін ескермеу - сананы таза структуризациялауға әкеліп соғары сөзсіз. Таным өзінің күрделілігімен сипатталатыны хақ» деген ой айтады [14, 72].

«Егемен Қазақстанға» Шерағаң басшылық жасаған тұста атақты ойшыл, танымдық прозаның перісі Асқар Сүлейменовтің «Шашылып түскен

тіркестері» жарияланып қоғамның ой-санасында дүмпу туғызған еді. Содан бері осы тіркестер сөз айналымына еніп, аракідік баспасөзде де қолданылып келеді» [15, 320]. Осы тіркестерден де бір екі мысал келтіруге болады:

1. Рухы азған ел –тозған ел. Ондай елді қарға-құзғын шоқып кетеді
2. Құдай берген ғой. Қазақстанға байлықты аямай-ақ. Бірақ алуын айт.

Бұйыруын айт.

3. Нострадамустың бір айтқаны келсе бір айтқаны келмейді. Ал баяғы Мөңке бидің айтқанының бәрі келіп тұр. Ала-Шұбар тілден арыла алмадық. Дұдамалдау дін қаптап кетті.

4. «Рұшылдық етек алған жерде ұлттық қатынасқа орын жоқ», - дейді А.Айталы. Бұл пікірге мен қос қолымды көтеріп қосыламын!

5. Дүниеге жаңа келген жас сәбиге, балдырған балаңызға, нағашылар жиендеріңізге бір-бір тай құлын-бәсіре атаңыздар. Бұл – аруақты ата-бабамыздан қалған жоралғы! [16, 328]

Расында, тіл мен діл, әдет-ғұрып, салт-дәстүр – кез келген ұлттың рухани құндылығы. Халқын жаңа белестерге шығарып, құнар беретін де осы құндылықтар.

Нәтижелер. Шерхан Мұртаза шын мәнінде қазақ әдебиеті мен мәдениетіндегі көрнекті тұлға. Оның шығармашылығы мен белсенді қоғамдық қызметі оны маңызды ұлттық феноменге айналдырды. Зерттеу жұмысының нәтижесінде Шерхан Мұртаза шығармашылығындағы ұлттық мәдениеттің негізгі аспектілері мыналар:

- Әмбебап шығармашылық: Шерхан Мұртаза өзін әдебиеттің түрлі жанрларында танытып, оны қазақ мәдениетіндегі бірегей тұлғаға айналдырды. Ол проза жазып қана қоймай, ұлттық әдеби дәстүрдің алуан түрлілігіне ықпал ететін тілі шұрайлы, көркем шығармалар жазды.

- Ұлттық лингвомәдениетті сақтау: оның шығармаларында қазақ халқының ұлттық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары терең енген. Ол ұлттық мәдениетті сақтау мен келесі ұрпаққа берудің маңыздылығына назар аударды және оны өзінің шығармашылығы арқылы жасады.

- Уақыт шындығының көрінісі: Шерхан Мұртазаның шығармалары өз заманының әлеуметтік және тарихи оқиғаларын бейнелейді, бұл оның шығармашылығын Қазақстанның тарихы мен мәдениетін түсіну үшін өзекті әрі маңызды етеді.

- Ана тіліне құрмет: оның қызметінің маңызды аспектілерінің бірі қазақ тілін құрметтеу және оның тазалығы үшін күрес болды. Ол ұлттық бірегейліктің негізгі элементі ретінде ана тілін сақтауға және құрметтеуге шақырды.

- Ұлттық мәдениеттің көрінісі: Шерхан Мұртазаның шығармаларында қазақтың менталитетінің, әсіресе отбасына, дәстүрлері мен құндылықтарына қатысты көрінісін жиі көруге болады.

Шерхан Мұртазаның шығармашылығы Қазақстан алдында тұрған тарихи оқиғалар мен сын-тегеуріндерді де көрсетті. Оның өмірінде айтарлықтай өзгерістер болды және ол осы өзгерістердің ұлттық мәдениетке әсерін өз шығармалары арқылы жеткізуге тырысты. Ол өмірінің соңына дейін өзі өмір сүрген уақыт пен кеңістіктің маңызды шежіресі ретінде қабылданатын романдар, әңгімелер мен драмалар жасады. Жазушы өз шығармаларында ұлттық мәдениеттің, дәстүр мен әдет-ғұрыптың рухын жеткізе алды, бұл оның шығармашылығын ұлттық мәдениеттің маңызды элементіне айналдырды. Ол өз заманының өмірі мен оқиғаларын сипаттап қана қоймай, оқырмандарды мәдени мұраны сақтау мен берудің маңыздылығы туралы ойлауға шабыттандырды. Ол сондай-ақ болашақ ұрпаққа ана тілін сақтауға және оны ұлттық бірегейліктің тасымалдаушысы ретінде құрметтеуге шақыратын нұсқаулар қалдырды. Оның «ана тілінен айырылған халық - қаза тапқан халық» деген сөздері біздің заманымызда да өзекті болып қала береді.

Қаламгердің лингвомәдени ерекшеліктерін төмендегі өзіне тән негізгі факторлар құрайды:

- Елінің ұлттық дүниетанымын терең сезіне отырып жазуы;
- Дала философиясын ұлтының санасымен байланыстыра отырып ойлауы;

- Қазақтың Ұлттық Ғалам Бейнесін түйсінуі;
- Ұлт ділін сезіне отырып кейіпкер тілінде сөйлеуі;
- Қазақтың ұлттық мінезін айнытпай беруі;
- Ұлтының моральдік нормаларын нақты ажырата алуы.

Демек, Ш.Мұртазаның өзіндік ерекше бедерге толы шығармаларында лингвомәдениетті, лингвоменталдықты құрайтын элементтердің барлығы кездеседі.

Шерхан Мұртазаның шығармаларындағы ұлттық мәдениеттің тілдік көріністерін зерттеу Қазақстанның бай тарихы мен мәдени мұрасына маңызды сүңгу болып табылады. Бұл мақала тіл, әдебиет және мәдени бірегейлік арасындағы терең байланысты ашуға, сондай-ақ ұлы жазушы Шерхан Мұртазаның Қазақстанның жарқын символы және мәдени елшісі болғанын көрсетуге мүмкіндік берді. Тіл мен мәдениеттің өзара қатынасын қазіргі заман мәдени-ұлттық сана-сезім тұрғысынан оның тілдегі көрінісін зерттеу басты талап [16, 15].

Шығармашылығының тілдік аспектілерін талдай келе, оның шығармаларында қазақ тілін қолдану тек ақпарат беру құралы ғана емес, сонымен қатар мәдени құндылықтар мен дәстүрлерді білдірудің қуатты құралы екенін анықтадық. Лексикалық бірегейлік, бейнелер мен метафораларды қолдану және фольклорлық элементтерді енгізу оның мәтіндерін бай және шынайы етеді.

Мұртазаның шығармашылығындағы тақырыптық мотивтер оның қазақ мәдени бірегейлігін сақтаудағы және дәріптеудегі маңызды рөлін көрсетеді. Оның еңбектерінде қозғалған тарихи, әлеуметтік-мәдени және этникалық аспектілер Қазақстанның, оның халқының және тарихының бірегей бейнесін жасайды.

Ұлттық құндылықтардың маңыздылығы мен тілдік мәдениеттің феноменге айналған тұстарын зерделеп жүрген ғалымдар «тіл тек қана антропоцентристік емес, сонымен бірге ұлттық ерекшеліктерді танытатын да ең басты көрсеткіш екені белгілі. Тіл табиғи жағдайдың немесе мәдениеттің ерекшеліктерін де, сөйлеушілердің ұлттық сипатының өзіндік ерекшелігін де көрсетеді. Тіл мәдениет феномені ретінде белгілі бір қоғамда қалыптасқан көңіл-күйді, құндылықты бағалауды бекітіп қана қоймайды және сол арқылы қандай да бір ұлттық ерекшелікті талдай көрсетеді. Сөйтіп ұлттық мәңгілік құндылықтарды да бекіте түседі» [17, 65] – деген тұжырым жасайды.

Сонымен қатар, Шерхан Мұртазаның контекстін зерттеу оның шығармашылығының Қазақстанның кең мәдени және тарихи контекстіне қалай сәйкес келетінін түсінуге мүмкіндік берді. Ол айтарлықтай әлеуметтік-мәдени өзгерістер мен ұлттың қалыптасуына куә болды және оның шығармалары осы эволюцияның айнасына айналды. Шерхан Мұртазаның шығармашылығы бүгінгі күнге дейін өзекті болып қала беретінін атап өткен жөн. Оның жұмысы мәдени бірегейлік пен ұлттық құндылықтардың маңыздылығы туралы ойлауға шақыру сияқты естіледі. Олар тек қазақ әдебиетінде ғана емес, әлемдік әдебиет пен мәдениетте де із қалдырады. «Барлық тіл иелеріне міндеттілер ұжымдық философия, көзқарастар жиынтығын құрайды» [18, 65]. Ш.Мұртазаның қазақ мәдениеті мен тіліне ықпалының мысалдары, сондай-ақ оның әдебиет пен жалпы мәдениетке жаһандық ықпалы оның шығармашылығының маңыздылығын айғақтайды. Ол қазақ мәдениетінің символына айналып қана қоймай, әдеби өнердің ұлттарды қалай біріктіріп, мәдени мұраны сақтап бере алатындығының және әртүрлі мәдениеттер арасындағы көпір бола алатындығының үлгісі болды.

Қорытынды. Қазіргі заман контекстінде, ұлттар арасында белсенді мәдени алмасу жүріп жатқан кезде, Шерхан Мұртазаның шығармашылығы әртүрлі мәдени дәстүрлерді түсінуге және құрметтеуге ықпал ететін маңызды көпір болып табылады. Жаһандану және ақпараттық технологиялар дәуірінде оның шығармалары бүкіл әлем бойынша миллиондаған оқырмандарға қол жетімді болып қалады, бұл олардың әмбебап құндылығын көрсетеді.

Сондай-ақ, Шерхан Мұртазаның өмірі мен шығармашылығын зерттеу жалғасып жатқанын атап өткен жөн. Әрбір жаңа зерттеу, оның шығармаларының жаңа интерпретациясы жаңа жаңалықтар мен түсініктер әкеледі. Осы көрнекті жазушының мәдени мұрасы туралы білімімізді кеңейтуді жалғастыру үшін осы саладағы ғылыми-зерттеулерді қолдау және ынталандыру

маңызды. Шерхан Мұртазаның қазақ мәдениетінің символы ғана емес, жас авторлар мен зерттеушілер үшін үлгі екенін мойындаған жөн. Оның шығармашылығы мен тағдыры шығармашылық өзін-өзі көрсетуге және өзінің мәдени ерекшелігін зерттеуге ұмтылатындар үшін шабыт пен мотивация көзі бола алады.

Қорытындылай келе, Шерхан Мұртазаның шығармаларындағы ұлттық мәдениеттің тілдік көріністерін зерттеу мәдени құндылықтар мен дәстүрлерді сақтау және беру құралы ретінде әдебиет пен тілдің маңыздылығын анықтады. «Әлемнің тілдік бейнесіндегі ұлттық болмысты сипаттайтын теңеулер – қазақ баласының қоршаған орта туралы таным-түсінігін бейнелейтін ұлттық образдың құнды белгілерінің бірі» [19, 117]. Оның жұмысы жазушының өз ұлтының дауысы және мәдениетінің символы бола алатындығының шабыттандыратын мысалы болып қала береді.

Шерхан Мұртаза - бұл өткеннің жазушысы ғана емес, сонымен бірге болашақтың тәлімгері, оның ықпалы алдағы жылдар бойы кеңейе береді. Оның есімі мәңгілікке қазақ мәдениеті мен ұлттық мақтанышының символы ретінде өмір сүреді. Ш.Мұртаза – заманы тудырған заңғар жазушы, ерекше құбылыс.

Әдебиеттер

1. Брутян Г.А. Язык и картина мира // Философские науки. – 1973. – №1 – С. 108-110.
2. Мамесейіт Т.І. Ғибраты мол ғұмыр. – Алматы: Елорда, 2002. – 280 б.
3. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы). – М.: РУДН, 2008. – 340 с.
4. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Қазақ ССР Ғылым академиясы. Тіл білімі институты. Т.1. – Алматы: Ғылым, 1974. – 69 б.
5. Мұртаза Ш. Жеті томдық шығармалар жинағы. – Т. 3. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 512 б.
6. Мұртаза Ш. Жеті томдық шығармалар жинағы. – Т. 4. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 448 б.
7. Мұртаза Ш. Жеті томдық шығармалар жинағы. – Т. 5. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 392 б.
8. Салқынбай А.Б. Әлемнің когнитивтік бейнесі: қазақ тіліндегі ұлттық кодтар. Күретамыр: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 456 б.
9. Мұртаза Ш. Жеті томдық шығармалар жинағы. – Т. 7. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 362 б.
10. Мұртаза Ш. Ай мен Айша: роман-диалогия. – Астана: Елорда, 2000. – 393 б.
11. Мұртаза Ш. Қырық бірінші жылғы келіншек. – Алматы: Жалын, 1972. – 124 б.

12. Гельвеций К.А. О человеке, его умственных способностях и его воспитании. – М.: Соцэкгиз, 1938. – С. 145-147.
13. Мұртаза Ш. Бір кем дүние // Ойтолғау. – Алматы: Жазушы, 2008. – 176 б.
14. Ислам А. Тіл мен ойлаудың екіжақты бірлігі танымдық ғылымында. – Алматы: Тілтаным, 2003. – Б.15-25
15. «Шерхан Мұртаза заман шындығын іздеген заңғар тұлға» / Халықаралық ғылыми-тәжірбиелік конференцияның материалдары. – Алматы: Қазақ Университеті, 2022. – 338 б.
16. Телия В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры // Фразеологизмы в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С.13-24.
17. Nurbekov T.B., Salkynbai A.B. Cultural And Cognitive Phenomenon In Kazakh Fairy Tales: A Reflexive Essence // folklor/edebiyat - folklore&literature, 2023; 29(4)-116. Sayı/Issue -Güz/Fall DOI: <https://doi.org/10.22559/folklor.2434>.
18. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
19. Жахғ Динжинг., Саткенова Ж.Б., Анесова Ү.Ғ. Тіл біліміндегі «тілдік тұлға» теориясының зерттелуі // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2018. - №3 (171). – Б. 110-117. DOI: <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/download/2392/2296/>.

А.Т. КЕМБАЕВА, О.С. ЖУБАЙ

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

ЯЗЫКОВЫЕ ПРОЯВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ШЕРХАНА МУРТАЗЫ

Аннотация. В статье исследуются языковые особенности выдающегося писателя Шерхана Муртазы и его вклад в духовность нации. В статье рассматривается, как языковые особенности и структуры, используемые автором в своих произведениях, отражают национальную культуру и самобытность казахского народа. Исследовательская работа анализирует использование казахского языка в литературных произведениях Ш. Муртазы с акцентом на особенности лексики, грамматики и стилистики. Особое внимание уделяется моментам, когда писатель включил в свои тексты элементы казахской фольклорной традиции.

Изучение и анализ языка художественных произведений могут ответить на многие современные вопросы. В произведениях Ш. Муртазы рассматриваются слова, определяющие национальные познания, термины, прославляющие традиции и обычаи, и анализируется лингвокультурная природа языка автора.

В статье рассматривается, какие темы и мотивы характерны для произведений Ш. Муртазы и как они соотносятся с национальной культурой Казахстана, а также анализируются исторические, социокультурные и этнические контексты, влияющие на творчество Ш. Муртазы. Исследование позволяет нам лучше понять вклад Шерхана Муртазы в сохранение и распространение казахской культурной идентичности посредством языка и литературы, а также его значение в контексте национальной литературной традиции Казахстана.

Учитывая тот факт, что коммуникативные единицы языка в литературных произведениях могут быть четко прослежены в рамках национально-культурного аспекта описательного метода, для выявления национально-культурных особенностей используются методы лингвокультурологии.

Ключевые слова: языковая личность, лингвистика, культура, нация, язык, история, социум, проблема, народ, литература, этничность.

A.T. KEMBAYEVA, O.S. ZHUBAI

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

LINGUISTIC MANIFESTATIONS OF NATIONAL CULTURE IN THE WORKS OF SHERKHAN MURTAZA

Abstract. The article explores the linguistic features of the outstanding writer Sherkhan Murtaza and his contribution to the spirituality of the nation. The article discusses how the linguistic features and structures used by the author in his works reflect the national culture and identity of Kazakh people. The research analyses the use of Kazakh language in the literary works of Sh.Murtaza, paying attention to the features of vocabulary, grammar and stylistics. Special attention is paid to the moments when the writer incorporated elements of Kazakh folklore tradition into his texts.

Looking at, studying and analysing the language of works of art can answer many contemporary questions. In the works of Sh.Murtaza, words that define national knowledge, terms that glorify traditions and customs are considered and the linguocultural nature of the author's language is analysed.

The article examines what themes and motifs are characteristic of Sh.Murtaza's works and how they relate to the national culture of Kazakhstan. It also analyses the historical, socio-cultural and ethnic contexts that influence Sh.Murtaza's work. The study allows us to better understand Sherkhan Murtaza's contribution to the preservation and dissemination of Kazakh cultural identity through language and literature, as well as his significance in the context of Kazakhstan's national literary tradition.

Considering the fact that the communicative units of language in literary works can be clearly observed under the national-cultural aspect of the descriptive

method, the methods of linguoculturology are used to identify national cultural features.

Keywords: linguistic personality, linguistics, culture, nation, language, history, social, problem, people, literature, ethnicity.

References

1. Brutian G.A. Yazyk i cartina mira // *Philosovskie nauki*. – 1973. – № 1 – S. 108-110
2. Mameseit T.I. *Gibraty mol gumyr*. – Almaty: Elorda, 2002. – 280 b.
3. Vorobiov V.V. *Lingvokulturalogia*. – M.: RUDN, 2008. – 340 s.
4. Kazak tilinin tusindirme sozdigi / Kazak SSR Gilim akademiasy. Til bilimi instituty. – T. 1 – Almaty: Gylym, 1974. – 69 b.
5. Murtaza Sh. *Geti tomdyk shygarmalar jinagy*. – T. 3. – Almaty: Kazygurt, 2005. – 512 b.
6. Murtaza Sh. *Geti tomdyk shygarmalar jinagy*. – T. 4. – Almaty: Kazygurt, 2005. – 448 b.
7. Murtaza Sh. *Geti tomdyk shygarmalar jinagy*. – T. 5. – Almaty: Kazygurt, 2005. – 392 b.
8. Salkinbai A.B. *Alemnin kognitivtik beinesi: kazak tilindegi ulttik kodtar // Kuretamyр: monografia*. – Almaty: Kazak universiteti, 2021. – 456 b.
9. Murtaza Sh. *Geti tomdyk shygarmalar jinagy*. – T. 7. – Almaty: Kazygurt, 2005. – 362 b.
10. Murtaza Sh. *Ai men Aisha: roman-dilogia*. – Astana: Elorda, 2000. – 393 b.
11. Murtaza Sh. *Kyryk birinshi jylgy kelinshek*. – Almaty: Jalyn, 1972. – 124 b.
12. Gelvetsi K.A. *O cheloveke, ego umstvennyh sposobnostiah i ego vospitani*. – M., Socekgiz, 1938. – S. 145-147.
13. Murtaza Sh. *Bir kem dunie // Oitolgau*. – Almaty: Jazushy, 2008. – 186 b.
14. Islam A. *Til men oilaudyn ekijakty birligi tanymdyk gylymynda*. – Almaty: Tiltanym, 2003. – B. 15-25.
15. Sh.Murtaza zaman shyndygyn izdegen zangar tulga / Halykaralyk gylymi-tajiribelik konferencia materialdary. – Almaty: Kazak Universiteti, 2022. – 338 b.
16. Telia V.N. *Pervoocherednye zadachi i metodologicheskie problemy issledovania frazeologicheskogo sostava iazyka v kontekste kultury // Frazeologizmy v kontekste kultury*. – M.: Iazyki russkoi kultury, 1999. – S. 13-24.
17. Nurbekov T.B., Salkynbai A.B. Cultural And Cognitive Phenomenon In Kazakh Fairy Tales: A Reflexive Essence // *folklor/edebiyat - folklore&literature*, 2023; 29(4)-116. Say/Issue -Güz/Fall DOI: <https://doi.org/10.22559/folklor.2434>.
18. Maslova V.A. *Lingvoculturologia*. – M.: Akademia, 2001. – 208 b.
19. Jahg Dinjing., Satkenova Zh. B., Anesova U.G. Til bilimindegi «tildik tulga» toeriasynyn zerttelui // *Al-Farabi atyndagy Kazak ulttyk universitetinin*

Habarshysy. Filologia seriasy. – 2018. №3 (171). 110-117 bb.
<https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/download/2392/2296/>.

Авторлар туралы мәлімет:

Кембаева Айнұр Тұрарқызы – Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Кембаева Айнур Тураровна – докторант Казахского Национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Kembayeva Ainur Turarovna - Doctoral student of the Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Жұбай Орынай Сағынғалиқызы – филология ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессор м.а., Алматы, Қазақстан.

Жубай Орынай Сагынғалиевна – доктор филологических наук, и.о. проф. Казахского Национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Zhubai Orynai Sagyngalievna – Doctor of Filology, acting Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

FTAMP 16.21.55

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.04>

Қ.Б. КҮДЕРИНОВА¹

*М. СЕРІКҚЫЗЫ²

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы¹
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы²
(e-mail: kuderinova_70@mail.ru¹, marjanserikqyzy1@gmail.com²)

*А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ СӨЗСАПТАМЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ СӨЗІНІҢ ДӘСТҮРЛІ ПРАГМАТИКАСЫ

Аңдатпа. Тілдің дамуы мен өзгеруіне көптеген тілдік және тілден тыс факторлар әсер етеді. Қазақ тілі ХХ ғасырдың басына дейін өзге тілдің әсеріне ұшырамағандықтан, сол кезеңдегі тіл дәстүрлі сөз сөйлеу машығын анықтауға мүмкіндік береді. Сондықтан автор зерттеу жұмысында А. Байтұрсынұлының ХХ ғасырдың басында жарық көрген мақаласынан қазақтың дәстүрлі сөзінің прагматикасын анықтауды мақсат етіп отыр.

Тіл біліміндегі осы саладағы көптеген еңбектерде тек тілдік норма, стильдік қолданыстар, стиль түрлері тұрғысынан қарастырылғандықтан, қазақ тілінің сөзді жүйелі баяндау, тұшымды сөз айту машығын көрсете алмай келеді. Сондықтан қазақтың ұлттық сөйлеу ерекшелігін ескере отырып, сөзсаптау нормаларын анықтау, көрсету – өзекті мәселелердің бірі. Зерттеу жұмысында авторлар қазақтың сөзді тыңдарманға жеткізуде қолданған тиімді тәсілдеріне тоқталып, олардың ерекшеліктерін, ұтымды тұстарын баяндайды.

Ол үшін А. Байтұрсынұлының 1911 жылы жарық көрген «Қазақтың өкпесі» мақаласының оқырманға әсерін, мәтін құрылымына, ішкі, сыртқы байланысына, баяндалу ретіне тоқталады. Нәтижесінде қазақ сөзінің айтылатын орны болатыны, сөздің басы, ортасы, қорытындысы болатыны, барлық құрылымы тұтас бір логикалық, грамматикалық құрылым құрайтыны, мейлінше қысқа, түсінігі жеңіл, мазмұны айқын болатыны анықталды.

Зерттеу жұмысында талдау, жинақтау, контекстік семантиканы анықтау үшін сауалнама әдістері қолданылды. Мақаланың ғылыми маңыздылығы – қазақ тілінің сөзсаптам деңгейінің көтерілуіне, сөз мәдениеті, стилистика салаларының дамуына әсер ету болса, практикалық маңыздылығы – сөзін тыңдарманға тыңдатамын деген сөзалушыға көмекші құрал бола алады, тіл

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын BR21882227 «Жаңа Қазақстан контекстіндегі тілдік сананы жаңғыртудың лингвистикалық құралдары мен әзірлемелері» ғылыми жобасы аясында жазылды.

үйренушілерге, қазақ тілінде таза, дұрыс сөйлеп үйренем деушілерге, тіл мәдениеті, стилистика салаларында қосымша ретінде пайдалануға болады.

Түйін сөздер: сөзсаптам, сөз мәдениеті, дәстүрлі сөйлеу этикеті, сөз өнері, әдеби тіл, прагматика.

Кіріспе. Тілдегі қандай да бір өзгеріс ең алдымен ауызекі сөйлеу тілінің өзгеруінен басталады. Сосын барып тілдегі қалыптасқан қағидаларды өзгертеді. Ф. де Соссюр айтқандай, тіл – сөйлеудің жемісі [1, 157]. Сан ғасырдан бері дамып, өсіп, өркендеп келе жатқан тілге түрлі факторлар әсер етеді. Жалпы тіл біткеннің барлығына өзге тілдің (доминат тілдің) әсері болады. Рецепиент тіл донор тілдің заңдылықтарын, сөздерін сіңіріп алады да, өзі соның салдарынан өзгеріске ұшырайды. Бұл көршілес, бір-бірімен шекаралық жағынан жақын, араласы күшті елдердің тілдеріне қатысты. Ал Қазақстан – бір ғасырға жуық өзге елдің боданы болып, қазақтарды орыстандыру саясатының құрбаны болған ел. 70 жылға созылған бұл тарихи кезең тілімізге үлкен әсерін тигізді.

Тілдің өзгеруіне қазіргі әлеуметтік желілер, радио, телевидениенің де әсері көп. Саны жоқ гедонистік хабарлар мен 30-60 секундтық видеолар адамның ойлауын тежеп, түрлі дыбыс, бейне эффектілерімен адам миының үнемі «бос болмауына» әкелуде. Сондықтан бұрынғыдай көсіліп сөйлейтін, тауып сөйлейтін, астарлап сөйлейтін көркем тіліміз өзінің сәнінен айырылып қалды. Ойланбайтын адамнан ойлы сөз шықпайды.

Бұрынғы ата-бабаларымыз қалай сөйлеген, олардың сөзін ерекше еткен не нәрсе екенін анықтау үшін А. Байтұрсынұлының ХХ ғасырдың басында жарық көрген «Қазақтың өкпесі» атты публицистикалық мақаласын талдауды мақсат еткенімізді жоғарыда айттық. Әуелі, неге А. Байтұрсынұлы, неге ХХ ғасырдың басы және неге публицистикалық мақаласы деген сұрауларға жауап бере кетейік:

- А. Байтұрсынұлы – ұлттық тіл білімінің негізін қалаушы. «Бүкіл бір халықтың ұлттық тілін түрлеп, әдебиетін жасап, ғылымын жетілдіріп, қоғамдық санасын қалыптастырып, ойын оятқан Ахаң секілді алып тұлғалар сирек» [2, 10]. Ана тіліміздің өзіндік ерекшелігін ескере отырып, қалай сөйлеу дұрыс, ұтымды әрі тиімді екенін көрсете білген ұлт ұстазының бұл көтерген мәселелерін, ең алдымен, өзінің тілінде, өзінің сөзсаптамында қолданбауы мүмкін емес деп ойлаймыз және «Оқу құралында» берілген мәтіндері бұған дәлел бола алады. Жинақта берілген әр мәтін баланың санасына бұрыннан таныс сөздермен сурет болып салынып, өзіндік бояуымен әсерлендіреді. Сондай-ақ, А. Байтұрсынұлы – қазақтың көркем сөз өнерінің қорын жинаушы. Сөз өнерінің қыр-сырын толық түсіндіріп берген еңбектері бұл күні де өзінің бағасын жоймаған құнды дүние.

- ХХ ғасырдың басына дейінгі жазба түрге түскен мұралар (ауыз әдебиеті, ертегі, аңыздар), алғашқы бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндері қазақ

тілінің қаймағы бұзылмаған ұлттық сөзсаптау нақышын танытатын, өзге тілдердің әсеріне ұшырамаған жазба мұра болып табылады. Сондықтан қазақ тілінің ұлттық сөзсаптау ерекшелігін осы кезеңдегі тарихи мәтіндерден іздеу қажет болады.

- Үшіншіден, публицистикалық мақалалар, публицистика жазба әдебиет жанры. Сөйте тұра ол – әдеби тілдің ауызша түріне жуық келетін жанр. Ал ауызша сөз тіл табиғатын анық бере алады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Тақырыпты зерттеуде талдау, жинақтау, контекстік семантиканы анықтау үшін сауалнама әдістері және көрнекті ғалымдар ұстанымдарына сүйене отырып, тиісті ғылыми қорытындыға қол жеткізу көзделді. ХХ ғасырдың 20-30 жылдарына дейінгі еңбектер қазақтың дәстүрлі сөзсаптамасы бұзылмаған қалпында жазылған. Сол еңбектердің негізінде тіліміздің ұлттық нормасын анықтай аламыз. Зерттеу жұмысында қазақтың сөзсаптамасындағы дәстүрлі прагматиканы анықтау үшін оқырманға әсері, мақаланың жазылу стилі, ойының реті, мәтін құрылымының ішкі, сыртқы байланысы, мәтін құрылымы анықталды.

Зерттеу жұмысының тақырыбына сай отандық тіл білімінде А. Байтұрсынұлының «Тіл тағылымы», «Әдебиет танытқыш», М. Серғалиевтің «Синтаксис және стилистика», Р. Сыздықтың «Тілдік норма және оның қалыптануы», Н. Уәлидің «Сөз мәдениеті», Қ. Күдеринаның «Б. Майлин әңгімелеріндегі қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамасы» атты зерттеулері басшылыққа алынды. Сондай-ақ әлемдік тіл білімінде сөз мәдениеті, коммуникация, стилистика салалары бойынша жазылған Ф.де. Соссюрдің «Курс общей лингвистики», О.Л. Каменскаяның «Текст и коммуникация», М.Р. Львовтың «Основы теории речи» еңбектері қарастырылды.

«Тілдің табиғатының өзгеруі ұлттың ерекшелігінің жойылып кетуіне әкеледі» [3,216]. Сондықтан әр ұлт өз тілінің табиғи дамуының барысында қалыптасқан тілде сөйлеуі маңызды. Профессор Қ. Күдерина «осыған дейінгі зерттеулер көбіне тілдік норма, стильдік қолданыстар, стиль түрлері тұрғысынан қарастырылып, нәтижесі қазіргі қазақ сөзсаптамасының деңгейін көтеруге септігін тигізе алмай отырғандығын», сондықтан «қазақ тілінің «қаңқасы», «сүйегі», яғни грамматикалық құрылымы мен жүйесін, тілдің дәстүрлі нормасын, дәстүрлі сөзсаптам нормасын анықтау, үлгісін көрсету – өзекті мәселелердің біріне айналғанын» [4, 233] айтады да, «сөзсаптам» ұғымына (алғаш рет) мынандай анықтама береді: «Сөзсаптам дегеніміз біреуге бір нәрсе туралы мазмұнды сөз айтам деген сөзалушының ой жүйесі, коммуникация этикасы, тіл қисыны өзара келіскен, сөз бастауы мен сөз аяқтауы тең, ой не пікірін орынды қойып, мәселені айқындап бере алатын, мәтіннің тұтас эстетикасы мен экспрессиясы, көркемдігі келіскен жүйелі сөз» [4, 236]. Яғни кез келген жарыққа шыққан (айтылған/жазылған) сөздің (речь) өн бойына берілген баға.

Зерттеу жұмысы А. Байтұрсынұлының сөзсаптаманың дәстүрлі прагматиканы, ұлттық нормаларды анықтауды мақсат етіп отыр. 1911 жылы «Айқап» журналында жарияланған «Қазақтың өкпесі» мақаласындағы А. Байтұрсынұлының сөзсаптамасындағы ұлттық нормалар мен ұлттық прагматиканы анықтау міндеті қойылды.

Талқылау мен бақылау. Тіліміздің көркемдігін азайтуға жазба тілдің де әсері аз емес. Тілтұтынушының сөйлеген сөзі мен жазған сөзінің арасында барлық деңгейлер бойынша айырмашылық болуы керек. Алайда қазір қалай жазсақ солай дыбыстау белең алуда. Ал қазақтың сөзінде дыбыстары үндесіп, өзара үйлесім тауып, құлаққа жағымды естілетін болған.

Кез келген сөз (речь) тыңдарман үшін айтылатынын, «Ауыздан шыққан сөздің бәрі сөйлем бола бермейтінін, айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық даражада түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болатынын» [5, 47] ескеріп, мақаланың кімге, қайда айтылғанына, оқырманға әсеріне тоқталамыз:

Ақпарат қайда айтылды, кімге айтылды?

«Қазақтың өкпесі» мақаласы 1911 жылы «Айқап» журналының алғашқы санында жарық көрді. 1896-1915 жылдары қазақтардың 18 миллион гектар жері мемлекет қарамағына өтіп, миллиондаған адам қазақ жеріне қоныс аударды. Мақала сол кезеңдегі халықтың ойы мен өкпе-назын жеткізу мақсатында жазылған. Өзінің туған халықының кейбір мінезін сөге отырып, жанашырлықпен жол көрсетуді, патшалық Ресейдің отарлық саясатына қарсылық, ұлтының болашағына алаңдау аңғарылады.

Оқырманға әсері:

С. Аманжолов: «Біреу баяндама жасаса, біреу шығып сөйлесе оның сөзі (сөйлеуі) қандай екен, қалай сөйлейді екен деп сұрап жатамыз. Сонда біз оның әрбір сөйлемін тексеріп жатқанымыз жоқ, жалпы шешендігін, сөзшендігін, оның жұртқа түсінікті не түсініксіздігін сөз қыламыз» [6,14] деген. Сондықтан алғаш мақаланы оқығанда оқырманға әсері қандай болды деген баға, жалпы шығармаға, сөзге берілген баға деп есептейміз. А. Байтұрсынұлының бұл мақаласы көпшілік оқырманға қалай әсер еткенін білу мақсатында сауалнама жүргізген едік. Сауалнамаға 22-35 жас аралығындағы 29 респондент қатысты. Барлығы жоғары білімді, қазақ тілінде еркін сөйлейді. Оларға А. Байтұрсынұлының «Қазақтың өкпесі» мақаласын оқып шығып, алған әсерімен бөлісу сұралды. «Мақала сізге қалай әсер етті?» деген сұрау қойылып, «жағымды әсер етті», «жағымсыз әсер етті», «өз нұсқам», «жігерлендірді», «еңсемді басты», «өз нұсқам» деген нұсқалар ұсынылды. Респонденттердің барлығы дерлік мақаланың өздеріне жағымды әсер еткенін айтты. Сауалнама нәтижесінде 24 респондент жағымды әсер етті десе, 5 респондент өз нұсқасын ұсынды. 22-сі «жігерлендірді» десе, 7 респондент өз нұсқасын ұсынды. «Жағымсыз әсер етті», «еңсемді басты» деген жауапты таңдамаған. Өз нұсқасын көрсеткен респонденттер «Өзімнің туған ағам, не әкем ұрсып жатқандай әсер

алдым. Себебі автор сөгіп, ұрсып тұрғанымен ар жағындағы жаны ашу, өзім деп қабылдау, жақсы көру, алаңдау сезімі басым болды», «автордың ұлтымызға жанашырлығы сезілді», «ойландырды», «білім-ғылым үйренуге деген қызығушылығымды арттырды», «барлық нәрсенің басында өзім тұратынын түсіндім» деп жауап берген. Біздіңше, автордың басты мақсаты да осы болса керек. Автор тарихи кезеңнің ерекшелігін сөге отырып, өз ісімізге, өз ұстанымдарымызға берік болуға, бәрін өзімізден бастап, еңбекқорлыққа, білім алуға, бірлігімізден айырылып қалмауға шақырады.

Мақаланың жазылу стилі

«Шешендер сөзі әсерлілік сипатына қарай 3 түрлі болып келеді. Рационалды стиль, темпераментті немесе романтикалық бояулы стиль, орта немесе синтетикалық стиль» [7, 107]. А. Байтұрсынұлы бұл мақаланы синтетикалық стильде жазған. Бірде рационалды стиль элементтері кездессе, бірде романтикалық бояулы стиль элементтері де кездесіп отырды.

Кез келген айтушы сөзін алдымен өзінің ішінде тәртіптеп, тыңдарманын ескере отырып, өзіндік стилі мен қалыптасқан дәстүр элементтерін қосып, логика мен ережелерге сүйенеді, оны орыс ғалымы М. Львов өзінің еңбектерінде былай көрсеткен: «Определение порядка слов на этапе внутренней подготовки высказывания все же нуждается в каком-то подходе, детерминирующем его: это может быть традиция, или смысл – логика, или правила, или индивидуальный вкус языковой личности, или обращенность к возможностям адресата, которому предстоит воспринять и понять высказывание» [8, 33]. Бірінші, сөзінің басталу бөлігіне көңіл бөледі.

Сөзді бастауы: Алдымен автор айтайын деп отырған мәселені алдыға шығарады. Бірақ ол не туралы екенін ашып айтпады. Сол арқылы ынтықтырады. Әрі қарай бұл мәселеге өзінің көзқарасын айтатынын ескертіп, мәтіннің кіріспе бөлігін аяқтайды да, кейін өзінің көзқарасын баяндайды. Қазаққа етене таныс, жақын, күнде көріп жүрген басқа бір елдің (коммуникация барысында тыңдаушыға таныс дүние арқылы түсіндіру, яғни тыңдаушының аялық санасында бар дүниемен түсіндіру тиімді тәсілдердің бірі) бұл қателікті жасауы, оның салдары не болғанын айту арқылы алдағы болар қауіптің ауанын аңғартады.

Қамсыз жатқан қазақтың көңіліне соңғы кезде ғана қайғы кіре бастады. Басқа келген нәубеттің қайдан келгенін, кімнен басталғанын біле алмай, әркімнен көріп өкпеледі. Пайдаланып отырған жерін мұжыққа алып берді деп күкіметке өкпеледі. Қазақ жерін қазыналық етуге неге көнген деп өткендерге өкпеледі.

Төменде қазақ өкпелеуінің жөні бар ма, жоқ па – соны жазбақпын. Біздің заманымыз – өткен заманның баласы, келер заманның атасы. Атадан қалған мирасымыздың жайы мағлұм, балаға бұл қалыпта тұрып не мирас қалдырмақпыз, оны болжауға да артық әулиелік қажет емес. Көп жұртта да

ғылым, өнер кем, бәрі қарайлас, тең заманда қазақ та қалт-құлт етіп, өз алдына қан болып жүрді. Қандары да, қалқы да ғылым, өнерді керек қылмаған. Бірімен-бірі жауласып, басқа берекелі жұмыс ойланбаған. Өзге жұрттар ілгері басқанда, қазақ кері басқан. Ханы надан, халқы надан жұрт мықты мемлекеттің жанында өз алдына хан болып тұруға көп күш керек екен; ол күш алтыбақан ала ауыз қазақта болмаған. Хан басын қарашыға теңгеру жеңіл болмаса да, өз алдына жұрт болып тұра алмайтуғын болған соң, хандарымыз қалқымен Ресейге қосылған [9]. Айтқалы отырған мәселенің түпнегізі әркімнің өзінде екенін, басқа ешкімді кінәлаудың қажеті жоқ екенін, босқа өкпелемей, талаптанса, мақсатына жететінін мына сөздерінде ашық айтпасада жасырын (имплицитті мағына) ұғынылып тұр.

Пікірін қалай қорытты: Осы болып жатқан мәселенің себебін жіпке тізіп көрсетеді де, салдары не болатынын, оны істеуші кім екенін асқан шеберлікпен, әр оқырман бұны алыстағы ел тізгінін ұстаған ел ағасына ғана емес дәл маған, ауылда қой жайып, егін егіп жүрген «маған» айтылды деп қабылдайтындай етіп аяқтайды: Дүниеда ерге теңдік, кемге кеңдік, азды көпке теңгеретін ғылым менен өнерді, елсізді елдіге теңгеретін, жоқты барға теңгеретін ғылым менен өнерді керек қылатын қазақ аз. Теңдікке қолы қалай жетсін? Қатерлі жерде қаперсіз отырдық. Өзімізге өкпелемесек, өзгеге өкпелер бет жоқ [9].

Сонда автор өзінің мақаласын ең бірінші қандайда бір мәселе бар, ол мәселеге кінәлі кім, ол мәселемен бетпе бет келген өзге адам, ол қандай қателік жіберді, оның соңы не болды, бұл мәселе ненің себебінен туындады, оны не істеу арқылы жеңуге болады деген сұраулардың реттілігі бойынша жазып шыққан. Яғни, өзі айтқандай, аңдату, мазмұндау, қорытудан тұрады.

Ішкі байланыс.

А. Байтұрсынұлы: «Сөйлеудің асыл мағынасы – біреуге білдірейін деген ойын айту. Айтушының мақсаты – тыңдаушыға ойын түгел түсіндіру. Ойын түсіндіру үшін соған керек сөздерді алу керек. Бір сөзді ойын анықтау үшін алса, екінші сөзді ойын толықтыру үшін алады, үшінші сөзді ойын пысықтау үшін алады» деген [10, 78]. Сөйлемдердің былай тіркесуін күрделі синтаксистік тұтастық деп атап жүрміз. Профессор М. Серғалиев: «күрделі синтаксистік тұтастықты бірнеше сөйлемдердің тіркесуі арқылы тиянақты ойды білдіретін синтаксистік-стильдік категория» деп, күрделі синтаксистік тұтастықтың құрылымын былайша бөледі:

«а) күрделі синтаксистік тұтастықтың барлық мағынасын өзіне қысқаша түрде жинақтап тұратын алғашқы (басқы) сөйлем;

ә) ойдың, тақырыптың дамуын, динамикасын таратып көрсететін ортаңғы сөйлем;

б) кішкене тақырыптың, ойдың мағыналық және синтаксистік жағынан аяқталғанын білдіретін қорытушы сөйлем» [11, 72].

Қамысыз жатқан қазақтың көңіліне соңғы кезде ғана қайғы кіре бастады. Басқа келген нәубеттің қайдан келгенін, кімнен басаталғанын біле алмай, әркімнен көріп өкпеледі. Пайдаланып отырған жерін мұжыққа алып берді деп күкіметке өкпеледі. Қазақ жерін қазыналық етуге неге көнген деп өткнедерге өкпеледі.

Төменде қазақ өкпелеуінің жөні бар ма, жоқ па – соны жазбақпын [9].

Алғашқы сөйлем, күрделі синтаксистік тұтастықтың барлық мағынасын өзіне қысқаша түрде жинақтап тұр. Одан кейінгі 3 сөйлем ойдың, тақырыптың дамуын, динамикасын таратып көрсету қызметінде тұр. Ал 4-сөйлем – тақырыпшаның, ойдың мағыналық және синтаксистік жағынан аяқталғанын білдіретін қорытушы сөйлем.

Екінші сөйлем алғашқы сөйлемдегі ойдың жалғасын қайғы сөзінің синонимі ретінде қолданылған басқа келген нәубет тіркесі арқылы байланыстырып тұрса, кейінгі сөйлемдер өкпеледі етістігінің қайталануы арқылы бір тұтас екенін көрсетіп тұр. Ал соңғы сөйлем өкпелеу етістігі арқылы байланысқан. Сөйтіп, бұл 5 сөйлем жеке бір ойды беріп күрделі синтаксистік тұтастық құрып тұр.

Мәтінде 6 абзац бар. Мәтіндегі абзацтар бір-бірімен тіке не жанама байланыста болады. Үшінші абзацты екінші абзацпен өкіну етістігі байланыстырып тұрса, үшінші мен төртінші абзацты үшінші абзацта айтылған естек сөзі байланыстырады. Естек руы туралы үшінші абзацта айтылады да, төртінші абзацта сол сөзді қайталап, оның қазақпен байланысын суреттейді. Ал бесінші абзац төртінші абзацтан гөрі үшінші абзацпен байланыста. Алтыншы абзацта қорытынды сөз айтылған.

Мәтінде сыртқы байланыстардың болмауы – оны қабылдап түсінуге кедергісін тигізбейді, бұл мәтінде басқа байланыс құралдарының, яғни ішкі байланыстың болатындығын білдіреді. Мәтінді түсінуде ішкі байланыс басыңқы орын алады. Ол мәтінді тұтас құрылым ретінде қабылдауға мүмкіндік беретін негізгі құрал болып табылады. Мәтіннің формалды түрде берілген сыртқы байланысы болғанмен, оның ішкі байланысы болмаса, мәтінді түсіну қиынға соғады. Белгілі ғалым С. Рахметова: «Байланыстыра сөйлеу дегеніміз – логика мен грамматиканың заңы бойынша құрылған, белгілі бір тақырыпта аяқталған ойды білдіретін және өзара байланыста азды-көпті бөліктерден тұратын біртұтастық» [12, 49] дейді. А. Байтұрсынұлының «Қазақтың өкпесі» мақаласының өн бойы логикалық және грамматикалық біртұтастыққа құрылған.

Сөйлемдер байланысы

Кез келген мәтіннің ішіндегі сөйлемдердің беретін мағынасы келесі сөйлеммен іштей байланысады. Бұл туралы О.Л. Каменская «мәтін құраушы элементтер деп танылған сөйлемдер субтекске бірігіп барып тұтастыққа енеді. Әрбір сөйлемнің мағынасы бір-біріне байлаулы болып келеді де, бір сөйлемнің

екіншісімен байланысуы сол элементтердің өзара байланыстарының негізінде жүзеге асырылатынын айтады» [13, 64].

Басқа келген нәубеттің қайдан келгенін, кімнен басталғанын біле алмай, әркімнен көріп өкпеледі. Пайдаланып отырған жерін мұжыққа алып берді деп күкіметке өкпеледі. Қазақ жерін қазыналық етуге неге көнген деп өткендерге өкпеледі [9]. Байқап отырғандарыңыздай, сөйлемдер біркелкі өкпеледі етістігімен аяқталып тұр. Бұл мәтінге ритмикалық өң береді. Ал сөйлемдердің бастауышы жасырын тұруы экспресиялық реңкін қалыңдатуға қызмет етіп тұр. Құрылысының толымсыздығы контекстің болу-болмауына негізделген сөйлемдер контекстуалды толымсыз сөйлемдер деп аталады. Сөйлемдердің құрамындағы сөйлем мүшелерінің түсіп қалуы жиі кездесетін құбылыс. Түсірілген мүшенің мағынасын іргелес тұрған сөйлем мүшелері атқарып, нұсқап тұрады. Сөйлем мүшелерінің түсірілуі немесе, керісінше, түсірілмей айтылуының өзі стилистикалық талаптарға байланысты жүзеге асады.

Басқа келген нәубеттің қайдан келгенін, кімнен басталғанын біле алмай, әркімнен көріп өкпеледі. Пайдаланып отырған жерін мұжыққа алып берді деп күкіметке өкпеледі. Қазақ жерін қазыналық етуге неге көнген деп өткендерге өкпеледі. Төменде қазақ өкпелеуінің жөні бар ма, жоқ па – соны жазбақпын [9].

Бұл сөйлемдерде қазақ немесе қазақтар, мен бастауыштары түсірілген. Бұл жерде ол бастауыштардың басы артық және ол сөздердің жүгін алғашқы сөйлемдегі қамсыз жатқан қазақ деген тіркес және (мен) жазбақпын етістігі арқалап тұр.

«...Құрылымдық жағынан толымсыз болғанмен ақпараттық жағынан толымды. Мазмұн контексте тұрады. Сөйлемдер бірінің орнын бірі толтырады. Сөйлем мүшелерінің бірі жоқ болса да, ол басқа сөйлемнің мүшесі ретінде айтылып кеткеннен кейін ізделмейтіні сияқты, абзацтағы жоқ сөйлемдердің мазмұнын басқа сөйлемдер арқалап кетіп отырады. Тыңдаушы не оқырман мұндай мәтіндерде бақылаушы ретінде араласып, әңгімеге ілесіп отырады. Шығарманың бір деммен оқылатыны содан. Сөйлемнен сөйлем тудырады (кей адамдарды көп алдында сөйлеген сөзін тыңдауды үзіп алсаң, ары қарай да түсінікті бола береді, кей адамдардың сөзін ары қарай тыңдағанда түсініксіз болады) [14, 237]. Яғни кейде тіпті сөйлем мүшелері ғана емес, тұтас сөйлемнің де айтылмай қалу құбылысы да кездеседі.

Мәтін ішінде сөйлемдер бір-бірімен мағына жақындығы арқылы да байланысады:

Ата жолдасы – надандық, өнерсіздік қазір қазақтан айырылатын емес. Надандықтың кесапаты әр жерде-ақ маңдайымызға тисе де, ата жолдасымыз болған соң, бізде қиып айырылмай-ақ келеміз. Олжалы жерде үлестен қағылғанмыз – бәрі надандық кесапаты. Сонда да оны ғылым, өнерден артық көреміз [9]. Сөйлемдер бір-бірімен надандық, оны есімдіктері арқылы

байланысқан. Және де надандық сөзін қайта-қайта баса қолдануы барлық мәселенің түйткілі осы дегенді аңғартқысы келетіндіктен туындаған және бұл мақсатты қайталау мәтіннің эмоционалды-экспрессиялық бояуын қалыңдатуға қызмет етіп тұр. Немесе мына сөйлемдердің арасындағы байланыс Қамысыз жатқан қазақтың көңіліне соңғы кезде ғана қайғы кіре бастады. Басқа келген нәубеттің қайдан келгенін, кімнен басталғанын біле алмай, әркімнен көріп өкпеледі [9]. Бұл сөйлемдердің арасын байланыстырып тұрған – бірінші сөйлемдегі қайғы сөзінің синонимі ретінде басқа келген нәубет тіркесін екінші сөйлемде қайталай айтуы. Кей жағдайда сөйлемдегі сөздерді қайталай бермей мағыналас сөздермен, сілтеу есімдіктерімен, бағана айтып кеткеніміздей, жоғарыда көрсеткеніміздей деген қыстырмалар арқылы да байланыстырады. Және мағына жақындығы арқылы да ешқандай қосымша сөз, сөз тіркесінсіз де байланыса береді.

«Ұмытпау керек – қазақтың советтік әдебиетіне Пушкин, Лермонтов, Маяковский, Беранже, Байрон, Вольтер сияқты ұлы ақындардан сабақ алып жүрген ақындар қосылды (Ғ. Мүсіреповтің Қазақстан жазушылар одағының II съезінде сөйлеген сөзінен. – Суреткер парызы. Алматы, 1970, 139-б.) Бұл сөйлемнің қалыпты синтаксистік құрылысы: «... сабақ алып жүрген ақындар қосылғанын ұмытпау керек» түрінде болар еді, бірақ шешен ұмытпау керек деген сөздерді анафора ретінде әрбір абзац-периодтың алдына шығарып (инверсиялап) осы сөздерге логикалық екпін түсіреді» [7, 84].

Мұндай қалыптан тыс құрылған сөйлемдер А. Байтұрсынұлында да кездеседі: Олжалы жерде үлестен қағылғанымыз – бәрі надандық кесапаты (Надандықтың кесапатынан олжалы жерде үлестен қағылды). Қазақтың әлі күнге жерден қол үзбей отырғаны – жер қазыналық болғандықтан (Жер қазыналық болғандықтан қазақ әлі күнге жерден қол үзбей отыр).

Сөйлемдегі сөздердің байланысы

Сөйлемдегі сөздердің байланысы түрліше грамматикалық амал тәсілдердің негізінде жүзеге асады. Мұндай амалдар өздері жалғанған сөзіне әртүрлі грамматикалық мағына үстеп, жалпы сөйлемнің табиғатымен үндесе келеді.

Сөйлемдегі сөздер қалай болса солай байланыса салмай, белгілі дәнекерлер арқылы байланысып топталуы өзара пікір алысу дәрежесіне жетудің басты шарты болып табылады.

«Мақал-мәтелдердегі жалғаулық шылаулардың болмауы, ең алдымен, мақал, мәтел, қанатты сөз сияқты құрылымдардың мейлінше ықшам болу табиғатынан (нормасынан) туындап тұрса, екіншіден, бұлардың синтаксистік құрылымы сөйлеу тілі заңдылықтарына бағындырылатыны мәлім. Осы заңдылық жазба әдеби тілдің алдыңғы кезеңдеріне де тән болады» [7, 175].

А. Байтұрсынұлыда өз сөзінде сөз құрылымын мейлінше ықшам етуге тырысқан. Мысалы қазақ(тың) жерін, қазақ(тың) өкпелеуінің, іс(і) оңға басарлық қылық, надандық(тың) кесапаты, қол(ын) үзбей отыру, бүгін(гі) тойғаны.

Ерекше қолданыс

Берекелі жұмыс (өнімді жұмыс), алтыбақан ала ауыз (ала ауыздық), жерін тауысу (жерінен айырылу), кедейліктен жүре алмау (сіңірі шыққан кедей), тентіреп кету (тозу), тартынып қалу (ойындағысын істемеу), ішіңе кіргізу (жақын тарту), өткендердің көзіне түскен қылау (бұрынғы кісілердің жіберген қателігі), терің тегін қалмау (еңбегің ақталу), телміріп алған теңге (сұрап алған теңге), тер сіңірген тиын (еңбектеніп тапқан тиын), ата жолдас (ежелгі дос), олжалы жер (өнімді жер), қатерлі жерде қаперсіз отыру (алаңсыз болу). А. Байтұрсынұлының тіліндегі бұндай тіркестер образды фразеологизмнен гөрі лексикалық тіркеске жуықтау. Сондықтан бұл тіркестердің бейнелеушілік қызметінен гөрі атауыштық қызметі басым.

Нәтижелер. Зерттеу жұмысының нәтижесінде Ахмет Байтұрсынұлының «Қазақтың өкпесі» мақаласын сөзсаптамдық тұрғыда талдай келе, мынандай қорытынды жасауға болады:

Кез келген ақпаратты айтар алдында қай жерде, кімдерге, қалай айтамын, тыңдаушының аялық біліміне сай ма деген сұрақтарды алдыңғы қатарға қою – тиімді коммуникативті қарым-қатынастың алғышарттарының бірі.

Қандай да бір сөз (речь), ол мақала болсын, баяндама болсын, көркем шығарма болсын, эссе болсын оқылғанда не тыңдалғанда тұтас құрылым ретінде бағаланады. Сөйлемдер жеке-жеке емес, тұтас ойдың берілу формасы бағаланады. Сондықтан айтылар сөздің жүйесі дұрыс болу керек.

Кез келген айтылатын/жазылатын мәтін сөз басынан, ортасынан және қорытындыдан тұрса, түсінуге жеңіл болады.

Сөздің (речь) тұла бойындағы барлық құрылымдар бір-бірімен логикалық, грамматикалық байланыс құруы қажет.

Кез келген мәтіннің ішіндегі бірінші тұратын сөйлемдердің мағынасы келесі сөйлеммен іштей байланысады. Сондықтан айтылмай қалатын кейбір құрылымдардың мәнін келесі сөйлем арқалап кетеді, түсінуге мүмкіндік береді.

Сөйлемдегі сөздердің байланысы түрліше грамматикалық амал тәсілдердің негізінде жүзеге асады. Мұндай амалдар өздері жалғанған сөзіне әртүрлі грамматикалық мағына туғызып, жалпы сөйлемнің табиғатымен үндес келеді. Сөйлемдегі сөздер қалай болса солай байланыса салмай, белгілі дәнекерлер арқылы байланысып топталуы – өзара пікір алысу дәрежесіне жетудің басты шарттарының бірі.

Қорытынды. Тілімізде болып жатқан өзгерістер тіліміздің құрылымының, жүйесінің, нормаларының өзгерісіне алып келді. «Тіл жанашырларының айтуынша, қазақ тілі орыс тілінің грамматикасына

«байланып болған». Яғни, жалпы сөйлем орыс тілінен тікелей аударылады. Мұны тіл ғылымында калька деп айтады. Бұл тілдің ұлттық ерекшелігін бұзады, өзіне ғана тән нақыштарын, бояуларын көмескілендіреді» [15, 137]. Сондықтан дәстүрлі сөзсаптам үлгілерін анықтаудың, көрсетудің, үйретудің маңызы зор.

Тілдегі кез келген өзгеріс ұлттың өзгеруіне әсер етеді. Ұлттың ұлттық ерекшелігі жойылған жағдайда, ол халық ұлт ретінде жойылмақ. Ал ең басты ерекшелік алдымен тілден басталады. Сондықтан ұлттық нормамызды, дәстүрлі сөзсаптау нормамызды қайта жаңғырту – басты мәселелердің бірі ретінде алдыңғы орынға қойылуы қажет.

Әдебиеттер

1. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1999. – 257 с.
2. Ұлттың ұлы ұстазы. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001. – 316 б.
3. Baissydyk, I., Kuderinova, K., Shakhanova, R., Rizakhojayeva, G., Zhyltyrova, Z. Lexical aspect in language and culture communication. *XLinguae* 16(1), 216-223. DOI: [10.18355/XL.2023.16.01.16](https://doi.org/10.18355/XL.2023.16.01.16) ISSN 1337-8384, eISSN 2453-711X.
4. Күдерінова Қ. Бейімбет Майлин әңгімелеріндегі қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамасы // «Ауызша және жазба коммуникациядағы дәстүр мен белсенді үдерістер» халықаралық ғылыми теориялық конференция материалдары. – Алматы: ЖШС Brand Book, 2021. – Б. 230-238.
5. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
6. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: Санат, 1994. – 320 б.
7. Қазақ әдеби тілінің ауызша түрі. – Алматы: Ғылым, 1987. – 200 б.
8. Львов М.Р. Основы теории речи. – Москва: Издательский центр Академия, 2000. – 248 с.
9. Байтұрсынұлы А. Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.
10. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Ташкент: Қазмембас, 1926. – 282 б.
11. Серғалиев М. Синтаксис және стилистика. – Алматы: Қазақ университеті, 1997. – 150 б.
12. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 2016. – 224 б.
13. Каменская О.Л. Текст и коммуникация: Учеб. пособие для ин-тов и фак-тов иностр. яз. – Москва: Высшая школа, 1990. – 152 с.
14. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. Монография-оқулық. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. – 464 б.

15. Жусубалина Ж.М., Тлеубердиев Б.М. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы сөз мәдениеті мәселесі // Ясауи университетінің хабаршысы, 2023. №1 (127). – Б. 132–144. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.11>.

К.Б. КУДЕРИНОВА

Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Казахстан, Алматы

М. СЕРИККЫЗЫ

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Казахстан, Алматы

ТРАДИЦИОННАЯ ПРАГМАТИКА КАЗАХСКОГО СЛОВА В РЕЧИ

А.БАЙТУРСЫНУЛЫ

Аннотация. Известно, что на развитие и изменение языка влияют многие языковые и неязыковые факторы. Поскольку казахский язык не подвергался влиянию другого языка до начала XX века, язык того периода позволяет определить традиционные речевые навыки. Поэтому авторы ставят своей целью в исследовательской работе определить прагматику традиционного казахского слова из статьи А.Байтурсынулы, опубликованной в начале XX века.

Во многих работах в этой области языкознания рассматриваются только с точки зрения языковых норм, стилевых применений, типов стилей, что не позволяет продемонстрировать навыки казахского языка в систематическом изложении слов и удовлетворительной речи. Поэтому определение, демонстрация норм словообразования с учетом специфики казахской национальной речи – один из актуальных вопросов. В исследовательской работе авторы акцентируют внимание на эффективных способах передачи казахского слова слушателю, излагают их особенности, тонкости.

Для этого рассматривается статья А.Байтурсынулы «Қазақтың өкпесі», опубликованная в 1911 году и ее влияние на читателя, структуре текста, внутренней, внешней связи, последовательности изложения. В результате было установлено, что казахское слово используется уместно, имеет начало, середину, заключение, вся структура представляет собой целостную логическую, грамматическую структуру, максимально краткую, понятную.

В исследовательской работе использовались методы анализа, обобщения и анкетирования для определения контекстной семантики.

Научная значимость статьи – влияние на повышение уровня словообразования казахского языка, развитие сферы культуры слова, стилистики, практическая значимость может служить вспомогательным средством для слушателей, для изучающих язык, для тех, кто хочет научиться говорить на казахском языке чисто, правильно, в качестве приложения в области языковой культуры, стилистики.

Ключевые слова: словообразование, культура слова, традиционный речевой этикет, искусство слова, литературный язык, прагматика.

K.B. KUDERINOVA

A. Baitursynov Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty

M. SERIKKYZY

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

TRADITIONAL PRAGMATICS OF THE KAZAKH WORD IN THE SPEECH OF A. BAITURSYNULY

Abstract. It is known that many linguistic and non-linguistic factors influence the development and change of a language. Since the Kazakh language was not influenced by another language until the beginning of the XX century, the language of that period makes it possible to determine traditional speech skills. Therefore, the authors aim in their research work to determine the pragmatics of the traditional Kazakh word from the article by A. Baitursynuly, published in the early twentieth century.

In many works in this field of linguistics, they are considered only from the point of view of language norms, stylistic applications, types of styles, which does not allow demonstrating the skills of the Kazakh language in the systematic presentation of words, satisfactory speech. Therefore, the definition and demonstration of the norms of word formation, taking into account the specifics of the Kazakh national speech, is one of the topical issues. In the research work, the authors focus on effective ways of transmitting the Kazakh word to the listener, outline their features, subtleties.

For this purpose, the article by A. Baitursynuly «The Offense of the Kazakh people», published in 1911, and its impact on the reader, the structure of the text, internal, external communication, and the sequence of presentation are considered. As a result, it was found that the Kazakh word is used appropriately, has a beginning, middle, conclusion, the whole structure is an integral logical, grammatical structure, as brief as possible, understandable.

The scientific significance of the article is the influence on increasing the level of word formation of the Kazakh language, the development of the sphere of word culture, stylistics, practical significance can serve as an auxiliary tool for listeners, for language learners, for those who want to learn to speak the Kazakh language purely, correctly, as an application in the field of language culture, stylistics.

Keywords: word formation, word culture, traditional speech etiquette, art of speech, literary language, pragmatics.

References

1. Sossür F. Kurs obşei lingvistiki. – Ekaterinburg: İzdatelstvo Uralskogo universiteta, 1999. – 257 s.

2. Ұлттың ұлы ұстазы. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001. – 316 б.
3. Baissydyk I., Kuderinova K., Shakhanova R., Rizakhojayeva G., Zhylytyrova Z. Lexical aspect in language and culture communication. *XLinguae* 16(1), 216-223. DOI: 10.18355/XL.2023.16.01.16
4. Күдерінова Қ. Beimbet Mailin аңғимелеріндегі қазақ тілінің дәстүрлі сөзсәптәмы // «Ауызса және жазба комуникасидағы дәстүр мен белсенді үдеристер» һәлықарәлық ғылыми теориәлық конференсия материалдары. – Алматы: JSS Brand Book, 2021. – В. 230-238.
5. Baitürsynұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тили, 1992. – 448 б.
6. Amanjолоv S. Qazaq әдеби тили синтаксисиниң қысқаса курсы. – Алматы: Санат, 1994. – 320 б.
7. Qazaq әдеби тилиниң ауызса түри. – Алматы: Čylym, 1987. – 200 б.
8. Lvov M.R. Osnovy teorii rechi. – Moskva: İzdatelski sentr Akademia, 2000. – 248 s.
9. Baitürsynұлы А. Көптөмдық шығармалар жинағы. – Алматы: El-šejire, 2013. – 384 б.
10. Baitürsynұлы А. Әдебиет тәнытқыш. – Таşkент: Qazmembas, 1926. – 282 б.
11. Serғалиev M. Sintaksis және stilistika. – Алматы: Qazaq universiteti, 1997. – 150 б.
12. Rahmetova S. Qazaq тилиn оқыту әдистемеси. – Алматы: Rauan, 2016. – 224 б.
13. Kamenskaia O.L. Teks i komunikasia: Ucheb. posobie dlä in-tov i fak-tov inostr. iaz. – Moskva: Vyssaia škola, 1990. – 152 s.
14. Qazırғы qazaq тилиндегі синтаксистик парәдигмалар. Monografia-oqulyq. – Алматы: Memlekettik тилди дамыту институты, 2016. – 464 б.
15. Jusubalina J.M., Tleuberdiev B.M. Būqарәлық ақпарат құралдарындағы сөз мәдениеті мәсәлеси // İasaui universitetiniң һабаршысы, 2023. №1 (127). – В. 132–144. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.11>

Авторлар туралы мәлімет:

Күдерінова Құралай Бимолдақызы – филология ғылымдарының докторы, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының профессоры, Алматы, Қазақстан.

Күдерінова Құралай Бимолдақызы – доктор филологических наук, профессор Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан.

Kuderinova Kuralai Bimoldakyzy – Doctor of Philology, Professor at the A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Серікқызы Маржан – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Сериккызы Маржан – докторант Қазақського национальнoго университета имени аль-Фараби, Алматы, Қазақстан.

Serikkyzy Marzhan – doctoral student Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

IRSTI 16.01.21

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.05>

*F.T. KURMANGALI¹

G.B. MAMAYEVA²

A.A. BEIMBETOVA³

S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan¹

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan²

Kh. Dulati Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan³

(e-mail: feliz_kz@mail.ru¹, gulnar.mamaeva@mail.ru², aik.baimbetova@gmail.com³)

NATIONAL CULTURAL CONNOTATION OF REGULAR EXPRESSIONS AND NATIONAL CODE IN KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

Annotation. Phraseologisms are one of the language units that provide a lot of information about the history, culture, spiritual values, worldview and lifestyle of a certain nation. The phraseological fund of any language includes the culture, mentality, knowledge and traditions of the nation as much as possible. One of the urgent problems in modern linguistics is to determine the characteristic features of each nation based on the information stored in its language. In particular, the study of languages that are not closely related by genealogy, based on the position of new trends in linguistics, opens the way to great opportunities. Systematizing phraseological units in Kazakh and German, Kazakh and Romanian languages and conducting a comparative study of them is becoming the main object of domestic linguistics today.

In the course of the research, methods such as collection, comparison, analysis, summarization, and conclusion were widely used. Phraseological phrases in Kazakh and English languages were analyzed from the semantic, linguistic and cultural aspects. The main features of idiomatic phrases in the Kazakh and English languages were determined, and the history of the origin of English idioms was considered. The results of the research made it possible to determine the connection of phraseological units defining the unique characteristics of each nation with national knowledge and national culture. In the article, it was concluded that regular expressions are the source of the lexical fund of every nation, that they have been formed over centuries and that the people observe the unique worldview of each nation, that it is the language wealth of the nation. In the article, it was determined that regular phrases are sources of ethno-cultural data, a unique linguistic basis for determining the national code.

Keywords: phraseological units, national code, intercultural communication, linguistics, ethnolinguistics.

Introduction. Today, it is known that saving each nation without losing its identity, uniqueness, and individuality is one of the most important issues. The acceleration and deepening of the process of globalization, the wide spread of multicultural activities, the need for multilingual competences, the emergence of «social nomadism» phenomena, the «attack» of national knowledge, values, and attitudes by the contents of social networks can be cited as reasons for this. In such critical moments, the double contribution of the concepts of «national code» to the preservation, protection and development of the nation's identity in its historical and natural form is special.

Phraseologisms are the main source of information about the worldview, identity, customs, national culture and history of a certain nation. The idioms of each nation differ with their cultural and cognitive differences. Phraseologisms are closely related to the cultural connotation of the people. Each national language has long-standing expressions that express the nation's identity, traditions, and knowledge.

Methodology and research methods. In the process of writing the article, methods such as collection, comparison, analysis, summarization, and conclusion were widely used. Phraseological units were analyzed in terms of semantic, linguistic and cultural aspect. By reviewing the works of scientists who conducted research on phraseology, conclusions were made on a scientific basis. The results of the research make it possible to determine the connection of phraseological units that define the individual characteristics of each nation with national knowledge and national culture.

The special study of fixed phrases in Kazakh linguistics originates from the works of Ismet Chesenbaev. In 1977, the scientist's work «Phraseological dictionary of the Kazakh language» [1] was published. This dictionary contains more than ten thousand phrases in the Kazakh language. The dictionary includes regular phrases from many fields that are often encountered in our mother tongue. Explain the meaning of each phraseology collected in the dictionary. Scientist G. Smagulova systematically grouped similar (synonymous) phrases based on phraseological meaning in the work «Dictionary of Meaningful Phraseology» [2] published in 2010. In linguistics, many scientists participated in the study of problems related to the structure and meaning of phraseology, principles of classification and grouping, practice and theory. Among them are S. Amanzholov, G. Musabaev, K. Akhanov, M. Balakaev, A. Kaidar, A. Bolganbayuly, N. Sauranbaev, K. Kalybayeva, S. Satenova, A. Bolganbaev, R. Syzdykova, G. Smagulova, G. Kaliuly and R. Avakova can be mentioned.

We can mention the works of scientists N. Barley, A. Crickman, A. Dundes and others who studied the regular phrases and proverbs in the English language that arose in connection with the national identity. A.V. Kunin has contributed to the study of phraseological units in the English language. The scientist has the works «Phraseology of Modern English Language», «Anglo-Russian Phraseological

Dictionary». «English-Kazakh Phraseological Dictionary» [3] was published in 2010, compiled by translator, lexicographer, English language specialist U. Kenesbaeva. In this work, more than 5000 English phraseological units have been translated into Kazakh. In addition, reference materials on the origin and history of idiom phrases are provided.

A number of scientists researching phraseological units found in the Kazakh-English languages, «Connotative semantics of animalistic phraseological units in the Kazakh and English languages» by T. Myktibaeva [4], «Lexico-semantic nature of verb phraseological units in the English and Kazakh languages» by Sh. Argyngazina [5], B. Zhusipova's «Ethnolinguistic character of English and Kazakh proverbs» [6] and others' dissertations scientifically differentiate the features of phraseological units in the Kazakh and English languages. In the works of young scientists such as M. Shoimanova [7], A. Alzhanova [8], M. Zhambylqyzy [9], S. Aitkazykyzy [10], who are studying phraseology of the Kazakh language and English, actual problems of phraseology are taken as the subject of research, and the Kazakh language and English a comparative analysis of language phraseology was made.

Discussions and observation. Regular expressions are one of the parts of the language that, in addition to daily communication functions, introduce, increase and nourish the language. Permanent expressions are the expression of the artistic thought of the nation. Fixed expressions are a means of depicting national culture and the most valuable source of information about the culture and national character of a nation.

Phraseological units are a mirror of the nation. They fully reveal the national features of the language, its individuality. Permanent phrases absorb history well, collect national mentality, way of thinking, original attitude, daily life, spirit and character, habits and customs, faith and beliefs. In this way, the linguistic artistic, compact and accurate forms of the national code are formed. The national code in phraseological units is expressed in the form of special semantic associations, images and metaphors that describe a certain nation. Phraseological units are the key to the fund of cultural information and the collective memory of the people. Due to the cognitive activities, the language image of the nation in world recognition is formed, and the patterns in the language are transformed into a conceptual form, and the images of the surrounding world, the world in general, are accumulated in the mind, and this information becomes the linguo-image character of the national knowledge.

Hospitality, as the main moral norm in the mental consciousness of the Kazakh people, has contributed to the formation of Kazakh culture for several centuries. Welcoming guests to the house, slaughtering animals, serving food is one of the most unique qualities ingrained in the Kazakh people. This cognitive thinking is a feature that is not found in many peoples. The concept of a guest is one of the most important concepts in the linguistic and cultural consciousness of the Kazakh people. In connection with this, many customs, proverbs and fixed expressions have

appeared in the knowledge of the Kazakh people. «A guest food is the gift of God»[«Qonaq ası – täñir aqısı»], «Sweet food for a happy guest»[«Quttı qonaqqa tätti tamaq»], «A well-respected guest does not sit on the threshold» [«Sıylı qonaq bosağada otırmaydı»], «When a happy guest comes, a sheep finds twin lambs»[«Quttı qonaq kelse, qoy egiz qozı tabadı»] and many other proverbs are evidence of the hospitality characteristic of the national culture of the Kazakh people. For the Kazakh people, it is a long-standing tradition to show proper respect to a guest, welcome them without raising an eyebrow, and wait for them to put everything they have on the table. In connection with the tradition of inviting a guest, phraseological units such as «to taste», «to show the door», «to offer a gift», «to present a gift»[«däm tıgızw», «esik /tör/ körsetw», «sıbağa tartw», «sıy-sıyapat körsetw»] have also been formed. For the Kazakh people, the concept of hospitality is associated with the word «respect, present». In this regard, there are also phrases such as «not to cross the line», «to be humble (to serve)», «to be kind», «to respect», «to show applause», «to tear out the core of a person who is my own»[«aldınan qıya ötpew», «astı-üstine tüsw (qızmet körsetw)», «bäyek bolw», «qadir tutw», «qoşamet körsetw», «özim degen kisige özegin julıp berw»] [2]. The appearance of the tradition of waiting for guests shows the uniqueness of each nation. The culture of hospitality of the English people is defined by several features. The English people, who have their own rules of hospitality, have developed a culture of hospitality based on its own purpose and time of arrival and departure. According to the knowledge of the English, visiting a guest should be carried out in a pre-planned manner. For the English people, an unexpected guest is not considered a welcome guest [11, 32].

In «Phraseological Dictionary of the Kazakh Language» by I. Kenesbaev, there are several expressions related to hospitality:

- A hospitable person is a generous person with a large table.
- The guest thinks about own home – He notices your well-being, takes care of you, remembers your wealth.
- He served his guest – the guest was waiting.
- A guest meal is a meal prepared for a guest.
- Guest gift is a way of showing the guest's art as a weapon to be worthy of the respect shown by the owner of the house and the village.
- The guest is more meek than a sheep - to be grateful for what has been given. [1, 454].

The concept of hospitality has long been established for the English people. Phrases that express the concept of hospitality are used in English:

- Break bread with somebody – sharing a piece of bread;
- To keep open house – welcome the guest with open hug;
- keep open doors – open the doors wide;
- sit above the salt – sit on the top of the table;
- to play host – waiting for guests;

- lighted candle – hospitable host.

The English people have a tradition of «Five o'clock tea»– «drinking tea». This is the most famous unique tradition associated with the country of England. Hospitality is a beautiful example of respect for the people of England, which goes back to ancient traditions and continues to this day. For the English, the upper part of the table, which is close to the host, is considered a place for honored guests. According to ancient tradition, ordinary people were seated at the foot of the table. The honorable place in the knowledge of the English is defined by the phrase «sit above the salt». The idiom «Sit above the salt» means «to have a high position, to have a high status». This phrase speaks of an ancient English tradition.

From the idiom «Break bread with somebody» it is possible to understand the meaning of people eating together, hosting each other, the concept of «sharing a piece of bread». If we translate the idiom «To keep open house» literally, it means «to keep the house open». The idiom «to keep open house» is used in the sense of welcoming the guest with open arms at any time, opening the door. The English equate a hospitable host with a »lighted candle«. There is also a tradition of the English people called «five o'clock tea» (afternoon tea) associated with hospitality. This tradition dates back to the Victorian era and has become an integral part of the land of Misty Albion to this day. The tradition of «Five o'clock tea» allows the English family to meet with relatives and friends, talk and drink tea together. Such gatherings always take place with special preparation»[12, 152]. In English, the word «guest» means «a guest invited to a special house». In connection with the word «guest», the phrases «guest of honor», «be my guest» have been formed in English. The English people are a law-abiding people. Due to this, the idiom «law-abiding» was born. If we directly translate the idiom «As good as gold», it means «to be like gold». This idiom conveys the concept of well-mannered, disciplined. At the same time, it also means real, legitimate, valuable.

Common English idioms have a history of origin. The English people divide the guest into three categories: «important guest», «pleasant guest», «dear guest». The Kazakh people divided the guest who came to their house into several types: «godly guest», «special guest», «immigrated guest», «wandering guest», «hungry guest». Idioms are phrases with a dominant national color that determine the individuality of each nation. Idioms are a single meaning that cannot be separated from the semantic side of the phraseological unit. «The main characteristics of idioms are: firstly, «a whole concept deviates from the concept of individual words, and individual words (components) are either partially or completely separated from their independent concept», secondly, «most of these chains cannot be translated literally into a second language; Another characteristic of idioms is their antiquity. It takes many tenses for a sequence of words to become an idiom. The fact that the words in it are completely abstracted and deviated from their main lexical meaning gives rise to such a thought» [13, 47].

In linguistics, scientists have expressed different opinions about the types of phraseology. Scientist I. Kenesbaev divided phraseological units into two groups according to their semantic integrity and structural integrity. The first of them is a phraseological phrase (idiom) and the second is a phraseological phrase (phrase). In linguistics, scientists K. Akhanov [14], G. Kaliev, A. Bolganbaev [15] gave theoretical information about the vocabulary and phraseology of the Kazakh language in their works.

The words in idioms completely lose their individual meaning and form a chain of words that are interconnected as a single concept. If they are translated word for word into another language, it does not give any meaning. That is why, when translating idiomatic expressions into another language, it is necessary to translate them according to their general logical meaning. For example, if we translate the idiomatic phrase «rain cats and dogs» in English, it means «it rains from cats and dogs». This idiom means heavy rain, pouring in buckets, pouring. English idioms have a history of formation and origin. Most of them were formed due to the historical and social conditions, the traditional way of life of the English people. The origin of the idiom «Rain cats and dogs» is related to the life of English peasants in the 16th century. In the 16th century, the roofs of rural houses were made of straw, and cats and dogs used to come out there for warmth. On a rainy day, the roofs became slippery and the cats and dogs there fell to the ground. Peasants watching this scene from the window created this idea. For example, the sentence «Has been raining cats and dogs all morning» means «It has been raining in buckets in the morning».

As one of the constituent elements of the national code of the Kazakh people, the name «cradle» and the regular phrases related to this name can be mentioned. A cradle is one of the material and cultural values of the Kazakh people from ancient times, it is considered sacred, respected, it is a property intended to cherish the baby. In the nomadic way of life, it was convenient to carry the cradle on a horse or camel, and the baby in the cradle was protected from adverse conditions in the environment. Even today, the cradle is respected and widely used as a symbol of the continuity of generations in the Kazakh family, and the customs and traditions related to the cradle continue continuously. Not only from a material point of view, but also from a spiritual point of view, the crib has its own meaning. The Kazakh people see the cradle as a symbol of mother's love, homeland, upbringing and education. As the beginning of a nation's character and identity, the cradle has a special place in national education.

- «Seen in the cradle»[«Besik körgen»]: means proud, shy, seen, well-educated. It is mainly used for girls.

- «Not yet out of the cradle»[«Besikten beli şıqpağan»]: it means that he is still young, immature, and his actions are irresponsible.

- «Rocking the empty cradle»[«Bos besikti terbetw»]: in the popular opinion,

this action is considered a bad superstition, it seems like a sign of childlessness.

- «Shocked in the cradle»[«Besiginde şoşınw»]: used to describe a person who lost his strength in his youth and lost his face. The meaning of this phrase is similar to «robbing on the day of the puppy».

- «May your cradle be empty!»[«Besigiñ bosamasın!»]: this phrase is used in the form of a wish: «be happy!», «may your offspring continue!», «grow and multiply!» means goodwill in the meaning.

At the same time, giving the existing cradle to the families of relatives and close relatives with babies, without leaving it unused, also means to strengthen mutual peace and solidarity.

Another large group of nationally coded concepts of the Kazakh people is related to the four foods and drinks obtained from domestic animals. National drinks such as milk, 'ayran', 'qymyz', 'shubat', 'ashimal' have been in the menu of the Kazakh nation for centuries, with a special taste and a different way of preparation. Although the names of the products obtained from different animals are different, due to their similarity in color (whiteness), they are collectively called «aq»[in Qazaq]-»white». In addition to expressing color, the word «white» is used interchangeably as «pure», «untainted», «honest» [5]. Hence, in the Kazakh people's mind, the word and name «aq» has a sacred, dignified meaning and is used to denote drinks that are a national code.

- «Don't spill the white!»[«Aqtı tökpe!»]: this is a taboo word that comes from the notion that it is not acceptable to spill any of the milk products obtained from the four animals as honest and suitable, as it is a waste.

- «To pour white on one's head» [«Basına aq quyıp şığarw»]: : it means to treat one's enemy with forgiveness, to do good, to show generosity. The root meaning of this phrase comes from the belief that if you pour white milk on the head of a snake that has entered the yurt, without killing or raping it, it will go back the way it came back. Due to the established process of national education, the Kazakh people have used this phrase for centuries.

- «Let there be an abundance of white milk!» [«Aq mol bolsın!»]: a wish and prayer for the head of livestock to grow, increase in number, and give plenty of milk. It is often mentioned especially in the spring, when the earth is damp, the sky is rising, and the animals are calving.

- «Where there is white, there is happiness» [«Aq barda baq bar»]: because the nomadic way of life is closely related to livestock farming, in the worldview of the Kazakh people, the continuity and abundance of the products obtained from the four animals of the house is considered a sign of prosperity. Dairy products were of particular importance among them. Therefore, the availability of «white» foods and drinks is considered a sign of happiness.

The formation of phraseology in the English and Kazakh languages was caused by the historical, spiritual and material cultural traditions of the English and

Kazakh nations. Phraseologisms, which are the precious treasure of every country, people and nation, are necessarily preserved in the minds of the people thanks to the successive generations. If phraseological units were not preserved in the language and did not reach us, if there were no precious creations of our people, if they were not preserved to this day, we would be deprived of the past life of our people. That is why phraseological units, which make up a large part of the vocabulary, increase the richness of the language.

Results. Phraseological units reflect the cultural characteristics of the nation and enrich the language with special expressions that cannot be translated literally into other languages. These expressions mainly include values, traditions and customs unique to the nation and show its cultural uniqueness. Imagery and symbolism are characteristic of phraseological units. Fixed phrases contain images and symbols that can be key to understanding national beliefs, legends, and historical events. They serve as a kind of national cultural code that is passed down from generation to generation.

Phraseologisms also include social and political aspects of national life. The meaning of phraseological units may change due to historical situation and social change. In the course of intercultural communication, idioms may lose or change part of their meaning in other languages and cultural contexts due to the difficulty of translating into another language. Phraseological units serve as a national code collection and expression as an important means of preserving cultural heritage and transmitting traditions and values from one generation to the next. Phraseological units reflect the cultural characteristics and national character of each nation. They are important linguistic artefacts that embody values, customs, traditions and history. This study provides a basis for additional research that opens up new perspectives in the field of phraseology, ethnolinguistics, and intercultural communication.

Conclusion. In the course of the research, phraseological units were deeply analyzed, and attention was paid to their cultural and ethnolinguistic aspects. This study allows us to gain valuable insight into how the national code is expressed through phraseological units and how it affects linguistic expression, communication and cultural heritage. We believe that this study will be a useful contribution to the understanding of the role of the national code in idioms and their importance in the preservation and transmission of cultural heritage.

Phraseological units reflect the cultural, historical and social characteristics of each nation. They serve as a mirror that shows the special characteristics and values of the national identity in the language. The national code in phraseology is reflected in the images, symbolism and associations associated with these expressions. This makes idioms an integral part of linguistic and cultural identity. Phraseological units can serve effectively as a means of mutual understanding and intercultural communication and can be the key to understanding the differences and similarities

between nations. The study of the national code in phraseological units allows a better understanding of the nature of the nation, opens the future of additional research in the field of phraseology, ethnolinguistics and intercultural communication.

Literature

1. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 711 б.
2. Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі. – Алматы: Елтаным, 2010. – 252 б.
3. Кеңесбаева Ү. Ағылшынша-қазақша фразеологиялық сөздік. – Астана: «Парасат-KZ» баспа үйі, 2010. – 734 б.
4. Мықтыбаева Т. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі анималистік фразеологизмдердің коннотативтік семантикасы: канд. дисс. – Алматы, 2005. – 132 б.
5. Арғынғазина Ш. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің лексика-семантикалық сипаты: канд. дисс. автореф. – Алматы, 2004. – 35 б.
6. Жүсіпова Б. Ағылшын және қазақ мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық сипаты: канд. дисс. – Алматы, 2004. – 128 б.
7. Шойманова М. Ағылшын халқының ұлттық ерекшеліктерін білдіретін фразеологизмдердің лингвомәдени аспектілері // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2019. – № 8/2. – Б. 183-184.
8. Альжанова А. Концепт «гостеприимство» как социолингвокультурный феномен // Вестник ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. Серия Гуманитарные науки. – №1 (92). – 2013. – С. 343-346.
9. Жамбылқызы М. Қазақ және ағылшын фразеологизмдерінің зерттелу тарихы // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – №3 (155). – 2015. – ББ. 343-347.
10. Айтқазықызы С. Қазақ, ағылшын, қытай тілдеріндегі «қоғам» саласына қатысты түр-түстік фразеологизмдердің тақырыптық топтары және олардың лингвомәдени табиғаты // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. – №3 (48). – 2009. – Б. 78-83.
11. Ғалымова А., Рахимова А. Қазақтың тілдік санасындағы «қонақжайлық» концептісі // Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – №3(79). – 2019. – Б. 114-118.
12. Тымболова А.О., Мурзинова А.С. «Қонақ келсе – құт» аксиологемасының лингвомәдени мәні // Филология ғылымдарының докторы, профессор Т. Сайрамбаевтың 85 жылдығына арналған «Қазақ тілі грамматикасының қазіргі зерттеу парадигмалары және оқытудың инновациялық технологиялары» атты Халықаралық ғылыми-әдістемелік

конференция материалдары. – 2022. – Б. 149-153.

13. Айтбайұлы Ө. Қазақ фразеологизмдері мен перифраздары. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 400 б.

14. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Өлке, 2010. – 560 б.

15. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ө. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Сөздік-словарь, 2006. – 262 б.

Ф.Т. ҚҰРМАНҒАЛИ

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана, Қазақстан

Г.Б. МАМАЕВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

А.Ө. БЕЙІМБЕТОВА

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ КОННОТАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ КОД

Аңдатпа. Мақала қазақ және ағылшын тілдеріндегі тұрақты тіркестердің ұлттық-мәдени коннотациясы және фразеологизмдерде көрініс тапқан ұлттық код мәселесіне арналған. Әрбір халықтың өзіндік этномәдениетінен, әдет-ғұрпы мен өмір-тіршілігінен туындаған фразеологиялық тіркестері бар. Ұлт пен тіл – біртұтас тығыз байланыстағы ұғым. Ұлттың қалыптасуында тілдің алар орны ерекше. Тарихи ақпараттарды, мәдениет пен салт-сананы, ұлттық мінез бен даралықты бойына жинақтаған тіл – басты этностық құндылық. Фразеологизмдерге этнолингвистикалық, лингвокогнитивтік тұрғыдан талдау жүргізу ұлт болмысын танудың бірден бір негізі. Мақалада қазақ және ағылшын халықтарының менталді ерекшеліктерін байқататын тұрақты тіркестерге салыстырмалы зерттеу жүргізіліп, олардың мазмұнындағы ұқсастықтары мен айырмашылықтары айқындалады.

Мақаланың басты мақсаты – қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдердің ұлттық-мәдени семантикасын анықтау арқылы ұлттық код мәселесін ашу. Осы мақсатқа жету үшін ұлттық код белгілерінің танымдық және лингвомәдени, этнолингвистикалық сипаттарын анықтайтын қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдерге талдау жасалды. Халықтың ұлттық құндылықтарын айқындайтын ұлттық код белгілерінің когнитивті дискурстағы (тұрақты тіркестердегі) көрінісі нақты тілдік деректер арқылы айқындалды.

Түйін сөздер: фразеологиялық бірліктер, ұлттық код, мәдениетаралық коммуникация, этностық құндылық, лингвистика, этнолингвистика.

Ф.Т. КУРМАНГАЛИ

Казахский агротехнический исследовательский университет имени
С. Сейфуллина, Астана, Казахстан

Г.Б. МАМАЕВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

А.А. БЕИМБЕТОВА

Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан.

**НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ КОННОТАЦИЯ УСТОЙЧИВЫХ
ВЫРАЖЕНИЙ И НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОД В КАЗАХСКОМ И
АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ**

Аннотация. Статья посвящена проблеме национально-культурной коннотации устойчивых выражений в казахском и английском языках и национального кода, отраженного во фразеологизмах. У каждого народа есть свои фразеологические выражения, обусловленные его этнокультурой, обычаями и бытом. Нация и язык – это понятия в единой тесной взаимосвязи. Язык занимает особое место в становлении нации. Язык, накопивший историческую информацию, культуру и обычаи, национальный характер и индивидуальность, является главной этнической ценностью. Проведение этнолингвистического, лингвокогнитивного анализа фразеологизмов является одной из основ познания идентичности нации. В статье проводится сравнительное исследование устойчивых выражений, прослеживающих ментальные особенности казахского и английского народов, выявляются их сходства и различия в содержании.

Основная цель статьи – раскрыть проблему национального кода путем определения национально-культурной семантики фразеологизмов на казахском и английском языках. Для достижения этой цели был проведен анализ фразеологизмов казахского и английского языков, определяющих познавательные и лингвокультурные, этнолингвистические характеристики национальных кодовых знаков. Отражение в когнитивном дискурсе (в устойчивых выражениях) национальных кодовых знаков, определяющих национальные ценности населения, определялось конкретными языковыми данными.

Ключевые слова: фразеологизмы, национальный код, межкультурная коммуникация, этническая ценность, лингвистика, этнолингвистика.

References

1. Kenesbaev I. Kazak tilinin frazeologiialyk sozdigi. – Almaty:Gylym, 1977. – 560 b.
2. Smagulova G. Magynalas frazeologizmder sozdigi. – Almaty: «Eltanym»

basпасы, 2010. – 252 б.

3. Kenesbaeva U. Agyлshynsha-kazaksha frazeologiialyk sozdik. – Astana: «Parasat-KZ» basпасы, 2010.– 734 б.

4. Myktibayeva T. Kazak zhane agylshyn tilderindegi animalistik frazeologizmderdin konnotativtik semantikasy. – Almaty, 2005. – 132 б.

5. Argyngazina Sh. Agyлshyn zhane kazak tilderindegi etistikti frazeologizmderdin leksika-semantikalyk sipaty. – Almaty, 2004. – 35 б.

6. Zhusipova B. Agyлshyn zhane kazak makal-matelderinin etnolingvistikalыk sipaty. – Almaty, 2004. – 128 б.

7. Shoimanova M., Alimzhanova F., Abdizhapparova G. Agyлshyn khalkynyn ulttyk erekshelikterin bildiretin frazeologizmderdin lingvomadeni aspektileri // Science and life of Kazakhstan. – №8/2. – 2019. – B. 183-184.

8. Alzhanova A. Kontsept «gostepriimstvo» kak sotsiolingvokulturnyi fenomen // Vestnik ENU imeni L. Gumileva. Series Humanities. – №.1 (92). – 2013.– B. 343-346.

9. Zhambylqyzy M. Kazak zhane agylshyn frazeologizmderdinin zerttelu tarikhy // Khabarchysi of KazNU. Philological series. – №3 (155). – 2015. – B. 343-347.

10. Aitkazyqyzy S. Kazak, agylshyn, kytai tilderindegi «kogam» salasyna katysty tur-tustik frazeologizmderdin takyryptyk toptary zhane olardyn lingvomadeni tabigaty // Bulletin of KazNU. Oriental Studies Series. – 3(48). – 2009. – B. 78-83.

11. Galymova A., Rakhimova A. Kazaktyn tildik sanasyndagy «konakzhailyk» kontseptysy // Bulletin of the Kazakh National Girls' Pedagogical University. – №3(79). – 2019. – B. 114-118.

12. Tymbolova A.O., Murzinova A.S. «Qonaq kelse – qūt» aksiologemasynyñ lingvomadeni mānu // Filologia ğylymdarynyñ doktory, profesor T. Sairambaevtyñ 85 jyldyğyna arnalğan «Qazaq tılı gramatikasynyñ qazirgi zertteu paradigmalary jāne oqytudyñ innovasiyalыq tehnologialary» atty Halyqaralyq ğylymi-ādistemelik konferensia materialdary. – 2022. – B. 149-153.

13. Aitbayuly O. Kazak frazeologizmderi men perifrastardary. – Almaty: «Abzal-Ai», 2013. – 400 б.

14. Akhanov K. Til biliminin negizderi. – Almaty: Olke basпасы, 2010. – 560 б.

15. Kaliyev G., Bolganbaev A. Kazirgi kazak tilinin leksikologiiasy men frazeologiiasy. – Almaty: Sozdik-slovar basпасы, 2006. – 262 б.

Авторлар туралы мәлімет:

Құрманғали Фариза Тлепқалиқызы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, С. Сейфуллин атындағы Қазақ Агротехникалық зерттеу университетінің оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Курманғали Фариза Тлепқалиқызы – магистр гуманитарных наук, преподаватель Казахского агротехнического исследовательского университета

имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан.

Kurmangali Fariza Tlepkalikyzy – Master of Arts, lecturer at the S.Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan.

Мамаева Гүлнар Бейсенқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан.

Мамаева Гүлнар Бейсенқызы – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Mamayeva Gulnar Beisenkyzy – Candidate of Philological Science, Associate Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Байымбетова Айгерім Әбдімәлікқызы – филология ғылымдарының кандидаты, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің доцент міндетін атқарушы, Тараз, Қазақстан.

Байымбетова Айгерим Абдималиковна – кандидат филологических наук, и.о. доцента Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан.

Bayimbetova Aigerim Abdimalikovna – candidate of Philological Sciences, acting associate professor, Taraz Regional University named after M.Kh. Dulati, Taraz, Kazakhstan.

FTAMP 16.16.01

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.06>

*Г. РАЙНБЕКОВА¹
Н. KASAROGLU CENGEL²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан¹
Hacı Bayram Vali University, Ankara, Turkey²
(e-mail: g.rainbekova@mail.ru¹, hcengel2001@yahoo.com²)

ТЕРМИНОЛОГИЯДАҒЫ АНТОНИМИЯ (ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ АНТОНИМДЕР СӨЗДІГІ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Мақалада антонимдердің сөздіктерде берілу сипаты қарастырылады. Лексикалық жүйелі қатынастар, оның ішінде синонимдер мен семантикалық өріс көлеміндегі антонимдердің өзара қарым-қатынасы, көп мағыналылықтың сөздер арасындағы семантикалық қатынасқа ықпалы, антонимдік қатарлардың түзуіне әсері, сондай-ақ антонимдердің сөзжасамдық байланыстарының сөздіктердегі көрінісін зерттеудің өзіндік маңызы айқындалады. Лексикографияда антонимдер сөздігінің көптеген түрлері бар. Олардың бір-бірінен айырмашылығы сөздіктердің жалпы тұжырымдамасынан, сөздік құрылымынан, көлемі мен қай салаға жақындығынан аңғарылатыны рас.

Қазақ тілінің антонимдер сөздігі арқылы терминологиядағы антонимияның қызметі сараланып, антонимиялық қатынастар – тіл лексикасындағы жүйелі байланыстардың түрі болып саналатыны мысалдармен көрсетіледі. Антонимдік қатынастағы сөздер өзара қарама-қарсы мағынада қолданылады да, жеке топ құрайды. Антонимдер сөздігінің мақсаты мен міндетіне лексикалық бірліктерді мағыналық қарама-қарсылық жағынан сипаттау жататындығы, антонимдер әртүрлі түбірден де, түбірлес сөздерден де жасалуы мүмкін екендігіне назар аударылып, түбірлес сөздерден жасалған антонимдердің сөздегі мағынасы еш уақытта қарсы мағынаны аңдайтпайтыны көрсетіледі. Қарама-қарсы мағыналы сөздердің пайда болуы сыртқы ортамен байланысты. Логикалық-философиялық мазмұн бойынша, тілдік антонимия қарама-қарсылықтың тілдегі көрінісі болып саналатыны жан-жақты талданады.

Түйін сөздер: лексикография, терминология, антонимия, антоним, тіл, мәтін, терминологиядағы антонимдердің оппозициясы.

Кіріспе. Антонимия – лексиканың кейінгі зерттелген, әлі де зерттейтін саланың бірі. Лексиканың осы саласы бойынша шешім таппай жүрген өзекті мәселелер көп. Антонимия – бір-біріне қарама-қарсы мағыналарға ие лексикалық бірлік тұлғалардың семантикалық қарым-қатынасы. Антонимия – барлық тілдерге де тән универсалды құбылыс. Барлық тілдердегі антонимдердің семантикалық және құрылымдық жіктелуінің ұқсастығы олардың қарама-

қарсы мағыналарының жалпы құрылымына байланысты болады. Антонимия үшін адамның ой-санасының объективті дүниедегі заттар мен құбылыстар туралы ұғымдарды салыстыру және осы ұғымды бір-біріне қарама-қарсы қою қабілеті негіз болады. Антонимияға логикалық – танымдық ерекшелік тән.

Алайда «логикалық қарама-қарсылық» пен «тілдік қарама-қарсылық» түсініктерінің ауқымды белгілі бір шеңберде ғана бір-біріне сәйкес келеді. Қисынды (логикалық) қарама-қарсылық бір-біріне қабыспайтын ұғымдардың қарым-қатынастарын сипаттайды; бұл қатарға контрарлық (лат. *contrarius* – қарама-қайшы) қарама-қарсылық енеді. Тілдік қарама-қарсылық логикалық қарама-қарсылықтан туындай отырып, олардың ой-санасы тұрғысынан объективті дүниенің заттарындағы және құбылыстарындағы мәнді айырмашылықтарды тілде сипаттайды. Бұл айырмашылықтар логикалық жағынан қабыспайтын ұғымдарға сәйкес келетін немесе сәйкес келмейтін антонимдік бірліктұлғаларда көрінеді.

Антонимияның психологиялық негізі – адамның ой-санасындағы қарама-қарсы байланыстар. Осы арқылы антонимдер сөйлеу барысында бірге, бірлесе қолданылады және сол қалпында қабылданады, оларды бір-бірінен ажыратуға болмайды: алыс-жақын, аш-тоқ, қаш-қу.

Қарапайым тілмен айтқанда, антонимия – ең алдымен, лексикалық құбылыс. Сөйлемдердің және грамматикалық нысандардың қарама-қарсы мағынада алынуы олардың құрамындағы компонент тұлғалардың қарама-қарсылығымен байланысты.

Антонимияны білдіретін лексикалық бірліктерге жалпы сапа, яғни антонимдердің мағыналарында ең ақырғы шекке дейін бір-бірін жоққа шығаратын қасиеттің болуы тән: өтірік-шын, (мұнда: өтірік шын емес; ақиқатты, шындықты ең ақырғы шекке дейін жоққа шығарады, дәл осы сияқты шын – өтірік емес; ең ақырғы шекке дейін шындықты жоққа шығарады) [1, 13].

Қазақ тіл білімінде антонимия ерекше тілдік құбылыс ретінде арнайы зерттелмеген. 1950 жылы антонимдер туралы алғашқы пікірлер айтыла бастады. Антонимдер туралы жалпы тіл білімі мен лексикология оқулықтарында арнайы бөлімдерінде жазылған. Оқулықтардың көпшілігінде антонимдер туралы бірдей анықтама беріледі. Оқулықтарда: «мағыналары қарама-қарсы сөздерді антонимдер дейді» деп жазылса, кейбір зерттеушілер антонимдер мәселесі туралы жалпы түсінік беріп, антонимдерді үш топқа бөлген: 1) сапаны, сандық (ақ-қара, жақсы-жаман); 2) адамның мінез-құлығын, көңіл-күйін, сонымен қатар басқа тұлғалармен қарым-қатынасын анықтайтын (сүйіну-күйіну, қуаныш-реніш); 3) уақыт, кеңестік туралы мағлұмат беретін (қыс-жаз, кең-тар, күн-түн).

XVIII-XIX ғасырда бір-біріне қарама-қарсы сөздерді әртүрлі атаумен белгілеу орын алған: «қарсы заттар» (Л.В. Ломоносов), «қарама-қарсы, қарама-

қайшылық» (И.И. Давыдов), «қарсы мәнді, қарсы атауыш сөздер, қарама-қарсы» (И.И. Срезневский) және т.б.

Ғалым В.А. Иванова өзінің еңбегінде антонимдер туралы, оның тіл біліміне енуі туралы айтады. Оның ойынша, антонимдер ұмытылып, кейін жүз жылдан соң антонимдерді қайта зерттеу басталады дейді [2, 43]. Бірақ кейінгі зерттеген зерттеушілер антонимді француз тілінен енген термин ретінде қарастырады. ХІХ ғасырдың басы мен ХХ ғасырдың басында «антоним» термині екінші рет лингвистикалық әдебиетте пайдалана басталды. ХХ ғасырдың 30 жылдарынан бастап ғылыми және оқыту лингвистикалық практикасында белсенді түрде қолданылады. Алайда, 50-ші жылға дейін бұл термин әдебиеттануда қолданып, стилистикалық қатарда жұмсалып келген [2, 142].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Антонимді лексикалық құбылыс ретінде зерттеу шамамен ХХ ғасырдың соңғы үшінші он жылдығына жатады. Әр ғалым антонимді әр қырынан қарастырады. Тіл білімінде қарама-қарсылықты қарастыратын лексикологияның антонимика бөлімі болса, салыстыруға, қарама-қарсылыққа толы антонимдерді танып-білудің бір саласы – антонимдер сөздігі десек болады.

В.А. Иванованың «Синонимдік-антонимдік сөздік» [2] құрылды деген пікірге біраз ғалымдар келіспеді. В.А. Иванова «Антонимия в системе языка» [2] еңбектері жарық көрген. Ресейдің тілтанушы ғалымдары антонимдерге бас мән беріп, сөздіктер құрастырады. Мәселен, 1964 жылы В.Н. Комиссаров орыс тілінің антонимдер сөздігін [8], 1971 жылы Л.А. Введенскаяның «Орыс тілінің антонимдер сөздігі», 1972 жылы Н.П. Колескиновтың «Словарь антонимов русского языка», 1978 жылы М.Р. Львовтың «Словарь антонимов русского языка» [9] сөздігі баспадан шығады. ХХ ғасырдың 60 жылдарынан бастап антонимия тек қана орыс тілінде емес, басқа да елдердің тілі негізінде қарастырылып, антонимдер сөздігінің саны жиілейді. Сөздіктердің зерттелу объектілеріде кеңейіп, антонимия тілдің барлық деңгейінде семалық, лексикалық, морфологиялық, сөзжасамдық тұрғыға назар аударылғанын байқауға болады. Ресейлік тілшілер: Р. Есбулатова мен С. Никонова антонимдердің функционалды аспектіде қарастырса, ғалым Р. Сырбу өз еңбегінде антонимдерді орыс-румын, румын-орыс тілі сөздіктерін, антонимдер мен синонимдер сөздіктеріндегі деректерді, сонымен қатар семемалардың семаға бөліну нәтижесін және зерттелген лексемалардың антонимдік оппозициясының семантикалық маңызын ашудағы релятивті ақпаратын ескере отырып, бес типті семаның басын ашып көрсетеді.

Мақаланы жазу барысында жалпы тіл білімі ғылымындағы антонимдер сөздігінің зерттелуіне назар аудара отырып, жинақтау, талдау, салыстыру әдістері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Қазіргі лингвистикалық ғылымда антонимия мәселесі едәуір зерттелген десек те, тілдің дамуы тұрғысынан, оның кейбір

жақтарын әлі де болса аша түсуіміз керек. Антоним терминінің өзін әр тілші әртүрлі түсіндіргенімен, антонимге берген анықтамалары ұқсас келеді.

1964 жылы шыққан «Орыс тілі лексикологиясында» Н. Шанский: «Антонимдер – қарама-қарсы болғанымен, бірақ корреляциялық ұғымдарды білдіретін әр түрлі дыбысты сөздер» [3, 276.], Л. Булаховский: «Ассоциациясы қарама-қарсы мағынадағы сөздердің антонимдері арасындағы айырмашылықтың негізінде (бір мезгілде белгілі бір жағынан ұқсастықтың болуын болжайды) жасалады [4, 174.] – дейді. Д. Шмелев «Антонимдерді мағынасы бойынша ең жалпы және маңызды семантикалық белгісіне қарай қарама-қарсы тұрған және сәйкес лексика-семантикалық парагдигманың шеткі нүктелерінде орналасқан сөздер деп тануға болады» [5, 320] – деп көрсетеді.

Антонимдерге осы секілді анықтама бергенмен де, олардың табиғатын түсіну үшін, ең алдымен, осы қарама-қарсылық дегенді анықтап алу керек. Бұл мәселе көптеген ғалымдарды ойландырған. Мәселен, В. Ключева: «Антонимдік сөздермен жұмыс жасаудың қиындығы «қарсы ұғымның» не екенін анықтаудың қиындығына жатыр, біз әртүрлі себептерге байланысты сөздерді (ұғымдарды) бір-біріне қарсы қоюға болады [6, 12] – деп, бірнеше қарсы қойылатын сөздердің мағынасын ашуға тырысқан.

А. Киреев: «Антоним терминінің өзі әртүрлі мағынада түсіндіріледі. Кейбір тіл мамандары сапалық ұғымды білдіретін сөздерді ғана антонимге жатқызады» [7,10]–деп көрсетеді.

В. Комиссаров: «Антонимдердің мәнін ғылыми және лингвистикалық тұрғыдан түсіну айтарлықтай қиындықтармен байланысты болғанымен, тілдегі антоним сөздердің бар екендігі анық танылады және оған күмән келтіруге болмайды» [8, 55]–дейді.

Шынымен-ақ, тілде антоним сөздердің болатынына ешкім де дау айтып, күмәнданбайды. Дегенмен, антонимия құбылысын жоққа шығаруға тырысқан (М. Лесник, Э. Сэпир) зерттеушілер де болған. Бірақ қарама-қарсылық дегенді қалай түсінеміз. Тіліміздегі кез келген сөздерге антоним табыла бере ме деген сияқты мәселелер зерттеушілерді ойландырғандығы

Кейбір тілшілер барлық сөздердің бәрінің бірдей антонимдері бола бермейді, тек сапалық ұғымда немесе қандай да бір сапалық қасиетті білдіретін сөздердің ғана антонимі болады дейді. Мәселен, күшті (адам) сапасы - әлсіз сапасына тез қарсы қойылады. Ал кітап, дәптер, шалбар деген сияқты зат есімдерге антоним табу мүмкін емес. Бағдаршамда жасыл түске қызыл түс қарсы қойылады, ал күнделікті өмірде оларды, мәселен суретшілер, қарсы түс деп айта алмайды.

А. Реформаторский «Введение в языковедение» деген кітабында: «Антоним сөздер – мағынасы қарама-қарсы сөздер, полярлық ұғымдарды білдіретін сөздер» деп, антонимдер негізінен сапаны суреттеуге негізделген сөздер, алайда қимылдарды және қарама-қайшылықты не болымсыздықты

бейнелеуде де жұмсалуды мүмкін деп көрсеткен. «Проблемы определения антонима»[8] атты В. Комиссаровтың сол кездегі еңбегі ең бір елеулі де маңызды болды деуге болады. Автор өз еңбегінде антонимді логика ұстанған қарама-қарсылық түсініктерімен бірге қарай отырып, тілдік және логикалық қарама-қайшылықтың арақатынасын ашуға тырысты. Антонимдер түсініктер жиынтығы емес, ерекше сөздер тобы деген тұжырымын «антоним сөздердің қарама-қарсылығы олар көрсететін құбылыстардың ешқандай ерекшеліктеріне байланысты емес, «табиғаты бойынша қарама-қарсы», «барлық сөздер үйлесімсіз, бірін-бірі жоққа шығаратын ұғымдар қарама-қарсы және қарама-қайшы болып бөлінеді»[8] – деп жалғастырады.

Сонымен, В. Комиссаров бойынша қарама-қарсылық сөз мағынасының элементі және ол нақты контекстке еш байланысты емес, антоним дегеніміз лексикалық жағынан бір-біріне қарама-қарсы сөздер.

Осы кезеңде қарама-қарсылықты зерттеудің психологиялық аспектісі де қарастырыла бастады. Мәселен, А. Брудный, А. Леонтьевтің [9, 22] мағынаның психологиялық құрылымы сөздердің бір-біріне үйлесімділігі мен қарама-қарсы қойылуы нәтижесінде жузеге асады деген тұжырымын әрі қарай дамыта отырып, тәжірибелердің барысында келесідей қорытындыға келеді: қарама-қарсы қою сөз құрылымының семантикалық компонентіне әсер етеді. «Мұз», «су», «от» деген сөздерге қарсылас ретінде экспериментке қатысушылар келесідей негізгі семантикалық элементтерді бөліп көрсеткен: мұздың заттылығы /қатты, суық, морт/, оның қасиеті /судың қату және еруі/, символдылығы /қоюланған суық, ызғар, өлім/. Барлық сөз-реакциялар қандай да бір мөлшерде стимул-сөзге қарама-қарсы қойылды және тақырыптық топтардың әр түрлілігіне қарай негізгі сөздің семантикалық байланысының шеңберін кеңейтуге мол мүмкіндік туғызды.

Бағытталған және еркін ассоциациялар әдісімен жүргізілген Л. Титованың [9] психологиялық эксперименттерінің нәтижелері «тіл ұстанушының есінде тұрақты контрастық ассоциациялар» болатынына көз жеткізді, мәселен, «қатты-жұмсақ», «ыстық-суық» және т.б..

Антонимдерді күрделі психолінгвистикалық аспектіде зерттеген ғалым Э. Родичева «К проблеме антонимии» [10] еңбегі болатын. Ол афазия ауруына шалдыққан бірнеше ұлт өкілдерінің арасында эксперимент жүргізіп, тамаша жетістіктерге жетті. Тілші қолданбалы, математикалық лингвистикаға біраз құнды еңбектерімен үлес қосқан болатын. Науқастармен жүргізілген эксперименттің нәтижесі – антонимдік қарама-қарсылық дамулары тежелгендердің логикалық-түсініктік компонентіне енетіні. Мысалы, «төменгі» деген сөзге барлығы дереу «жоғары», «бейбітшілік» деген сөзге «соғыс» деген жауап алынды, бұл антонимдер тобының тақырыптық шеңберінен шықпайтын жауаптар. Осындай қорытындыға кейбір ғалымдар да келген болатын: «... эксперименттік деректер көрсеткендей, негізгі қарама-қайшылықтарды

логикалық-концептуалды түрде сипаттауға болады». Әр түрлі жүйелі тілдер материалы негізінде (орыс, эстон, араб, т.б.) антонимдік қатынастардың туу және өркендеу процесін зерттей келе, Э. Родичева антонимия пресуппозициясы оны құрайтындардың бір-біріне қосылу /наложения/ нәтижесі деген қорытындыға келеді: 1) айтушы не сөйлеушінің персоналдық пресуппозициясы; 2) универсалдық логикалық пресуппозиция. Нәрсе қасиеттері немесе объективті құбылыстардың мәнін көрсететін логикалық қарама-қарсылық жүйелі лексикалық антонимия тілінде іске асырылады [10, 78].

Әр түрлі халықтардың семантикалық құбылыстарын салыстырмалы түрде сараптаған кезде тағы бір элемент – ұлттық дүние картасының спецификасы - ұлттық дүниетанушылық пресуппозициясы қосылуы тиіс. Бұл пресуппозиция тек сол тілге ғана тән антонимдік оппозицияларда көрінеді деген тұжырымды А. Жұмабекова айтады, осы тұжырым біздің жұмысымызда да көрініс тапқан. Антонимияға деген түбегейлі көзқарастың өзгеруі «Орыс тіліндегі антонимия» [11, 18] деген Л. Новиковтың еңбегінен басталды десек болады. Ол антонимияны тілдің жүйелі құбылысы ретінде қарастырып, сараптаудың үш аспектісін көрсетіп берді- синтагматикалық, парадигматикалық және прагматикалық. Оларға жеке-жеке тоқталып өтті. Қарама-қарсы мағыналы сөздерлі сараптау нәтижесінде келесідей синтагматикалық оппозициялы құрылымдық типтердің барын анықтады [11, 18].

Қазіргі кезде қазақ тіл білімінде тілші-ғалым Ж. Мусиннің «Қазақ тілінің антонимдер сөздігі» белгілі. Ғалымқазақ тіл біліміндегі антонимдерді зерттеп, оның дамуына үлесін қоса отырып, оның антонимияға арнайы зерттеуді қажет ететін күрделі мәселе ретінде алғаш назар аударғанын, қазақ тілінің антонимдер сөздігін шығарғанын, антономиялық қатынастарды әртүрлі деңгейде, яғни лексикалық, морфологиялық, фонетикалық, стилистикалық, сөзжасамдық зерттегенін айтуға болады.

Ж. Мусиннің еңбегінде зерттеу жұмысының мазмұны, сол жұмыста жасалған тұжырымдамалар, антонимдер мәселесін логикалық тұрғыдан зерттелгенін айқындайды. Ғалымның айтуынша, қарама-қарсы ұғымдар мен антонимдердің арасында байланыс бар және қарама-қарсы ұғымдар мен болымсыздық категориясын білдіретін сөздер арасында байланыс бар екенін айқындайды. Мысалы, сулы-құрғақ, бақ-сор, сулы-сусыз, бақытты-бақытсыз. Ғалым «қазақ тілінде бір түбірлі антонимдер жоқ» деген қорытынды жасайды [12,16].

Антонимдер – сөйлеу барысында да, жазылу барысында да бірге, бірлесе қолданылады және оларды бір-бірінен ажыратуға болмайды. Мысалы: алыс-жақын, аш-тоқ, қаш-қу және т.б. Ал антонимия – лексикалық құбылыс болып келеді, сөздердің және сөйлемдердің қарама-қарсы мағынада алынуы және

олардың құрамындағы компонент тұлғалардың қарама-қарсылығымен байланысты.

Филология ғылымдарының докторы, А. Жұмабекова қазақ тілінің антонимдер сөздігінің құрылымын анықтаған:

1. Сөздік: а) симметриялы градуалды антонимиялық оппозицияларды (қиын-оңай, арзан- қымбат); ә) привативті антонимиялық оппозицияларды (жат-жақын, жағымды-жағымсыз); б) эквиполентті антонимиялық оппозицияларды (әйел-еркек, оң-сол) қамтиды. 2. Антонимияны кең мағынада түсінуге байланысты сөздікке әр түбірлі (ащы-тұщы, кел-кет) және түбірлес (абыройлы-абыройсыз, таныс-бейтаныс) антоним енген. 3. Сөздікте антонимдер ретінде сын есімдер (ақылды-ақымақ, орынды-орынсыз), зат есімдер (мұз-жалын, заңдылық-кейдесөк), етістіктер (кір-шық, жан-сөн), үстеулер (ерте-кеш, бірге-жеке). Сөздіктің құрылымы: 1. Сөздік негізгі бөлім мен сөздікке енген антонимиялық жұптардың көрсеткішінен тұрады. 2. Негізгі бөлім әліпби тәртібімен орналасқан антонимдерді-негізгі жұптардың сөз лұғатын қамтиды[1] – деп, антонимдер – сөйлеу барысында да, жазылу барысында да бірге, бірлесе қолданылатынын, оларды бір-бірінен ажыратуға болмайтынын жіктеп түсіндірген. Ал антонимия – лексикалық құбылыс болып келеді, сөздердің және сөйлемдердің қарама-қарсы мағынада алынуы және олардың құрамындағы компонент тұлғалардың қарама-қарсылығымен байланысты.

Нәтижелер. Нақтылай айтқанда, антонимия – ең алдымен, лексикалық құбылыс. Сөйлемдердің және грамматикалық нысандардың қарама-қарсы мағынада алынуы олардың құрамындағы компонент тұлғалардың қарама-қарсылығымен байланысты. Антонимияны білдіретін лексикалық бірліктерге жалпы сапа, яғни антонимдердің мағыналарында ең ақырғы шекке дейін бір-бірін жоққа шығаратын қасиеттің болуы тән: өтірік-шын, (мұнда: өтірік – шын емес, ақиқатты, шындықты ең ақырғы шекке дейін жоққа шығарады, дәл осы сияқты шын – өтірік емес, ең ақырғы шекке дейін шындықты жоққа шығарады).

XI ғасырдан бастап түркі лексикографиясының қалыптасу және даму тарихын талдауға, түркі тілдері сөздіктерінің, оның ішінде қазақ лексикографиясындағы түсіндірме және қос тілді сөздіктердің жүйелі, құрылымдық мәселелерін қарастыруға арналған. Соның нәтижесінде бүкіл лексикография тарихының негізі қаланды және түркі елдеріндегі лексикографияның ғылыми зерттелу тарихының қайнар көздері табылды. Сонымен қоса, XI ғасырдан бастап түркі лексикографиясының тарихын әдіснамалық, практикалық және ғылыми-теориялық ерекшеліктерін көрсете отырып, төрт кезеңге болады [13, 16].

Антонимия бірліктері абстрактілі сипаты бар жалпы семалар арқылы ортақтасады. Мысалы: ауыр-жеңіл – салмақ (сема), өткен шақ – болашақ – уақыт (сема). Арнаулы семалардың көмегі арқылы антонимдер бір-біріне

қарама-қарсы қойылады. Мысалы: ауыр-жеңіл қатарында көлемді, үлкен және аз, шағын масса; өткен шақ- болашақ қатарында – алдыңғы және кейінгі шақ, мерзім. Антонимияның қарапайым бірліктұлғасы ретінде сөздің лексикалық-семантикалық варианты көрінеді. Сондықтан да нақты бір көп мағыналы сөз антонимдердің әртүрлі жұптарының қатарына ене алады.

Антонимия басқа да лексикалық-семантикалық категориялармен, әсіресе синонимиямен тығыз байланысты. Нақты бір лексикалық бірліктұлға бір мезгілде басқа сөзбен немесе сөз тіркесімен антонимдік және синонимдік қарым-қатынасқа түсе алуы мүмкін: шаттық-мұң, шаттық-қайғы, қуаныш-қайғы, қызық-қайға, бақыт-қайғы. Ұғымдардың қарама-қарсы заттардың, құбылыстардың сапасын, белгісін, қасиетін, қарым – қатынасын ашатын кең ұғымдардың шектерінде жүзеге асады. Яғни белгілі бір сапаның, белгінің қасиеттің немесе қатынастардың қарама- қарсы көріністердің шегі антонимия деп аталса, ал антонимияның мазмұны антонимдерді білдіреді. Тілдік антонимияда қарама-қарсылық ұғымы негізгі маңызды орынға ие [14,38].

Қорытынды. Қазақ тілінің антонимдер сөздігіне енген антонимиялық жұптардың көрсеткіші барлық антонимиялық жұптардың әліпбилік тізімі болып табылады. Сөздіктің бір ерекшелігі, әр жұп сөздіктің негізгі бөлігіндегі мақалаға сілтеме нөмірге ие, яғни негізгілері жартылай қалың қаріппен белгіленген. Ыңғайлы болу үшін антонимдердің әр сыңары тізімде әліпбилік тәртібі бойынша екі рет берілген. Антоним сөздердің қарама-қарсылықты мәні, егер бір сөйлемде қатар қолданған кезде айқын көрсетіледі. Осындай антоним сөздердің қарама-қарсы болғаны ерекше көрсетіліп тұрады. Сонымен қатар, антонимдердің ерекшелігі – олар кез-келген сөзбен тіркеспен, таңдап қолданылады. Айтарлықтай, жақсы-жаман деген антонимдер сын есімдердің мзаттың, құбылыстың сынын, сапасын білдіретін негізгі семантикалық қызметіне орай кез-келген зат есіммен тіркесе береді. Ал тар-кең деген сын есім антонимдері тек қана орынға, көлемге байланысты зат есімдермен ғана тіркеседі. Көркем шығарма тілімен жұмыс істегенде, сондай-ақ адамдарға антоним сөздігімен жұмыс жасап, сол сөздік арқылы сөздердің жасалу жолдары мен ерекшелігін түсіндіргенде сөздіктің көмегі ерекше болатынын аңғарамыз.

Әдебиеттер

1. Жұмабекова А. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2000. – 184 б.
2. Иванова В.А. Антонимия в системе языка. – Кишинев: Штиинца, 1982. – 162 с.
3. Шанский Н. Лексикология. Современный русский язык. – М.: Просвещение, 1964 – 327 с.

4. Булаховский Л. Введение в языковедение. – М.: Учпедгиз. 2.1. 1954 – 174 с.
5. Шмелев Д. Современный русский язык. Лексика.– М.: Просвещение, – 1978. – 335 с.
6. Ключева В. Об антонимах // Русский язык в школе. – 1958, №3. – С. 5-8.
7. Киреев А. Об антонимах // Русский язык в школе. – 1954, №3. – С. 7-10
8. Комиссаров В. Проблема определения антонимов. Вопросы языкознания. 1957 г. №2. – С. 10-16.
9. Леонтьев А. Избранные психологические произведения // Под ред. В. Давыдов.– М.: – 1983. – 215 с.
10. Родичева Э.И. К проблеме антонимии. – М.: Моск. ун-та, 1968. – 317 с.
11. Жүсіп А. Қазіргі қазақ тіліндегі қарама-қарсылықтың стильдік қолданыстағы мағыналық өрісі. Оқу құралы. – Көкшетау. 2004, – 140 б.
12. Мусин Ж. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. – Алматы: Мектеп, 2000. – 181 б.
13. Taimullina K., Sagidolda G., Zhylykybay G., Meirambekova L., Sarekenova K. Turkic lexicography: The structured-content character of bilingual translations dictionaries | Lexicografía turca: el carácter de contenido estructurado de los diccionarios de traducción bilingües Opcion, 2020, 36(91), стр. 702-717.
14. Нұртаева А.Б., Сүйер Экер. Тілдік оппозиция: антонимдер мен қарама- қарсы мәндес сөздердің пайда болу диалектикасы // Қарағанды университетінің хабаршысы. – №3, 2020. – Б. 34-38.

Г.РАЙНБЕКОВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

Х. КАСАПОГЛУ ЧЕНГЕЛ

Университет Хаджи Байрам Вали, Анкара, Турция

АНТОНИМИЯ В ТЕРМИНОЛОГИИ (ПО СЛОВАРЮ АНТОНИМОВ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА)

Аннотация. В статье рассматривается характер передачи антонимов в словарях. Анализируются лексико-систематические связи, включающие взаимоотношения синонимов и антонимов внутри семантического поля, влияние многозначности на семантические отношения между словами, влияние на образование антонимического ряда, а также выражения формирования связей антонимов в словарях. В лексикографии существует множество типов словарей антонимов, но они отличаются друг от друга общей концепцией словарей,

структурой словаря, размером и близостью к отрасли.

С помощью словаря антонимов казахского языка дифференцируется функция антонимии в терминологии и на примерах показано, что антонимические отношения считаются видом систематических отношений в языковой лексике. Слова, находящиеся в антонимическом отношении, употребляются в противоположном смысле, они образуют отдельную группу. Цель и задача словаря антонимов – описать лексические единицы с точки зрения семантического противопоставления. В статье указано, что антонимы могут образовываться от разных корней и родственных слов, а также показано, что значение антонимов образовано от родственных слов. Появление слов с противоположным значением связано с внешней средой. По логико-философскому содержанию языковая антонимия рассматривается как проявление противоположности в языке.

Ключевые слова. лексикография, терминология, антонимия, антоним, язык, текст, противопоставление антонимов в терминологии.

G. RAINBEKOVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

H. KASAPOGLU CENGEL

Hacı Bayram Vali University, Ankara, Turkey

ANTONYMY IN TERMINOLOGY (ACCORDING TO THE DICTIONARY OF ANTONYMS OF THE KAZAKH LANGUAGE)

Annotation. The article examines the nature of the transmission of antonyms in dictionaries. Lexical-systematic connections, including the relationship of synonyms and antonyms within the semantic field, the influence of polysemy on the semantic relationships between words, the influence on the formation of an antonymic series, as well as the special importance of studying the expression word-formation of antonym connections in dictionaries. In lexicography, there are many types of antonym dictionaries. True, they differ from each other in the general concept of dictionaries, the structure of the dictionary, size and proximity to the industry.

With the help of a dictionary of antonyms of the Kazakh language, the function of antonymy in terminology is differentiated and examples show that antonymic relations are considered a type of systematic relations in the linguistic vocabulary. Words that are in an antonymic relationship are used in the opposite sense and form a separate group.

The goal and task of the antonym dictionary is to describe lexical units from the point of view of semantic opposition; it is indicated that antonyms can be formed from different roots and related words, and it is also shown that the meaning of antonyms is formed from related words. In a word, he is never aware of the opposite meaning. The appearance of words with opposite meanings is associated with the external

environment. According to its logical and philosophical content, linguistic antonymy is considered as a manifestation of opposition in language.

Keywords. lexicography, terminology, antonymy, antonymy, language, text, opposition of antonyms in terminology.

References

1. Jūmabekova A. Qazaq tılınıñ antonimder sözdıgı. – Almaty: Sözdık-Slovär, 2000. – 184 b.
2. İvanova V.A. Antonimia v sisteme iazyka. – Kışinev: Ştiinsa, 1982. – 162 s.
3. Şanski N. Leksikologia. Sovremennyi ruski iazyk. – M.: Prosveşenie, 1964 – 327 s.
4. Bulahovski L. Vvedenie v iazykovedenie. – M.: Uchpedgiz. 2.1. 1954 – 174 s.
5. Şmelev D. Sovremennyi ruski iazyk. Leksika.– M.: Prosveşenie, – 1978. – 335 s.
6. Klüeva V. Ob antonimah // Ruski iazyk v şkole. – 1958, №3. – S. 5-8.
7. Kireev A. Ob antonimah // Ruski iazyk v şkole. – 1954, №3. – S. 7-10.
8. Komisarov V. Problema opredelenia antonimov. Voprosy iazykoznanıa. 1957 g. №2. – S. 10-16.
9. Leontev A. İzbrannye psihologicheskie proizvedenia // Pod red. V. Davydov.– M.: – 1983. – 215 s.
10. Rodicheva E.İ. K probleme antonimii. – M.: Mosk. un-ta, 1968. – 317 s.
11. Jūsıp A. Qazırǵı qazaq tılındegı qarama-qarsylyqtyñ stildik qoldanystaǵy maǵynalyq órisı. Oqu qūraly. – Kökşetau. 2004, – 140 b.
12. Musin J. Qazaq tılınıñ antonimder sözdıgı. – Almaty: Mektep, 2000. – 181 b.
13. Taimullina K., Sagidolda G., Zhylykybay G., Meirambekova L., Sarekenova K. Turkic lexicography: The structured-content character of bilingual translations dictionaries | Lexicografía turca: el carácter de contenido estructurado de los diccionarios de traducción bilingües Opcion, 2020, 36(91), s. 702-717.
14. Nūrtaeva A.B., Süier Eker. Tıldık opozisia: antonimder men qarama-qarsy mändes sözderdiñ paida bolu dialektikasy // Qaraǵandy universitetiniñ habarşysy. – №3, 2020. – B. 34-38.

Авторлар жайлы мәлімет:

Райнбекова Гүлмира Сайлаубайқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана қаласы, Қазақстан.

Райнбекова Гульмира Сайлаубайевна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Rainbekova Gulmira Sailaybaievna – doctoral student at L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ченгел Хулия Касапоглу – философия докторы (PhD), Қажы Байрам Уәли университетінің профессоры, Анкара, Түркия.

Ченгел Хулия Касапоглу – доктор философии (PhD), профессор Университета Хаджи Байрам Вали, Анкара, Түрция.

Cengel Hulia Kasapoglu – Doctor of Philosophy (PhD), Professor at Hacı Bayram Vali University, Ankara, Turkey.

FTAMP 17.07.41

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.07>

*С.Ш. АЙТУҒАНОВА¹

Қ.Қ. СӘРЕКЕНОВА²

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан^{1,2}
(e-mail s-aituganova@mail.ru¹, sarekenova_kk@enu.kz²)

*ЯСАУИ ХИКМЕТТЕРІНДЕГІ АЙШЫҚТАУЛАРДЫҢ КӨРКЕМДІК ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада Ясауидың хикметтер жинағы көркемдік-бейнелілік тұрғыда талдау нысанына алынған. Хикметтердің поэзия жанры ретіндегі мәні қарастырылып, айшықтау үлгілері анықталады. Адамгершілік қасиет, адамдық борыш, имандылық, рухани тазалық сияқты ұғымдарды танытудағы айшықтаудың бір түрі – поэтикалық қайталаудың маңызды қызметі зерделенеді.

Сопылық ілімнің ірі өкілі Қожа Ахмет Ясауи көне түркі поэзиясы мен шығыстық араб, парсы поэзиясын шебер үйлестіріп, түркі дүниесіндегі үздік поэтикалық үлгіні туындатты. Шығыс поэзиясының бірнеше жанрын түркі поэзиясының бұрыннан қалыптасқан дәстүрімен астастырып, хикмет жанрын қалыптастыруы өз алдына үлкен жетістік болса, сол жанрдың мазмұндық салмағын тереңдетудегі ізденісі де жаңа рухани биіктікті танытады. Мазмұнды ашудағы көркемдік тәсіл ретінде поэтикалық қайталаулар маңызды рөл атқарады.

Ясауи хикметтерінің мәні мен мазмұны, рухани-танымдық маңызы бірнеше зерттеулерге арқау болды. Тілдік, әдеби, этнографиялық тұрғыда жан-жақты қарастырылып келді. Хикмет авторы қолданған қайталау үлгілері, олардың идеялық-көркемдік қызметі де арнайы зерттеуді қажет етеді. Ясауи рухани ілімнің ірі өкілі ғана емес, дәстүрлі поэзиямен сусындаған ақын болғандықтан, оның хикметтері көркемдігі жағынан да ерекшеленеді. Мақалада ақын қолданған поэтикалық қайталаудың әдепкі (анафора) және кезекті (эпифора) қайталау сияқты түрлері анықталып, сол негізде қорытындылар жасалады.

Түйін сөздер: хикмет, поэзия, айшықтау, поэтикалық қайталау, анафора, эпифора.

*Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР14870245 «Ахмет Ясауидың «Диуани хикметіндегі» тілдік-мәдени кодтар» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Кіріспе. Ясауи хикметтерінің ерекшелігі тақырыптық, идеялық, мазмұндық, көркемдік жағынан жан-жақты қарастырылып, талданып келеді. Осылардың ішінде ақынның хикметтерінің көркемдігін, яғни оның қолданысындағы көркемдік-бейнелеу құралдарының өзіндік ерекшеліктерін айқындау да маңызды.

Ясауи мұрасының зерттелуі ғылымдағы пәнаралық ясауитану ғылымының қалыптасуына жол ашты. Түркі дүниесінде кеңінен назарға алынған «Диуани хикмет» құнды рухани әрі поэтикалық мұра ретінде көптеген зерттеулерге нысан болды. Қазақ ғылымында Ясауи мұрасы философиялық, әлеуметтік, лингвистикалық, әдебиеттану ғылымдары аспектісінде терең зерттелді. Д.Кенжетайдың «Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы» [1], А.Әбдуовтің «Қожа Ахмет Ясауидің дүниетанымы» [2], Б.Қорғанбековтің «Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикметі» және қазақ фольклоры» [3] монографияларында руханият ұстазы еңбегінің мән-маңызы жан-жақты сараланған. Сондай-ақ татар ғалымы А.М. Шариповтың «Зарождение и становление системы стихотворных жанров в древнетюркской и тюрко-татарской литературе (VIII-XIV вв.)» [4] атты зерттеуінде хикмет жанрының табиғаты салыстыру негізінде анықталады.

Д.Кенжетай: «Иасауидей пірі, Абайдай хәкімі, Шәкәрімдей данасы бар бүгінгі қазақ қоғамы өзінің діни кеңістігін зерттеп, танып, үйрену үшін алдымен солардан қалған мұраларды игеру сатысынан өтуі тиіс. Иасауи салған жол Абайдан кейінгілерге де үлгі болды. Иасауи хикметтері нақыл, терме, қара сөз ретінде дәстүр мен әдеп, ойлау мен таным желісі болып тарихымыздың белестері мен атақты тұлғаларының тілінде, жүрегінде, ділі мен қаламында мирас болды. Солардың бірегейі де Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы» [5, 208], – деп Ясауидей ғұламаның әдеби мұрасының мән-маңызын тұжырымдайды.

Әрине Ясауи хикметтері тек қана көркем шығарма ретінде жазылған туынды дей алмаймыз. Мұнда көбіне танымдық, тәрбиелік мәселелер жетекші рөл атқарған. Ясауи сопылық ілімді дәстүрлі поэзиямен айшықтаған терең білімді ақын болғандықтан, оның шығармалары көркемдігі жағынан да ерекшеленеді. Ясауи хикметтерін оқып отырып, онда теңеу, ауыстыру (метафора), ұлғайту (гипербола), кішірейту (литота), дамыту (градация) айқындау (эпитет), символ, кейіптеу, тұспалдау (аллегория), қайталау, инверсия, арнау т.б. сияқты көркемдік-бейнелеу құралдарының кеңінен қолданылғанын көреміз. Олардың көркемдік деңгейіне ғалым Р. Сыздықова былайша баға береді: «Ясауидің аты мен ілімін кеңірек жайып, сан ғасыр сақтап келуіне себеп болған факторлардың бірі емес, бірегейі, біздің топшылауымызша, «Хикметтер» сияқты әсем поэтикалық дүние болған деп ойлаймыз. Хикметтер кезінде ауызша тараған. Оның мазмұны мен көркемдігінің мықтылығы сондай, бұл кейін поэтикалық мектепке ұйытқы болған, Ясауи хикметтерінің жанры мен стилінің үлгісінде кейінгі кезеңдерде ондаған сопы ақындар көптеген туындылар ұсынғанын білеміз» [6, 10].

Осы көркемдік тәсілдердің ішінде Ясауи хикметтерінде айшықтаулардың атқаратын қызметі де ерекше. Айшықтаулар мәтіндегі сөздерге ерекше екпін, тыныс беру арқылы тілдің әсерлілігін күшейтетіні белгілі. Айшықтаудың бірнеше түрі бар. Олардың басым бөлігі Ясауидің хикметтерінде көрініс тапқан. Әсіресе қайталаулар жиі кездеседі. «Қайталау– ауызша шығарылатын поэзияның ең қажетті шарттарының бірі. Ол поэзиялық туындының генетикалық негізі. Қайталау - фольклорлық шығармалардағы негізгі әрі эстетикалық функция атқаратын тәсіл. Қайталау арқылы сөздің қуаты тереңдейді, оны жеткізудің белгілі бір дәстүрі орнығады, сөздің мағынасы кеңейеді. Қайталаудың көркемдік мәнге ие болуы VI-VIII ғасырлардағы Орхон жазбаларында байқалды. Мұнда қайталау баяндау бірлігін, ойдың көркемдігін аңдатты. Қайталау салт, ғұрып жырларында мол кездеседі. Белгілі бір сөзді, тіркесті қайталау арқылы ырғақ туады. Қайталау – ойды көркемдеп, айқындап берудің көне тәсілі» [7, 109-110]. Біз мақалада хикметтердегі қайталау үлгілерінің көркемдік қызметін қарастырамыз.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Сопылық ілімнің қыр-сырын меңгеру жолында көп ізденген Қожа Ахмет Ясауи араб, парсы халықтарының да сопылық поэзиясының үлгілерімен танысып, жете меңгерген және оны өз шығармашылығында дамыта білген. Сондай ізденістерінің нәтижесінде шығыс поэзиясына тән бірнеше жанрларды алып келіп, оларды түркі поэзиясында бұрыннан келе жатқан жанрлық түрлермен астастырып, хикмет жанрын қалыптастырды деуге болады. Татар ғалымы А. Шарипов өз еңбегінде түркі тілді поэзиядағы хикмет жанрының алғашқы үлгілері Ясауи туындылары екенін атап көрсетіп, хикметтің аясына ғазал, мадақ, мінәжат, муназара, мураббағ т.б. бірнеше жанрлық түрлердің кіретінін айтып, түсініктеме береді [4].

Ясауитанушы ғалым Д. Кенжетай хикметке былайша сипаттама береді: «Хикмет»сөзі (арабша) тілдік тұрғыдан алғанымызда «ақыл», «парасатты сөз», «дін ілімі», «ең шынайы ілім арқылы ең шынайы болмысты (Тәңірді) тану деген мағынаны білдіреді. Сонымен қатар хикмет – Құранның мазмұны мен мәні, яғни Құдайлық аянның өзегі болып табылады» [1, 28]

Мақалада Қожа Ахмет Ясауи хикметтеріндегі айшықтаулардың көркемдік қызметін таныту мақсатында салыстыру, талдау, жинақтау әдістері қолданылды.

Талқылау және бақылау. Ясауи хикметтеріндегі қайталау түрлеріне тоқталсақ, поэтикалық қайталаудың бірнеше түрі бар екені бізге теориялық еңбектерден белгілі. Мысалы, әдепкі қайталау (анафора) және кезекті қайталау (эпифора) үлгілеріне автор ерекше назар аударады. Эпифора сөйлемнің әсерлілігін күшейту үшін белгілі бір сөздің немесе сөз тіркесінің өлеңнің соңында қайталанып берілуі. 8-хикметте «ғой мен» деген тіркес ақынның өз атынан баяндалатын ойды білдіреді. Сол арқылы автордың айтпақ болған ойы, хикметтің идеялық мазмұны айқындалады:

Сол тәңірім құдіретімен назар қылды,

Қуанумен жер астына кірдім ғой мен.

Ғаріп пендең бұ дүниеден сапар қылды,

Жақын болып жер астына кірдім ғой мен [8, 21], – дейді.

Мұндай ерекшеліктерді 3,7, 10,11 13, 14, т.б. бірнеше хикметтерінен көреміз. Бір жерде бір ғана сөз немесе сөз тіркесі қайталанып берілсе, енді бір тұстарда тұтас ой қайталанып беріліп, ойды тиянақтап отырады.

Көптеген хикметтерде тұтас жолдар бірінші шумақта екі рет беріледі де, әрі қарай әр шумақтың соңғы жолында тұтас қайталанып отырады. Мұндай тұтас жолдың әр шумақ соңында қайталануы біз талдау жасаған жинаққа топтастырылған 134-хикметтің 24-інде кездеседі. Оны төмендегі кестемен көрсетейік:

Хикмет	Шумақ саны (қайталануы)	Мысалдар
2 хикмет	22	Сол себептен алпыс үште кірдім жерге
5 хикмет	12	Сол себептен хаққа сыйынып келдім ғой мен
6 хикмет	12	Заты ұлық ием, сыйынып келдім саған
7 хикмет	19	Мұстафаны жоқтауменен кірдім ғой мен
12 хикмет	8	Қай бетіммен құзырына барамын мен
15 хикмет	7	Ламақанда хақтан сабақ алдым ғой мен
26 хикмет	13	Естіп оқып жерге кірді Құл Қожа Ахмет
31 хикмет	9	Не қылсаң да ғашық қылғын, пәруардігер
39 хикмет	15	Жан мен ділде «хаи» зікірін айтқын, достар
55 хикмет	7	Сен – кемелсің, сен кешесің, уа, Ғафур!
90 хикмет	29	Арыстан бабам сөздерін естісеңіз, тәбәрік
96 хикмет	15	Сопысынып жүрдің де әркез мұсылман болмадың
97 хикмет	16	Кел, жылайық, зікірші құл, зікір айтып
99 хикмет	12	Құлақ салғын, қас үмбеті болам десең
106 хикмет	9	Сол себепті хақтан қорқып үңгір кірдім
108 хикмет	6	Осы іспенен, уа, рабб, сені табамын ба!
111 хикмет	18	Достар, қожам мені пендем дейді ме екен?
116 хикмет	15	Бір мен барым, дидарыңды көрермін бе?
117 хикмет	7	Кімдер үшін келді расул білдіңіз бе?
119 хикмет	10	Қиямен күн мені шерменде қылма
127 хикмет	32	Хақ жамалын көрсетерге кепіл болғай
129 хикмет	16	Қолым тұтып жолға салғын, құдайым
130 хикмет	10	Қолым тұтып жолға салғын, құдайым
133 хикмет	6	Иа, илаһи, ғафу қылғын бар құнамды

Кей тұстарда бірдей жолдар екі хикметте қатар беріліп, бір-бірінің

жалғасы ретінде тұтас ойды білдіреді. Мысалы, бұл 129 және 130-хикметтерде кездеседі.

129-хикметте:

Күнәлі бұл құлың келді дәргейіңе,
Қолым тұтып жолға салғын, құдайым.
Еркімменен жылап келдім сарайыңа,
Қолым тұтып жолға салғын, құдайым [8, 183].

130-хикметте:

Хош, құдіретті пәруардігер, Бір мен барым,
Қолым тұтып жолға салғын, құдайым.
Заты ұлық рахман ием, жаппар ием,
Қолым тұтып жолға салғын, құдайым [8, 185].

Сонымен қатар Ясауи хикметтерінен риторикалық сұрау түріндегі қайталауларды да көп кездестіреміз. Мысалы, 2-хикметінде:

Уа, достар, құлақ салғын айтқаным,
Не себептен алпыс үште кірдім жерге?
Миграж кеші хақ Мұстафа рухым көрді,
Сол себептен алпыс үште кірдім жерге [8, 11].

106-хикметінде:

Уа, достар, шыққан тегім баян етсем,
Не себептен хақтан қорқып үңгір кірдім?
Шын дерт үшін бұл сөздерім аян ой сап,
Сол себепті хақтан қорқып үңгір кірдім [8, 147].

Бұл хикметтерінде ақын алғашқы шумақта сұрақ қояды да, өзінің алпыс үште жерге кіру, үңгірге кіру себебіне өзі жауап береді, рухани кемелдену жолындағы табыстарын баяндайды, өлеңнің соңына дейінгі шумақтардың бәрі де осы сұраққа жауап беру үлгісінде келеді. Демек, қайталаулар ақынның айтқысы келген ойын, негізгі мазмұнды білдіру қызметін атқарып тұр. Ғалым Б.Қорғанбеков: «Хикметтердегі және жыраулар толғауларындағы риторикалық қайталаулардың сипаты Шығыс поэзиясындағы редифтерден сәл басқашарақ. Бұлардағы риторикалық қайталау шығармадағы негізгі мазмұнның түп қазығы тәрізді. Осы хикметтердегі айтылған өзгешеліктер кейінгі ақын-жыраулар шығармаларында да озық үлгі ретінде қабылданды» - деп риторикалық қайталаудың қызметіне назар аударады [3, 220-221].

Зерттеуші Ж.Жақыпов өз мақаласында Ясауи хикметтерінің мазмұнында рухани кемелдену жолында табысқа жетіп отырғанын айтқан лирикалық кейіпкердің «жерге кіруі» парадокс екенін, қазақ тіліндегі қарабайыр дүниеде бұл тіркестің жағымсыз мәндегі құбылыс екенін атап көрсетеді. Ғалымдардың бұл қарекеттің «қылу» екенін, оның түсіндірмесі «жалғыз қалу», «тыныш, таса жерге тығылу» дегенді білдіретінін саралай келе: «оқырманға енді «жерге кірудің» мәні осылайша түсінікті болады, яғни декодталады» [9, 116-117], – дейді.

Ясауи хикметтерінде Аллаға мадақ, пайғамбарға салауат поэзия тілімен айтылады. Автор мінәжат және мадақ сипатындағы хикметтерін әуелі Аллаға, сонан соң Мұхаммед пайғамбарға бағыттайды. Зерттеушілер де Ясауи хикметтері табыстың кілті, оны тыныштандыратын, бірақ құдіретті үні, тынысы болып табылатын даналығы екенін атап көрсетіп, хикметтерде Алла мен Пайғамбарды сүю, діни ережелерді сақтау, кедейлер мен жетімдерді қорғау, өлім, күрес сияқты тақырыптар жиі қамтылатынын айтады [10, 476].

Мысалы, 22-хикметте:

Басқа түсіп Мұхамеддің саудасы,
Мен сен үшін күймек болам, Мұхаммед.
Қай үмбет бар тынбай мадақ айтатың,
Пәк қыл мені, таза қыл, ау, Мұхаммед [8, 39] десе,

25-хикметінде:

Бізден сансыз мадақтау, уа, Мұстафа Мұхаммед,
Есепсіз дұғай сәлемдер, уа, Мұстафа Мұхаммед!
Уа, сейіттің серкесі, пайғамбардың соңғысы,
Адасқанға – ақылшы, уа, Мұстафа Мұхаммед [8, 41] – деп келеді.

Мұнда дінге, рухани ілімге деген ерекше құрметті таныту, мадақ айту мақсатында эпифоралық қайталау тәсілін ұстанады. Сол арқылы өз ойының әсерлілігін арттырады.

Мұхаммед ғалайс-салам есімі құрметпен, ілтипатпен қайталанатын 22-25-хикметтердің мән-мазмұны сопылық ілімді терең меңгерген, рухани кемелдікке жеткен Ясауидің адами және ізгілік жаршысы ретіндегі болмысын барынша танытады.

Ясауидің Сыддық, Омар, Оспан, Әли сияқты мұсылман дүниесінде құрметтелген төрт халифаны сипаттаған хикметтері де бір-бірінің жалғасы іспетті берілген. Олардың есіміне ақын «дүр» деген сөзді қосып айтады. Сөздікте «дүр» сөзі інжу, маржан дегенді білдіреді деп көрсетілген [8, 197].

57-хикметте

Әбу-Бәкір Сыддықтың ізгілікті тұлғасы баяндалған:
Иланғанды бір көрген Әбу Бәкір Сыддық дүр,
Ұстын болып таянған Әбу Бәкір Сыддық дүр.
Мұңдасқанда жылаған, құлдыққа бел байлаған,
Іші-бауыры езілген Әбу Бәкір Сыддық дүр [8, 79].

58-хикметте

Омардың болмысы танытылған:
Екіншісі жар болған, әділетті Омар дүр,
Мүмкіндікте жар болған, әділетті Омар дүр.
Балаға азан айттырған, шарифатты білдірген,
Діннің сөзін ұқтырған әділетті Омар дүр [8, 80].

Бұл хикмет шумағында Омардың азан айту, шарифатты білу жолындағы

қызметіне құрмет білдірілсе, 59-хикметте Оспан болмысы «ұяты күшті» деген қайталанып келетін эпитетпен суреттеледі:

Үшінші досы жар болған ұяты күшті Оспан дүр,
Әрбір сәтте әрқашан ұяты күшті Оспан дүр.
Хақ Расулдың күйеуі, дініміздің игісі,
Пенделердің азаты ұяты күшті Оспан дүр [8, 80].

60-хикметте

«Алланың шерісі» атанған әйгілі Әзірет Әлиге мадақ айтылады:
Төртіншісі жар болған құдай шері Әли дүр,
Миғражда тжар болған құдай шері Әли дүр.
Айтқан сөзі рахмен-ды, көрсең жүзі бір нұрлы,
Кәпірлерді қиратты құдай шері Әли дүр [8, 81].

Осылайша ізет білдіру, үлгі ету мақсатында белгілі рухани тұлғалардың адами болмысын мадақтау олардың есімдерін қайталай айту тәсілімен ұсынылады. Бұл жердегі әр жолдың соңында қайталанып келетін «дүр» сөзі де төрт халифаның тұлғалық болмысын танытуда маңызды рөл атқарып тұр. Ясауи оларды інжу, маржан секілді асыл тастарға балаған.

Хикметтердегі қайталау үлгілерін санамалап көрсетер болсақ, өзіне қарата айтылған толғаныстар 26-хикметте, 27-хикметте және 134-хикметте «Құл Қожа Ахмет», «Қожа Ахмет», «шайхым – Ахмет Ясауи» деп, өз есімін қайталай, өзіне қарата айту тәсілімен айшықталған. Айта кетерлік жайт – 134-хикмет Ясауидің шәкірттері тарапынан қосылған шумақтарға ұқсайды. Өйткені мұнда дін ұстазы болған Ясауиді құрмет тұту сарыны бар.

Аллаға мінәжат сипатындағы 31-хикметте «Пәруардігер» сөзі эпифоралық тәсілдің кілті болып тұр. Мінәжат мазмұнындағы хикметтер көбіне Аллаға жалбарыну, одан тілек тілеу, кейде Алламен сырласу түрінде келеді. Белгілі ғалым И.Жеменей «мінәжат» сөзі бес түрлі мағынаны білдіретінін айтады: 1) Біреумен сырласу, сыбырласу; 2) Алламен сырласу; 3) Біреудің ішкі ойын ұғыну; 4) Сырласу; 5) Алладан тілеу [11, 67].

Мысалы:

Ғашық жолында жоқ болайын бір мен барым,
Не қылсаң да ғашық қылғын, пәруардігер.
Қолым жайып дұға қылам, аллам, жаббар,
Не қылсаң да ғашық қылғын, пәруардігер [8, 48].

Бұл жердегі «пәруардігер» сөзі хақ, жаратушы дегенді білдіреді [8, 202]. Хикмет Алладан тілеу сарынында жазылған.

49 және 50-хикметтерде «дәруіш» сөзі қайталанып келсе, 51-хикметте «ғашықтар», 52-хикметте «ғаріптер», 55-хикметте «Уа Ғафур», 90-хикметте «тәбәрік», 97-хикметте «зікір», 129-130-хикметтерде «Құдайым» қайталаулары идеялық мазмұнды айқындай түседі. Хикметтерде тек ұғымдар, атау сөздер ғана емес, іс-әрекетті білдіретін сөздер де қайталаулар қатарын түзген.

Нәтижелер. Ясауи хикметтерін көркемдік талдау барысында олардағы айшықтаулардың, оның ішінде поэтикалық қайталаулардың көркемдік қызметі анықталды.

Ясауи хикметтерінің танымдық, тәрбиелік мәні, мазмұндық-идеялық, көркемдік қырлары, имандылық, адамгершілік сарындар жан-жақты талданып келеді. Сонымен қатар Ясауидің хикметтерін көркемдік жағынан қарастырып, ондағы көркемдеуіш құралдардың ерекшеліктері мен қызметін айқындау да маңызды болып табылады. Осы мақсатта хикметтердегі айшықтаулардың қоланылу ерекшеліктеріне талдаулар жасалды. Әсіресе риторикалық сұраудың, қайталау түрлерінің автор ойын, дүниетанымын жеткізудегі, хикметтердің мазмұны мен идеясын ашудағы рөлі нақты мысалдар негізінде дәйектелді.

Қорытынды. Көркемдік-бейнелілік жағынан талдау нысанына алынған Ясауи хикметтеріндегі айшықтау үлгілерінің көркемдік қызметі нақты мысалдар негізінде талданып, тұжырымдар жасалды.

Хикметтердегі айшықтау үлгілері белгілі бір сөздер мен сөз тіркестеріне ерекше екпін түсіріп, әсерлілігін арттырып қана қоймай, автордың айтпақ болған ойы мен идеялық мазмұнын айқындайды.

Ясауи хикметтерінде дінге, рухани ілімге деген құрметті таныту мақсатында қайталаудың барлық түрлері қолданылады. Аллаға мадақ, пайғамбарға салауат айтуда мінәжат, мадақ сипатындағы хикметтерде қолданылған эпифоралық қайталаулар көп кездесетін көркемдік әдіс ретінде болып келеді. Мінәжат жырлары Жаратушыға бағытталып айтылады, ал мадақ хикметтері пайғамбарға, төрт халифаға арналады. Ясауи хикметтерінде арнау, риторикалық сұрау, Алланың, пайғамбардың, өзінің есімдерін әр шумақта қайталап беру тәсілдерін қолдану арқылы адамзаттың мұратына айналған рух биіктігі мен кемелденуін, ақиқатты танытады.

Ясауи хикметтері мазмұндық-идеялық жағынан ғана емес, көркемдік қырынан да барлық талаптарға жауап береді. Құрылымдық, көркемдік ерекшеліктерімен өзінен кейінгі әдеби туындыларға да ықпал етіп, жалғасын тауып келе жатқан Ясауи хикметтерін әдебиеттің үздік үлгілерінің қатарына жатқыза аламыз.

Әдебиеттер

1. Кенжетай Д. Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы. – Түркістан: Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық Қазақ-Түрік университеті, 2004. – 341 б.
2. Әбуов А. Қожа Ахмет Ясауидің дүниетанымы. Алматы: Көкжиек, 2022. –204 б.
3. Қорғанбеков Б. Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикметі» және қазақ фольклоры. – Астана: Сарыарқа, 2012. –256 б.
4. Шарипов А. Зарождение и становление системы стихотворных жанров в древнетюркской и тюрко-татарской литературе (VIII-XIV вв). Казань:

Издательство Казанского университета, 2001. – 364 с.

5. Кенжетай Д. Қазақ мұсылмандығы және оның қалыптасу алғышарттары: Монография. Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. – 248 б.

6. Сыздықова Р. Ясауи «хикметтерінің» тілі. – Алматы: Сөздік-словарь, 2004. – 552 б.

7. Гуманитария. Анықтамалық / Құрастырғандар: Айтуғанова С., Байтанасова Қ., Аймұхамбет Ж., Оразбек М., Сағынадин Г., Кәпұлы Д., Миразова М. – Алматы: ARDA, 2020. – 244 б.

8. Диуани хикмет (хикмет жинағы) / Топтастырып, қазақ тіліне аударғандар: Қ. Қари, Ғ. Қамбарбекова. – Астана: Ғылым, 2016. – 210 б.

9. Жақыпов Ж. Сопылық түркі поэзиясын декодтау тәжірибесінен (Ясауидың «Диуани хикмет» мәтіні материалында) // *Turkic Studies Journal* 3 (2023). – Б. 110-122.

10. Sarekenova, K., Aimukhambet, Z., Malikov, K., Salikzhanova, S., Zhylykybay, G., Assanbayeva, Y. Effects of online learning and digital conversation-based activities on the transfer of cultural values in language and literature classes. *International Journal of Education in Mathematics, Science, and Technology (IJEMST)*, 11(2), 471-492. <https://doi.org/10.46328/ijemst.3135>.

11. Жеменей И. «Тарих-и-Рашиди» еңбегінің тарихи әлемі. – Алматы: Арыс, 2009. – 200 б.

С.Ш. АЙТУГАНОВА, Қ.Қ. СӘРЕКЕНОВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

ФУНКЦИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ СТИЛИСТИЧЕСКИХ ФИГУР В ХИКМЕТАХ ЯСАУИ

Аннотация. В данной статье осуществляется глубокий анализ хикметов Ясауи в художественно-образном аспекте. Особое внимание уделяется значению хикметов как жанра поэзии, а также выявлению моделей интерпретации жанра. В ходе исследования выявлена важная роль поэтического повтора, который служит видом уточнения при изложении таких фундаментальных понятий, как моральная добродетель, человеческий долг, вера и духовная чистота.

Ходжа Ахмет Ясауи, выдающийся представитель суфизма, искусно объединил древнетюркскую поэзию с восточно-арабской и персидской поэзией, создав уникальную поэтическую модель в тюркском мире. Слияние различных жанров восточной поэзии с укоренившейся традицией тюркской поэзии и формирование хикметов представляют значительное достижение в

литературе, а стремление к углублению содержательной наполненности этого жанра демонстрирует новые духовные ценности. Поэтические повторы играют важную роль (как художественный прием) раскрытия смысла.

Смысл и содержание творчества Ясауи, духовно-познавательное значение хикметов стали объектом изучения ряда исследований. Они были всесторонне рассмотрены с языковой, литературной и этнографической точек зрения. Образцы повторов, использованные автором хикметов, их идейно-художественная функция также требуют специального изучения. Ясауи был не только крупным представителем духовного учения, но и поэтом, ярким представителем традиционной поэзии, поэтому его хикметы гармоничны в своей форме. В статье анализируются такие типы поэтического повтора, как анафора и эпифора, используемые поэтом. В статье на основе анализа стилистических фигур делаются определенные выводы.

Ключевые слова: хикмет, поэзия, художественность, поэтическое повторение, анафора, эпифора.

S. SH. AITUGANOVA, K.K.SAREKENOVA

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

ARTISTIC FUNCTION OF THE FIGURES IN YASAWI'S HIKMETS

Abstract. In the article, the collection of Yasawi's hikmets is taken as the object of analysis from an artistic and figurative point of view. The significance of hikmets as a genre of poetry will be examined and its patterns of figures will be identified. The important function of poetic repetition, as a rhetorical device for introducing concepts such as moral properties, human duty, morality, and spiritual purity, will be explored.

Khoja Ahmed Yasawi, the great representative of Sufi teaching, skillfully harmonized ancient Turkic poetry with Eastern Arabic and Persian poetry and created the best poetic pattern in the Turkic world. Mixing several genres of oriental poetry with the long-established tradition of Turkic poetry and the formation of the hikmet genre is in itself a great achievement, and the desire to deepen the substantive weight of this genre shows a new spiritual height. Poetic repetition plays an important role as an artistic approach to revealing content.

The meaning and content of Yasawi's hikmets and their spiritual and cognitive significance have become the subject of a number of studies. It was comprehensively examined from the point of view of language, literature and ethnography. The repetition patterns used by the author of hikmet and their ideological and artistic function also require special study. Since Yasawi is not only a great exponent of spiritual teachings, but also a poet immersed in traditional poetry, his hikmets are also distinguished by their artistry. The article identifies the types of poetic repetition

used by the poet, such as initial (anaphora) and final (epiphora) repetition, and draws conclusions based on this.

Keywords: hikmet, poetry, figure, poetic repetition, anaphora, epiphora.

Reference

1. Kenjetai D. Qoja Ahmet İasauı dūnietanymy. – Türkıstan: Q.A.İasauı atyndaǵy halyqaralyq Qazaq-Türk universiteti, 2004. – 341 b.
2. Äbuov A. Qoja Ahmet İasauıdıñ dūnietanymy. Almaty: Kökjiek, 2022. – 204 b.
3. Qorǵanbekov B. Qoja Ahmet İasauıdıñ «Diuanı hikmeti» jäne qazaq föklory. – Astana: Saryarqa, 2012. – 256 b.
4. Şaripov A. Zarojdenie i stanovlenie sistemy stihotvornyh janrov v drevnetürkskoı i türko-tatarskoı literature (ÜII-HIÜ vv). Kazän: İzdatelstvo Kazanskogo universiteta, 2001. – 364 s.
5. Kenjetai D. Qazaq müsylmandyǵy jäne onyñ qalyptasu alǵyşarttary: Monografia. Astana: «Ruhani qūndylyqtardy qoldau qory» korporativtik qory, 2018. – 248 b.
6. Syzdyqova R. İasauı «hikmetteriniñ» tılı. – Almaty: Sözdik-slovär, 2004. – 552 b.
7. Gumanitaria. Anyqtamalyq / Qūrastyrǵandar: Aituǵanova S., Baitanasova Q., Aimūhambet J., Orazbek M., Saǵynadin G., Käpūly D., Mirazova M. – Almaty: ARDA, 2020. – 244 b.
8. Diuanı hikmet (hikmet jınaǵy) / Toptastyryp, qazaq tiline audarǵandar: Q.Qari, Ğ.Qambarbekova. – Astana: Ğylym, 2016. – 210 b.
9. Jaqypov J. Sopylyq türkı poeziasyn dekodtau täjiribesinen (İasauıdyñ «Diuanı hikmeti» mätinı materialynda) // Turkic Studies Journal 3 (2023). – B. 110-122.
10. Sarekenova, K., Aimukhambet, Z., Malikov, K., Salikzhanova, S., Zhylykybay, G., Assanbayeva, Y. Effects of online learning and digital conversation-based activities on the transfer of cultural values in language and literature classes. International Journal of Education in Mathematics, Science, and Technology (IJEMST), 11(2), 471-492. <https://doi.org/10.46328/ijemst.3135>.
11. Jemenei İ. «Tarih-i-Raşidi» eñbeginiñ tarihi älemi. – Almaty: Arys, 2009. – 200 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Айтуғанова Саулеш Шамшақызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Айтуғанова Саулеш Шамшаевна – кандидат филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Aituganova Saulesh Shamshakyzy – Candidate of Philological Sciences, professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Сәрекенова Қарлығаш Құрманғалиқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Сәрекенова Қарлығаш Құрманғалиқызы – кандидат филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Sarekenova Karlygash Kyrmangalykizi – Candidate of Philological Sciences, professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

IRSTI 13.91:

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.08>

*I.B. AKHMETOVA¹

A.K. KALIYEV²

M. AÇA³

L.N.Gumilyov Eurasian National University¹,

Arkalyk State Pedagogical Institute named after Y Altynsarin²

Marmara University³

(e-mail: Inkarakhmetjanova@gmail.com¹ ajbek.nurbek@mail.ru²

mehmet.aca@marmara.edu.tr³)

THE ROLE OF WOMAN IN BIRTH RITUALS OF KAZAKH AND TURKISH PEOPLE

Annotation: This article delves into the captivating world of birth rituals in Kazakh culture, uncovering the rich tapestry of traditions, customs, and beliefs surrounding the sacred process of bringing new life into the world. Drawing upon ethnographic research, historical records, and interviews with Kazakh elders, this study aims to provide a comprehensive exploration of the significance and evolution of birth rituals within the Kazakh and Turkish community.

The article begins by setting the cultural context of Kazakh society, emphasizing the deeply rooted respect for family, community, and spiritual connection. It highlights the fundamental role of birth in perpetuating the Kazakh lineage and its influence on the social fabric of the community. Moreover, the article delves into the historical origins of these rituals, tracing their roots back to ancient nomadic traditions and the interplay between Islam and local animistic beliefs.

The subsequent sections of the article meticulously examine the diverse stages of birth rituals, commencing with preparations leading up to childbirth, followed by the actual delivery process, and concluding with postpartum practices. Each stage is scrutinized in terms of its symbolic significance, associated practices, and the roles of key individuals involved, such as midwives, elders, and family members.

Key words: woman, ritual, birth, customs, Turkish, Kazakh

Introduction. Giving birth is a profound and transformative experience, marking a significant milestone in a person's life. Across cultures and throughout history, rituals have played a vital role in welcoming new life into the world. These birth rituals serve various purposes, from providing support and comfort to the expectant mother, to ensuring the well-being of the newborn, and fostering a sense of

community and connection.

The concept of ritual originated as a formal term in the nineteenth century, aiming to identify a universally applicable category of human experiences. Scholars, such as myth-and-ritual theorists, initially employed rituals to explain the nature of 'religion.' Subsequently, social functionalists examined ritual actions and values to analyze 'society' and understand social phenomena. In more recent times, symbolic anthropologists have recognized the fundamental role of rituals in shaping 'culture.' The notion of ritual has transcended being a mere analytical tool, becoming essential in both defining the subject of analysis and the method employed, as observed from the works of W. Robertson Smith to Clifford Geertz.

Edward Shils argues that rituals and beliefs are interconnected yet distinct, as it is possible for someone to accept beliefs without engaging in the associated ritual activities. However, Shils concludes that while beliefs could exist without rituals, the reverse is not true, emphasizing the indispensability of rituals for their existence. Claude Levi-Strauss takes this idea further by differentiating between rituals and myths, which leads to a distinction between the realms of living and thinking [3,19].

Researching our rituals is important for cultural preservation, historical insights, psychological and sociological understanding, contemporary relevance, and personal and interpersonal growth. By studying rituals, we gain a deeper appreciation for our cultural heritage, expand our knowledge of human societies, and develop a greater understanding of ourselves and others.

Methodology and research methods. First, the responses of the people interviewed in this article were used. People aged 65-92 years living in Zhambyl district of Almaty region participated in the interview. As a result of the interviews with these people, the mentioned rituals were written down, comparing their history with the information provided by the researchers.

The study of rituals requires extensive work. First of all, it is worth looking at the books written by theorists such as Taylor and Claude Levy Brew on the mindset of the first humans. As for ritual itself, many traditions, rituals and superstitions of the Kazakh people are outdated and disappearing day by day. That is why ethnographic essays are so important. In the 19th and 20th centuries, the essays of ethnographers such as Zeland, Altynsarin, Ualikhanov and Potanin were widely respected and used. In addition, the works of scholars such as Argynbaev, Toleubaev, Stasevich, who studied the way of life, traditions and family characteristics of the Kazakh people, were reviewed.

Discussion and observation. There are several stages in a person's life that are considered important. These three important transitions are birth - marriage - death. They consist of many phases, and around each phase there are customs, beliefs, traditions and traditions that determine these phases and adapt to a particular culture [7,130].

Birth, the first of these phases, is always considered an auspicious phase of

humanity. Families with children, especially women, have always been more respected among Kazakh and Turkish people. Kazakhs say «a house with children is a bazaar, a house without children is a grave» and equate childlessness with a living dead. In other Turkic peoples, children were equated with wealth and happiness [13,143]. The birth of a child is the continuation of the generation. When there is a generation, the belief in the future will also grow. With the birth of a child, a woman's status in society also increases. Thus, a woman who gives birth to a child becomes not only a woman but a mother. In the Kazakh language, distinct lexemes are ascribed to females throughout their entire lifespans, reflecting their respective societal standings. Such as qyz, boijetken, bibi, jar, qalyñdyq, qūrby, qaryndas, sıñılı, äpke, täte, kelın, jeñge, jesır, kelnšek, qatyn, toqal, ana, bäibişe, ene, äje, kempır, qūdağı, qūdaşa, şeşe etc[19, 75].

The birth of a child can be divided into three phases, «prenatal, during the birth and posnatal» Each phase is special and important. Since one cannot exist without the other, these three phases, even though divided into three stages, are one process.

All rituals and traditions were performed by women. It is the woman who brings prosperity to the house, raises children and always thinks of the honor of the family. Marrying a girl, having a daughter-in-law, giving birth to a child, all this is considered the most important and beautiful moment in life. When Kazakh wishes or blesses, they wish to grow and prosper. Since the birth of a child is an important time both for the family and for society, it was important to perform various rituals. Therefore, the rituals that are performed in the first transition period of a person start from the desire of the family and are performed by certain people [7,132]. Among the Kazakhs, the rituals are mostly performed by women. Women play a special role in the rituals performed in the family from conception to birth and until a person reaches a certain age. The rituals that are followed to this day are deeply rooted. It is clear that both the language and the tradition change over time. Nevertheless, nothing changes radically; everything remains the same. As for rituals, they are an integral part of our tradition, and it is known that rituals have existed since the first writing of the Turkic name. The traditions that were inherent in the Turkic peoples before the arrival of Islam are still maintained, even if they are few. If we rely on the ancient Chinese data about the Turkic Khaganate, we see that there were shamans who performed various rituals, and these shamans were mostly women. This word 信巫 Xin wu is translated by many scholars as witchcraft beliefs. Scholars have translated the word 巫 as a dancer, a woman who performs rituals.

When the Byzantine ambassador Zemarchus arrived in the Western Turkic Khanate, he was greeted by special shamans who circled the fire, rang bells and beat the tympanum (drum). The locals believed that they would cleanse them of the demons that came with the guests [11,78]. Rituals took place during the whole life of a person. Over time, large, specific rituals were used in daily life. Rituals such as

putting a knife under the pillow to protect the child, tying a white cloth to protect the house from the devil, and hanging other things were performed. As we can see, people performed these rituals to protect themselves from various harmful magical forces. People also used different materials such as stone, metal, wood and animal parts to perform rituals. Even special trees were planted outside or inside the house for protection [2, 265]. From the writings of Pian del Carpine, who was an ambassador to the Mongol Empire, it is known that guests were first led through the fire and performed a ritual around the tree [4, 93].

Wishing a baby

Both the bride and the bride's family eagerly await the good news. The arrival of another little person in the family is very happy news. Therefore, family members get worried when there is no good news for a long time.

In the past, there were several reasons in people's minds for the inability to bear a child: 1) curses of other people sending evil, 2) the work of a demon, a fairy, the devil, 3) the wrath of a spirit, 4) the failure to observe a taboo, 5) the man's poor health or the woman's congenital infertility. [12, 40-41]. Many of the causes were associated with occult forces and various rituals were performed to get rid of them. Fire was believed to purify, so circling fire and removing it is widely practised. Even today, people who follow the old traditions, great-grandmothers, light matches, light candles and spin over the child's head. Taking a woman who cannot bear a child to the graves of her ancestors is also common in Kazakh society. «If the dead are not satisfied, the living will not be rich»,» they first of all go to the heads of their ancestors, saints, slaughter cattle and dedicate the Koran [10, 229]. If the daughter-in-law is unable to bear a child, an older woman or a mullah may perform a ritual called «dem salu». From the moment a girl becomes a bride, the main task of a daughter-in-law is to bring happiness to the family, make them prosperous and give birth to a child. After the bride entered the house, the first thing that was cooked and given to the bride was the abomasum (ultabar) of a slaughtered animal. As the name suggests, there was a ritual to find a son.

Informant Anarkul said, «There was no doctor then, Kazakh rituals were performed. Older women do a ritual «dem salu» when they blow. At that time, women wore underwear with strings. People who gave birth to many children would give away the string of their underwear, and brides would wear this string on their chest. Mullahs blow. Then a woman could give birth. After many years, they would get pregnant and give birth.»

Informant Bagdagul apa: Yes, there was such a superstition. When a bride gets pregnant and cannot bear a child for a long time, her mother-in-law or another close relative of her husband steals the clothes of a woman who has many children, takes them to her daughter-in-law and makes her wear them. But it has to be underwear. I have seen it with my own eyes and heard about it. A long time ago, my aunt stole a woman's underwear and gave it to her daughter-in-law. It's true, nowadays young

people do not wear other people's underwear. Then they drink leftover tea and soup. To their daughters-in-law, who drink the tea and soup left at the bottom of their grandmother's bowl. Then, when the elders have finished eating, the brides take the tabaq (large plate placed in the middle) in the middle, bow and take it for a blessing. Then the brides eat the food that is on the plate. They have to eat it. It is given to the daughters-in-law as a gift from your ancestors. I believe in it. It is sung to show the way of the grandmothers and grandfathers.

A childless woman has been excluded from the most important events of society. People who do not have children are said to have no hooves. Apa Salima: A childless woman, a widow whose husband returned early, does not bless, does not scatter candies (shashu). Childless women are not welcomed when the bride arrives and are not supported by the groom.

If they think it is related to their health, in most cases they think the cold has passed. In such a case, apart from rituals, they have practised healing.

Informant: «For example, my sister did not give birth for 5 years and then she kept saying that her back hurt. Then my mother would boil blackthorn salt, sit in a big bath, sweat and do the same ritual. Then she did the same by cracking the yellow egg on the oilcloth and sitting on it. It is important to keep warm, neither men nor women should be cold. It is said that this is caused by a cold. After performing this ritual, she gave birth to the child.»

When we investigated the researchers of Malatya district in Turkey and looked at the written works, we found that there are similar traditions to the rituals mentioned above. For example, a woman who is unable to bear a child is taken to various sacred places, such as the graves of famous people, springs and trees that are considered sacred. At the places visited, rituals such as praying, cradling the cradle, giving a specific name to the child in case of pregnancy and going to sleep are performed. If a woman cannot bear a child because of a cold, felt is heated or boiled and the woman sits on this felt. The felt expels the cold from the womb and she conceives a child [17].

When they are carrying a child and the first signs of pregnancy appear, they think of the safe birth of the child in the womb. During this time, the ritual was often performed by a woman when she felt unwell. First, the mother-in-law invited the women from the neighbourhood to the "qursaq shashu", to share with them their happiness. Only women usually are invited. Except "qursaq shashu" relatives and other close people call the pregnant woman to their house, they call it "jerik as". So they do it in the hope that woman would find a dish that would relieve her toxemia [6, 184]. There are several equivalents of the Turkish word to toxemia, «aşyerime», «aşerime», «aşeriyor», «yerik», «yerikli». In Kazakh it is "jerik". Among the Turkish people, it is a meritorious act to get food for a woman and help her as much as they can. In rural areas, people try to help each other as much as possible.

If a pregnant woman has "it jerik", in modern terms toxicosis, there is also a

ritual to treat it, and as the name suggests, the help of a dog is used for this:

Informant Sister Ultuar: If a pregnant woman cannot eat, there is a superstition. She took the food she gave the woman, and first brought it to the dog without showing it to her, after the dog smelling it give it to the woman. After eating, the toxicosis disappears.

A pregnant woman refrains from doing certain activities in order to give birth to a child who is physically and morally healthy and has the characteristics she wants and to prevent certain characteristics that she does not want in the child. The belief that people can prevent something by doing something or, conversely, by avoiding it is a remnant of ancient shamanism. With the adoption of Islam, Islamic elements were added to these customs.

Taboos play a special role in Kazakh upbringing, that's why today pregnant women follow taboos more than rituals:

Do not do crocheting or knitting, otherwise the baby will be wrapped around the navel.

You can't cut your hair; the child will be short-sighted.

Don't eat camel meat and camel milk products, they carry the baby like a camel for a long time.

After reading researches about Turkish, it is clear that there are a lot of prohibitions and actions that should be taken on the contrary. Those prohibitions are still followed by the vast majority of the population, because it is clear that a woman who gives birth to a child has a certain fear. That is why a pregnant woman tries to follow what she hears from adults as much as possible. Here are some examples of prohibitions:

«You can't lie to your parents; the child will become a liar»

«When a pregnant woman goes to the grave, she should not touch any part of her body, because there will be a big scar or spot on the child.»

«A pregnant woman should not eat the spleen, kidney, and head of aubergine, if she eats, she should not touch any part of her body»

«It is believed that one should not hear the sound of animals being slaughtered, otherwise the child's character will be naughty and bad»

«A pregnant woman should not look at a rabbit, if she does, her child's ears will look like those of a rabbit»

«A pregnant woman should not look at a turkey or a hedgehog, if she looks at it, the child's hair will stick out»

In the Kazakh people, when a woman is going to perform a ritual, she often begins with the following words: «Not my hand, but the hand of Domalak Ana, the hand of Bubi Batima», with this word, the performer of the ritual will increase their confidence, will be helped by mystical forces, and believe their work will be easy. The same words are said by a woman giving birth in the Turkish nation: «Elim Fatma/Fadime ananın eli olsun (may my hand be the hand of Mother Fatima). As we

know, Fatma is the mother of Prophet Muhammed, Kazakhs call her Batima. Before the advent of Islam, the Turkics used to say «Umay ana's hand».

The moment of birth

It was important that the head of the baby lying in the stomach was looking down when the birth was approaching. If the child comes with the legs or other sides, it will be difficult to give birth. First of all, the Kazakhs demanded that the woman move a lot so that the contractions would be easy and the baby's head would look down when the time was right. That is why it is necessary for a pregnant woman to continue doing her daily chores until she gives birth. However, in Turkish people, from the moment the bride found out she was pregnant, it was important for her to rest more and not work too much. Kazakhs not only interfere in the daily life of the house, but also perform a special ritual to make the child's head look down, it is called "oñ ba teris pa?" (right or wrong):

Informant Sister Ultuar: It is said that a woman who is about to give birth, or who is about to give birth, makes a "oñ ba teris pa?"; the purpose of this ritual is to turn the baby's head down. Two women stand on both sides, circle around and stroke the stomach and say "oñ ba teris pa?". At that time, the child's head looks down and is born quickly.

In order to make the contractions easier and faster, there was a ritual called «jarys qazan» and «tusti ma?». Argyntbaev also mentioned about this ritual, in his article about Kazakh medicine. When women hear that young woman went into labor, they start boiling meat or cooking something easy. Doing this ritual, they believe that woman will give birth before the meal will be ready.

Informant Sister Salima: The moment she was taken to give birth, the neighboring women gathered, lit a fire in the hearth, and started cooking in a cauldron. It is called «cauldron competition» and it is said that it is born before the food is cooked.

Informant Sister Bagdagul: "Jarys qazan" "a cauldron competition". If the cauldron boils first, if the baby will be born first, women immediately start cooking in the cauldron, whether they cook light food, roasts, or cook meat, so that it will cook faster.

Informant Kyrghyzbai ata: It was used to take the kelsap and make dye. A member of the family goes around the house, knocks the kelsap on the ground and shouts "Tusti ma?" («has it come?»), the woman giving birth says (Tusti) «it has come». The reason why it is said to have fallen is that at that time, women gave birth standing upright.

Sister Ultuar: The regular contractions called "myrza tolgak". Then, for example, if she is in labor now, at 4 o'clock, she will give birth when the cattle return, if she is in labor at night, she will give birth when the cattle go to the field. I still tell my daughters the same. To make the contractions easier, she would take a kelsap, hit the ground and make it fall.

If the time of birth is overdue, special rites were performed:

Sister Ultuar: If she runs out of time, she smells the camel's fur, she smells the camel's fur to see if she has drunk the camel's milk or eaten the meat.

If a woman giving birth was weak and tired, there was no medicine, there was no doctor in the village, so rituals were performed. Kazakhs believed in the spirit of the horse, which they consider sacred. Whips and knives were often used for rituals. However, in Zeland's essay, he wrote that a woman who could not give birth was put on a horse, a shaman was called, and the shaman beat him with a whip. How true can this be? People who care about the well-being of children and women cannot do such an act. Information from interviewees:

Informant old granny: But there is a woman in our village who is unable to give birth. Everyone is in a frenzy, they don't know what to do, they take the fainting woman to the front of the yurt. It was early in the morning, when my father was riding his horse, the stallion inside of him came to the woman who was struggling to give birth, smelled it, touched her head, and then the new woman regained consciousness and gave birth safely. There is such a thing as the devil.

Informant Kyrgyzbay ata: No, she did not ride that horse, no one did not take a horse to the woman. They brought a horse near the house where she was giving birth. Calling strong and powerful people, he whipped the nearby objects with a whip, saying «go away evil» and chased away the devils. Then the woman regained consciousness.

Informant Sister Anarkul beats the woman's side with a whip, saying: «Don't leave, don't leave.» Or they bring a man and breathe.

Albasty is a spirit that harms women during childbirth. They are also called jeztyrnak. Their leader is a sharel, three cubits tall, chest is small, all the rest are legs, hooves are thin. Muslims also call the name of the disease as a demon. She looks like a girl with loose hair, and her breasts are hanging down, so she carries them around her shoulders [15,182].

Turkish people also believe that that devils or albasty may touch to the newborn woman and child. They describe it as an ugly old woman with red hair, yellow hair, and nipples down to her knees. Sometimes it comes in the form of a young girl. In order to protect her, they did not leave the woman alone, give her red drinks, and put an iron in the room [5, 184].

Among the Kazakh, Kyrgyz, and Uzbek communities, there exists a prevalent cultural belief in the protective properties of owl feathers and talons, particularly for the safeguarding of children, girls, and women against misfortune and malevolent influences. Traditionally, the Kyrgyz people would suspend an owl's feather or talons within the birthing room to facilitate a smoother childbirth experience. This practice extends to women facing infertility, who also place owl feathers within their living spaces with the hope of receiving benefits. Additionally, the tradition of affixing owl feathers to cradles is widely observed within the Kyrgyz and Kazakh

cultures [18, 75].

In Turkey, many superstitions are used to make labor easier for women. Of course, day by day, superstitions are being forgotten, their traces are preserved only in small towns and villages. Nowadays, almost everyone gives birth in a hospital rather than at home, so no one performs rituals and superstitions. However, the rites that are still performed or are remembered by the elders:

«When labor starts, go to the barn and feed the animal»

«If the hair of a woman who is going to give birth is braided, comb her hair», this superstition exists among Kazakhs, and it is known that midwives in hospitals still do it. In the past, Kazakhs untied not only hair, but also all the knots inside the house.

«Husband jumped over a woman with a heavy leg»

«In the house, locked room doors and trunks were opened»

«He shot a gun in the sky to chase away evil spirits»

Many other superstitions were created to facilitate childbirth.

Results. The examination of the birth rituals among Kazakh and Turkish communities reveals a profound and intricate interplay between cultural traditions and the pivotal role of women throughout the entire birthing process. Through an exploration of pre-pregnancy rites, pregnancy customs, childbirth ceremonies, and postpartum traditions, a number of key findings emerge:

Women are central figures in every stage of the birthing process, embodying cultural symbols of fertility, wisdom, and communal support; The rituals highlight the integral role of women in preserving and transmitting cultural values, reinforcing their position as cultural custodians; Birth rituals serve as powerful mechanisms for building and reinforcing community solidarity among women; Prayers, blessings, and symbolic acts underscore the profound connection between the birthing process and cultural spirituality; The study highlights the adaptability of birth rituals to changing societal dynamics, with women actively navigating the intersection between tradition and modernity; Traditional practices coexist with contemporary influences, showcasing the resilience and flexibility of these cultural traditions; The rituals contribute to a supportive environment that addresses physical, emotional, and spiritual aspects of postpartum recovery.

The results of this exploration underscore the multifaceted nature of birth rituals within Kazakh and Turkish communities, revealing the indispensable role of women in shaping and sustaining these cultural practices. The findings contribute to a deeper understanding of the cultural richness embedded in the birthing process and emphasize the need to recognize and preserve the vital role of women as cultural bearers and guardians.

Conclusion. In conclusion, the comparative analysis of the roles of women in birth rituals among the Kazakh and Turkish peoples reveals the profound significance of women in these culturally rich and diverse traditions. Through a lens

of cultural anthropology, we have explored the common themes and distinctive nuances that underscore the pivotal role women play in the birth ceremonies of these two groups. Women, as bearers of tradition, are integral to the continuity and transmission of these rituals, preserving cultural identities and fostering a sense of unity within their respective communities. This examination has shed light on the shared reverence for women as life givers and protectors of tradition, while also recognizing the unique variations that exist within each culture, influenced by their historical, geographical, and sociopolitical contexts. Further research and exploration in this area may yield even deeper insights into the evolving dynamics of women's roles in birth rituals, as these traditions continue to adapt and flourish in the contemporary world, bridging the past with the present.

Customs are very important for both Kazakh and Turkish people. However, with the change of times and the development of medicine, many rituals have been forgotten. Only old grandparents remember it. Nevertheless, it is clear that customs have become an integral part of our way of life. We perform each ritual with all our faith and enthusiasm. According to those who study modern psychology, everything starts with faith. Most of the mentioned traditions are still continuing. Our tradition is what preserves family values and unites relatives.

Literature

1. Abdikadyrova, Z., Kadyrov, Z., Talaspayeva, Z., & Sharypkazy, N. The role of women in Kazakh nomadic society. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*. 2018. – p. 2404
2. Amy Gazin-Schwartz. *Archaeology and Folklore of Material Culture, Ritual, and Everyday life*. *International journal of historical Archaeology*. vol.5, No.4, 2001. – 263 p.
3. Bell, Katherine. *Ritual theory, ritual practice*. Oxford press. 1992. – 289 p.
4. Дробышев, Ю. И. «Монгольские ритуалы в русских летописях.» *Вестник Института востоковедения РАН* 4, 2019. – p. 91
5. Nihan Karakuş Harmancı. *Türkiye ve Kore kültüründe doğum ritüellerinin karşılaştırılması (Kayseri ve Andong yöresi)*. Doktora Tezi. 2021. – 235 s.
6. Nazarova, A., & Temenova, G. *Kazak Halk Kültüründe Bir Yaşa Kadarki Bebekle İlgili Gerçekleştirilen Geleneklerin Anlamsal Boyutu*. *Millî Folklor*. 17 (129). 2021. – 176 p.
7. Örnek Sedat Veyis. *Türk Halk Bilimine Genel Bir Bakış*. *Folklor/Edebiyat* 21.82. 2015. – p. 541
8. Наумова Ю. Н. Собачья рубашка для ребенка в казахских обрядах младенчества и детства. *Традиционная культура*, 19(2). 2018. – 96 p.
9. Rossabi, Morris. *The Decline of the Central Asian Caravan Trade. From Yuan to Modern China and Mongolia*. – Brill, 2014. – 201 p.

10. Шашаев, А., & Талим А. Қарақалпақтардың отбасылық-некелік қатынастарына байланысты әдет-ғұрыптар. Отан тарихы-Отечественная история. (3). 2019. – 223 б.
11. Тишин В. В., & Серегин Н. Н. К вопросу о существовании служителей культа у древних тюрков Центральной Азии. Этнографическое обозрение. (3). 2017. – 76 с.
12. Төлеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (19- начало 20 век) – Алма-Ата, «Ғылым», 1991. – 214 с.
13. Türker F., Koçoğlu Gündoğdu V. Tıva Türklerinde Geçiş dönemi ritüelleri: Doğum, Düğün, Ölüm. Türkbilig, 2016. – 141 s.
14. Selçuk Kürşad Koca. Türk kültürünün gelecek kuşaklara aktarılmasında sembollerin önemi (doğum geçiş dönemi örneği) Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi. Sayı:11. 2017. – 141 s.
15. Уалиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы, бірінші том. – Алматы 2010. – 182 б.
16. Зеланд Н. Киргизы. Этнологический очерк. 1885. – 78с.
17. Karaağaç M. Malatya’da geçiş dönemleri. Cumhuriyet üniversitesi. yüksek lisans tezi. – Sivas. 2013. – 150 s.
18. Байтанасова, Қ., & Тален, А. Құс киесі: Үкінің әлем фольклорындағы орны. Вестник Евразийского гуманитарного института. (1). 2022. – 73 б.
19. Абдимаулен, Г., & Кокишева, Н. Тіл-мәдениет-қоғам үштігіндегі әйел концептінің тілдік сипаты (қазақ-ағылшын паремиологиялық бірліктері негізінде). Вестник Евразийского гуманитарного института. (3). 2022. – 7 б.

И.Б. АХМЕТОВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университет, Астана, Қазақстан

А.Қ. ҚАЛИЕВ

Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты,

Арқалық, Қазақстан

М. АЧА

Мармара Университеті, Ыстанбұл, Түркия

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ХАЛЫҚТАРЫНДА БОСАНУ РИТУАЛДАРЫ ЖӘНЕ ӘЙЕЛДІҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Бұл мақала әлемге жаңа өмірді әкелудің қасиетті процесіне қатысты дәстүрлердің, әдет-ғұрыптардың және наным-сенімдердің қыр сырын ашып, қазақ мәдениетіндегі босану рәсімдерінің әсерлі әлеміне тереңірек үңіледі. Этнографиялық зерттеулерге, тарихи деректерге және информанттармен сұхбаттарға сүйене отырып, бұл зерттеу қазақ және түрік

қауымдастығындағы туу рәсімдерінің маңызы мен эволюциясын жан-жақты зерттеуді көздейді.

Мақала қазақ қоғамының мәдени контекстін белгілеуден басталады, отбасына, қоғамға, рухани байланысқа деген терең тамырлы құрметті атап көрсетеді. Ол қазақ тектілігін мәңгілік етудегі туудың іргелі рөлін және оның қоғамның әлеуметтік құрылымына әсерін көрсетеді. Сонымен қатар, мақалада бұл салт-жоралардың тарихи бастауларына тереңірек үңіліп, олардың тамырын ежелгі көшпелілердің дәстүрлерінен және ислам мен жергілікті анимистік наным-сенімдердің өзара байланысынан сараланады. Босануға дейінгі дайындықтан бастап, нақты босану процесіне дейін және босанғаннан кейінгі тәжірибемен аяқталатын туу рәсімдерінің әртүрлі кезеңдерін мұқият қарастырады. Әрбір кезеңдегі әйел босануының символдық мәні, ақушерлер, ақсақалдар және отбасы мүшелері сияқты негізгі тұлғалардың рөлдері тұрғысынан қарастырылады.

Түйін сөздер: ритуалдар, әйел, туу, салт-дәстүр, түрік, қазақ.

И.Б. АХМЕТОВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

А.К. КАЛИЕВ

Аркалыкский педагогический институт имени Ы. Алтынсарина,
Аркалык, Казахстан

М. АЧА

Университета Мармара, Стамбул, Турция

**РОЛЬ ЖЕНЩИНЫ В ОБРЯДАХ РОЖДЕНИЯ РЕБЕНКА У КАЗАХСКОГО И
ТУРЕЦКОГО НАРОДОВ**

Аннотация. Данная статья погружает в мир ритуалов рождения в казахской культуре, раскрывая богатое разнообразие традиций, обычаев и верований, окружающих священный процесс принесения новой жизни в мир. Опираясь на этнографические исследования, исторические записи и интервью с казахскими старейшинами, данное исследование направлено на всестороннее исследование значения и эволюции ритуалов рождения в казахской и турецкой обществе.

Статья начинается с определения культурного контекста казахского общества, подчеркивается глубоко укоренившееся уважение к семье, сообществу и духовной связи. При этом особенно акцентируется внимание на фундаментальной роли рождения в сохранении казахского происхождения и его влияние на социальную структуру общества. Более того, статья углубляется в историческое происхождение этих ритуалов, прослеживая их корни

в древних традициях кочевого образа жизни и взаимопроникновении ислама и местных анимистических верований.

В последующих разделах статьи тщательно рассматриваются различные этапы родовых ритуалов, начиная с подготовки к родам, за которыми следует сам процесс родов, и заканчивая послеродовыми практиками. Каждый этап тщательно исследуется с точки зрения его символического значения, связанных с ним практик и роли ключевых лиц, участвующих в нем, таких как акушерки, старейшины и члены семьи.

Ключевые слова: ритуал, женщина, рождение, обычаи, турки, казахи

References

1. Abdikadyrova Z., Kadyrov Z., Talaspayeva Z., & Sharypkazy, N. The role of women in Kazakh nomadic society. The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication. 2018. – p. 2404.
2. Amy Gazin-Schwartz. Archaeology and Folklore of Material Culture, Ritual, and Everyday life. International journal of historical Archaeology. vol.5, No.4, 2001. – 263 p.
3. Bell, Katherine. Ritual theory, ritual practice. Oxford press. 1992. – 289 p.
4. Dobryshev Yu.I. (2019), "Mongolskiye Ritualy v Russkikh Letopisyah" Vestnik, 272: 93.
5. Nihan Karakuş Harmancı. Türkiye ve Kore kültüründe doğum ritüellerinin karşılaştırılması (Kayseri ve Andong yöresi). Doktora Tezi. 2021. – 235 s.
6. Nazarova, A., & Temenova, G. Kazak Halk Kültüründe Bir Yaşa Kadarki Bebekle İlgili Gerçekleştirilen Geleneklerin Anlamsal Boyutu. Millî Folklor. 17 (129). 2021. – 176 p.
7. Örnek Sedat Veyis. Türk Halk Bilimine Genel Bir Bakış. Folklor/Edebiyat 21.82. 2015. – 541.
8. Naumova İu. N. Sobächä rubaşka dlä rebenka v kazahskih obrädah mladenchestva i detstva. Tradisionnaia kùltura, 19(2). 2018. – 96 p.
9. Rossabi, Morris. 7. The Decline of the Central Asian Caravan Trade. From Yuan to Modern China and Mongolia. – Brill, 2014. – 201 p.
10. Şaşaeв, A., & Talim A. Qaraqalpaqtardyñ otbasylyq-nekelik qatynastaryna bailanysty ädet-ğüryptar. Otan tarihy-Otechestvennaia istoria. (3). 2019. – 223 p.
11. Tişin V. V., & Seregin N. N. K voprosu o suşestvovanii slujitelei kùlta u drevnih türkuv Sentralnoi Azii. Etnograficheskoe obozrenie.(3). 2017. – 76 p.
12. Toleubaev A.T. Relikty doislamskih verovanii v semeinoi obrädnosti kazahov (19- nachalo 20 vek) – Alma-Ata, «Čylym», 1991. – 214 p.
13. Türker F., Koçoğlu Gündoğdu V. Tıva Türklerinde Geçiş dönemi ritüelleri: Doğum, Düğün, Ölüm. Türkbilig, 2016. – 141 s.

14. Selçuk Kürşad Koca. Türk kültürünün gelecek kuşaklara aktarılmasında sembollerin önemi (doğum geçiş dönemi örneği) *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. Sayı:11. 2017. – 141 s.
15. Ualihanov Ş. *Köp tomdyq şyğarmalar jınağy, bırıńşı tom.* – Almaty 2010. – 182 p.
16. Zeland N. Kirgizy. *Etnologicheski ocherk*. 1885. – 78p.
17. Karaağaç M. *Malatya'da geçiş dönemleri*. Cumhuriyet üniversitesi. yüksek lisans tezi. – Sivas. 2013. – 150 s.
18. Baitanasova, Q., & Talen, A. Qūs kiesi: Ükınıñ älem fökloryndağy orny. *Vestnik Evraziskogo gumanitarnogo instituta*. (1). 2022. – 73 p.
19. Abdimaulen, G., & Kokişeva, N. Tıl-mädeniet-qoğam üstıgındegı äiel konseptınıñ tıldık sipaty (qazaq-ağylşyn paremiologialyq bırlıkterı negızinde). *Vestnik Evraziskogo gumanitarnogo instituta*. (3). 2022. – p. 7

Авторлар туралы мәлімет:

Ахметова Инкар Берикбаевна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Ахметова Инкар Берикбаевна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Akhmetova Inkar Berikbayevna – doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Калиев Айбек Кикбаевич – филология ғылымдарының кандидаты, Б. Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институтының профессоры, Арқалық, Қазақстан.

Калиев Айбек Кикбаевич – кандидат филологических наук, профессор Аркалыкского педагогического института имени Б. Алтынсарина, Аркалык, Казахстан.

Kaliyev Aibek Kikbayevich– candidate of Philology, professor, Y. Altynsarin Arkalyk Pedagogical Institution, Arkalyk, Kazakhstan .

Мехмет Ача – Әлеуметтік ғылымдарының докторы, Мармара Университетінің профессоры, Ыстанбұл, Түркия.

Мехмет Ача – доктор социальных наук, профессор Университета Мармара, Стамбул, Турция.

Mehmet Aça – doctor of social science, professor of Marmara University, Istanbul, Turkey.

XFTAP 17.07.65

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.09>

М. АМАНҒАЗЫҚЫЗЫ

А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан
(e-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru)

*ПОСТМОДЕРН ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҚАЛА ТАҚЫРЫБЫ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ прозасындағы постмодернистік сарында жазылған Темірлан Қылышбектің «Лифт» әңгімесі мен Нұрбек Нұржанұлының «Аждаһаның жүрегі» әңгімесі талданған. Ғылыми зерттеудің мақсаты – постмодернистік әдебиеттегі қала көрінісінің бейнелену ерекшеліктерін анықтау, автор мен кейіпкер психологиясына талдау жасау. Зерттеу барысында қала өмірін түрлі аспектіде қарастырған Г. Зиммель, Л. Мамфорд, М. Брэдбери және т.б. ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынды. Яғни, қаланың әдебиетке әсері, әдебиеттегі урбанизм поэтикасы туралы мәселелердің ауқымын кеңейту мақсатында қаланың негізгі аспектілері батысеуропалық және американдық урбанизм теоретиктерінің еңбектерін негізге ала отырып, гуманитарлық теориядағы әлеуметтік-мәдени феномен ретінде қарастырылды. Сондай-ақ, көркем шығармаларды талдау барысында Б. Майтанов, А. Ісімақова, Ж. Жарылғапов, Г. Елеуқенова, Ә. Қодар, С. Қасым, Ә. Әліәкбар сынды қазақ әдебиеттанушыларының постмодернизм турасындағы ғылыми зерттеулері назарға алынды.

Зерттеу барысында герменевтикалық, компаративистік зерттеу әдістері қолданылды.

Зерттеу негізінде алынған нәтижелерді жоғары оқу орындарында оқытылатын «Әдебиет теориясы», «Заманауи қазақ әдебиеті», «Әдеби талдау және әдеби шығармашылық» пәндері бойынша дәрістер мен тәжірибелік сабақтарға дайындық кезінде қосымша оқу материалы ретінде пайдалануға болатыны сарапталды.

Түйін сөздер: қала, әдебиеттегі қала тақырыбы, мегаполис, модернизм, постмодернизм.

Кіріспе. Әдебиеттанушылар қаланың әдебиетке тигізетін әсерін мәселе ретінде сөз еткенде жеке авторлардың белгілі бір шығармасындағы қала бейнесін, белгілі бір ұлттық дәстүрдегі ұлы қалалар бейнесін, урбанизм

*Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР19176500 «Қазіргі қазақ әдебиетіндегі қала бейнесі және кейіпкерлер типологиясы» ғылыми жобасы аясында жазылды.

әсерінен адам психологиясы мен қабылдауындағы өзгерістерді және соның нәтижесінде туындаған әдеби шығармалар формасындағы өзгерістерді алып қарастырады. Теоретиктердің еңбегінде қалалардың әлеуметтік-мәдени феномен ретінде қарастырылуы бұл мәселенің дәстүрлі шеңберін кеңейтіп, қазіргі әдебиеттегі урбанизм поэтикасын нақтырақ зерттеуге негіз болады. Қазіргі қазақ әдебиеттануында постмодернизмге көңіл бөлініп, оның қазақ жазушыларының шығармашылығынан көрінуін талдаған көптеген еңбектер бар. Мәселен, Б. Майтановтың «Қазіргі қазақ прозасындағы модернистік және постмодернистік ағымдар», «Қазіргі қазақ поэзиясы және постмодернизм», А. Ісімақованың «Бүгінгі постмодернизм», «Бүгінгі дүниежүзілік әдебиеттану ғылымының мәселелері», Ж. Жарылғаповтың «Постмодернизм қандай құбылыс», «Қазақ прозасы: модернизм және постмодернизм», Г. Елеуқенованың «К вопросу о постмодернизме в казахской литературе 1950-1980-х годов XX века», Ә. Қодардың «Постмодернизм жөнінде бірер сөз», Ж. Шәкеннің «Жаңашыл жастарға жаңа ағым жайында айтар сөз», С. Қасымның «Қазақ поэзиясындағы постмодернистік көріністер», Ә. Әліәкбардың «Постмодернизм қазақ әдебиетінде», т.б. зерттеулерді атауға болады.

Қазіргі қазақ прозасындағы постмодернизм туралы айтқанда шығармашылықтың психологиялық қыры да назарда болады. Осы орайда ғалым Д.Р. Сабирзянованың: «Шығармашылық тұлғаны анықтау үшін оның шығармасында суреттелген образдарды психологиялық жағынан зерттеуге тура келеді» [1, 922], – деген ойымен келісе отырып, постмодернизм ағымында жазылған туындыларды талдау барысында автор мен кейіпкер психологиясына да назар сала талдау керек деген түсінікке тоқталдық. Себебі қала мәдениеті мен қалалық ортадағы адамның жан дүниесі мен психологиялық толғанысының еркін болуы кейбір дәстүрлі канондардан шығып кететін сәттерді туғызады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу барысында Г. Зиммельдің «Үлкен қалалар және рухани өмір», Л. Мамфордтың «Қала дегеніміз не», «Тарихтағы қала», «Қалалардың мәдениеті», М. Брэдберидің «Модернизм қалалары» және т.б. зерттеу еңбектері басшылыққа алынды. Аталған зерттеулерде қала әлеуметтанулық, философиялық, мәдениеттанулық және тарихи қырынан жан-жақты зерттелген. Қала тақырыбы аталған ғылым салаларының барлығында өзекті болғандықтан, зерттеу еңбегімізде қала тақырыбын түрлі салалардың тоғысында қарастыруды жөн санадық.

Зерттеу барысында көркем мәтінді түсіндіруде герменевтикалық әдіс қолданылса, постмодернистік ағымда жазылған шығармалардың ерекшелігін анықтауда компаративистік зерттеу әдісі қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Қазіргі қала теориясы неміс әлеуметтанушысы әрі мәдениет теоретигі Георг Зиммельдің (1858-1918) еңбектерінен бастау алады. XIX-XX ғғ. тоғысындағы ең қарқынды мегаполистердің бірінің тұрғыны болған

Зиммель үлкен қалалардың өзіндік ерекше атмосферасы, ондағы қуатты энергетиканы, қаланың өз тұрғындарының бойында қалдыратын таңба-белгісі туралы жаза бастаған. Әдебиетке қатысты сөз ететін болсақ, оның еңбектерінде модернист-жазушылар шығармасындағы қала бейнесінің барынша толық әрі жан-жақты түсінігі берілген.

Г. Зиммель өзінің «Үлкен қалалар және рухани өмір» атты басты эссесінде сыртқы әлеуметтік ортаның тұлға психологиясына әсерін талдайды. Неміс әлеуметтанушысы алғашқылардың бірі болып қалалық өмір салты мен болашақта модернистік романның қаһарманы болатын ХІХ-ХХ ғғ. тоғысында пайда болған жаңа тұлға типінің арасындағы байланысты қарастырады [2, 66]. Оны ерекше қызықтырған нәрсе – қала репрезентациясы және мегаполистің кейбір белгілері, мысалы қалалықтың өмір салты, үлкен қаланың кеңістіктік өлшемі, экономика, қаржылық шаруашылық пен қалалық мәдениет.

Г. Зиммель үлкен және шағын қалалардағы өмірді салыстыра отырып, мынаны атап көрсетеді: «рухани өмірдің интеллектуалдық сипаты шағын қалаларға қарағанда үлкен қалаларда басымырақ» [3, 24]. Ол үлкен қаладағы өмір мен оның тұрғындарының психологиясы арасындағы байланысқа көңіл бөлген. «Үлкен қаланың даралығы болып саналатын психологиялық негіз – қалалық өмірдің мазасыздығынан тұрады, бұл мазасыздық ішкі және сыртқы әсерлердің жылдам әрі жиі ауысуынан туындайды» [3, 23]. Қалалық орта қалыптастыратын бір мезеттік әсерлердің бірінен соң бірінің алмасып отыруынан тұратын бұл тізбек психологиялық қорғаныстың жаңа механизмдерін ойлап табуы тиіс тұлғаның жаңа типінің пайда болуына мүмкіндік туғызған. Мұндай механизмдердің бірі интеллекттің сезімнен басымдығы, енді жеке тұлға «сезімге ерік бермейді, бәрін ақылға салады» [3, 24]. Мегаполистегі тұрғындар санының аса көптігіне, күнделікті әлеуметтік байланыстардың молдығына қарамастан үлкен қаладағы жеке тұлға барынша дербестендірілген. Зиммель атап көрсеткендей, «үлкен қаланың болмысына тән рухани өмірдің бір құбылысы – сезімсіз немқұрайлылық» [3, 27] – бұл мегаполис тұрғындарының рухани бірлігінің жоқтығының нәтижесі.

Г. Зиммельдің пікірінше, қалалық тұрғынның «үлкен қала озбырлығына» [3,24] қарсы тұру үшін аса қажетті интеллектуалды, байыпты санасы капитализмнің нарықтық механизмдерімен өзара ықпалдастықта әрекет етеді. Қалалық тұрғынның шаруашылықтың қаржылық қырына қатыстылығы адамдық қатынастарды құнсыздандырады, оған тек материалдық, заттылық сипат береді. Зиммельдің үлкен мегаполистерді қарастыруы басқа да сыншылардың бұл мәселені одан ары тереңдей зерттеуіне зор әсерін тигізді, олар көбінесе ХХ ғ. екінші жартысында пайда болатын көзқарастар мен тәсілдерді алдын ала болжай білді. Мәселен, Зиммельдің өзі «Улисс» пен «Миссис Дэллоуэйд» қолданылған сана ағымы тәсілін болжай алды деп нық сеніммен айтуға болады.

Қала тарихын зерттеуге зор үлес қосқандардың бірі – Льюис Мамфорд (1895-1990). Оның урбанистика туралы көптеген зерттеулері канондық еңбектер. Қала дегеніміз не деген сауал туралы толғана келе, американ зерттеушісі оған мынадай анықтама береді: «Толық ұғымында қала дегеніміз – географиялық тоғысу, экономикалық ұйым, институционалдық үдеріс, әлеуметтік қызметтер театры мен ұжымдық тұтастықтың эстетикалық символы» [4, 29]. Автордың айтуынша, қала табиғатындағы әлеуметтік құрамдас бөліктер экономикалық бөліктерден әлдеқайда басымрақ, жеке тұлғаның әлеуметтік мұқтаждығын барынша кең тұрғыда қарастыруға болады. Қала анықтамасын толықтыра келе танымал урбанизм тарихшысы «театр» метафорасын қолданады: «... қала өнерді қолдайды және өзі де өнерге жатады; қала театр тудырады және өзі де театр» [4, 29]. Қала – әлеуметтік драмалар сахнасы. Л. Мамфорд қаланың негізгі қызметі – мәдени мұраны жеткізу деп біледі және мегаполисті «адам ойлап тапқан есте сақтаудың озық мүшесі» [5, 562] деп атап көрсетеді.

Мамфорд теориясына сәйкес қала белгілі бір дәуірдің эстетикалық рухын танытады. Адамзаттың әлем тарихының мәдени дәуірлерге жіктелуіне сәйкес автор қала дамуының бес кезеңін атап көрсетеді:

1. Ортағасырлық қала (XII-XVII ғғ.);
2. Барокколық қала (XVII-XVIII ғғ.);
3. Индустриалдық қала (XIX ғ.);
4. Мегалополис (XIX-XX ғғ.);
5. Биотехникалық қала (XX ғ. – ...).

Өз заманындағы қаланың дамуын анықтау үшін Л. Мамфорд «мегалополис» терминін енгізген. Осы орайда автордың қаланың шектеусіз ұлғая беруін қолдамағандығын айта кету қажет. Ғалым аса үлкен көлемдегі мегаполистердің жетістігінен гөрі кемшілігі көп екенін атап өтеді, себебі алыс қашықтықтар қарым-қатынас пен алыс-беріске тиімсіз (ал бұл қаланың басты қызметі). Мамфорд қала мен табиғат арасындағы ара қатынасты да қарастырған, оның айтуынша мегалополис табиғатты өз шекарасынан сырт аймаққа ығыстырып тастайды. Қаладағы табиғат көрінісін мұқият күтімдегі саябақтардан ғана көруге болады, мұның өзі адам қолымен жасалған, яғни, жасанды. «Жыл мезгілдерінің ырғағы жойылады, нақтырақ айтсақ, ол енді табиғи құбылыстармен байланысты емес... Мегалополисте қала көшелерінен басқа ештеңе көрмеген миллиондаған адамдар өмір сүріп жатыр» [6, 51]. Осылайша, адам табиғи ортадан ажырайды.

Қалалық кеңістік пен жеке тұлға психологиясы арасындағы байланысты Л. Мамфорд өзара шарттылықтағы дүниелер деп қарастырады: «... сана пішінге айналады, ал пішін, қалалық пішіндер өз кезегінде сана қалыптастырады» [7, 5]. Ол сондай-ақ қала тұрғынының жеке тұлғасындағы өзгерістерге де мән береді: «... қалалықтың жеке тұлғасы көпқырлы бола бастайды: жеке тұлға ендігі кезекте шынайы біртұтас портрет ретінде көріне алмайды. Бұл жерде біз

тұлғалық ыдырауды, бұзылуды көреміз» [4, 29]. Басқаша айтқанда, тарихшы қалалықтың жеке тұлғасының фрагменттілігін атап көрсетеді. Л. Мамфордтың пікірінше, мегаполис тұрғынына белгілі бір ақыл-ой жүйесі тән, соның көмегімен ол үдемелі өмір қарқынына төтеп береді, айналасында болып жатқан жайттардан әсер алады және сәт сайын қандай да бір жаңа таңдау жасайды. «[Үлкен қала] [шектеусіз таңдау мүмкіндігін] жүзеге асыра білетін ауқымды масштабтағы сана қалыптастырады» [5, 562]. Бұл жерде ғалымның көзқарасы Георг Зиммельдің пікірімен сәйкес келеді, ол да үлкен қаладағы қарқынды өмір мен эмоционалдық ауыртпашылық туралы сөз еткен болатын.

М. Брэдбери 1976 жылы-ақ алғашқылардың бірі болып үлкен қала бейнесі модернизм әдебиетінің басты тақырыптарының бірі екенін атап өткен болатын. Жекелеген модернистер қазіргі астаналарды тозақтың бір көрінісі немесе кейде ғарасат майданы деп қарастырған болатын, алайда өнердегі модерндік революцияның интеллектуалдық-эстетикалық пікірталастары дәл осы мегаполистерде жүріп жатты; Батыстың мегаполистері «мүлде жаңа орта болып көрінді, олардың бойынан модерндік сана мен модерндік жазудың барлық қиындығы мен ауыртпашылығын көруге болады» [8, 96].

Ричард Лихан көптеген қала тарихшылары мен теоретиктерінің ізін ала былай дейді: «өз даму жолында қала бірнеше кезеңдерден өтеді, нақтырақ айтсақ: коммерциялық, индустриалдық, «әлемдік қала» [9]. «Әдебиеттегі қала: Интеллектуалдық және мәдени тарих» атты кітабында Р. Лихан қала тарихын Батыс Еуропа мен Америкадағы әдеби шедеврлерді негізге ала отырып, ағартушылық кезеңнен постмодернизм кезеңіне дейінгі аралықта қарастырады. Дәл осы модернизм әдебиетінде қала бейнесі барынша әсерлі әрі көрікті болып шыққан. Автордың кітабының осы бөлігін «Модернизм/Урбанизм» деп атауы да кездейсоқ емес. Осылайша, бүгінгі күнде әдебиеттанушылар модернизм мен үлкен қала әдебиеті деген екі ұғымды теңдес ұғым деп қарайды. Бұл мегаполистің модерндік романның басты кейіпкерлерінің бірі екенін дәлелдей түседі.

Джойс шығармаларындағы Дублиннің, Вирджиния Вулф шығармаларындағы Лондонның, Дос Пассос туындыларындағы Нью-Йорктің, Деблин шығармаларындағы Берлиннің бейнесі туралы көптеген зерттеулер мегаполистің модерндік романның басты кейіпкерлерінің бірі екендігіне тағы бір дәлел бола алады. Алайда теорияда жауабы табылмаған мынадай сауал туындайды: «қалалық» модерндік романның постмодернизм романындағы қала бейнелерімен арақатынасы қандай? Постмодернизмнің негізін қалаушылар мен оның XX ғасырдың екінші жартысындағы жетекші өкілдерінің де қала бейнесіне ерекше ынтық болғаны ешкімге құпия емес. Мәселен, Борхестің БуэносАйресі, Итало Кальвиноның көрінбейтін қалалары, Кутзеенің Кейптауны және т.б. Бұл қатардан құрметті орынға лайық тағы бір қала – Лондон, британдық Питер Акройдтың романдарында жақсы суреттелген.

Постмодернизм – биотехникалық қала дәуірінің өнері. Модерндік мегаполис репортажды, бір сәттік, фрагментті қала болды, сондықтан авторлар қаһарманның сол қалада өмір сүріп жатқан кезіндегі санасында қалыптасқан қаланың материалдық-физикалық және рухани сипатын беруге тырысты. Модернизм қалаларының бейнелерінде мәдени-символдық сипат та кездеседі, алайда модернистердің басты назарда ұстағаны – қарапайым тұрғынның санасында қалыптасқан қаланы: үнемі қозғалыстағы, қарама-қайшылыққа толы, «ескімен» қатынасы үзілген, шығарма кейіпкерінің өмір сүретін жалғыз ортасын сипаттау болды. Ал постмодерндік әдебиет қала туралы өз рефлексиясында осы жалғыздікті санадағы қаланы әлдебір жоғары дәрежедегі қауымдастыққа – үлкен тарихқа, ғаламға, трансцентаальды немесе фантастикалық кеңістікке орналастыру жолында ілгері қадам басып бара жатқандай. Модернизм әдебиетіндегі қала – қаһармандардың субъективті уақытына қатысты жеке, субъективті феномен. Постмодернизмде қаланың бұл «шүбәсіздігі» қазіргі мегаполис феноменінен әлдеқашан бұрын болған немесе көз алдымызда енді ғана туындаған, әлі толық қалыптаспаған құндылықтар жүйесі позициясында сыналады. Постмодерн әдебиетіндегі қала бейнесін соншалықты қызғылықты зерттеу нысаны етіп тұрған да осы нәрсе. Болжамымыздың дұрыстығына көз жеткізу үшін постмодернизм әдебиеті шығармаларындағы қала бейнесін зерттеу нысанына алмақпыз. Зерттеуде негізгі нысанға алынған постмодернизм әдісімен жазылған шығармалардағы қала бейнесі заман талабына сай жаңа сипатта көрінуімен ерекшеленеді. Ондағы сюжеттің композициялық жүйесі де ерекше. Қаладағы әр заттың сипатталуы, оның кейіпкермен байланысы да тура бейнеленбей астарлы мағына, ұғымдық түсінікпен беріледі.

Нәтижелер. Қазақ әдебиеті әлемдік әдебиеттің сүбелі бөлігі ретінде оның дамуынан тыс бола алмайды. Кеңестік кезеңнің социалистік реализм аталған жасанды әдісі еркіндік алған тұстан бастап тың тақырыптағы шығармалардың туа бастағаны анық. Алғашқы кезеңде ақын-жазушыларымыз тарихи тақырыптарға ден қойып, көптеген көркем дүниелерде қазақ елінің тарихы мәселесі көтерілді. Ортақ түркілік ой арқылы жалпы түркі халықтарының бірлігі туралы мәселелер қозғалды. Шамамен екі мыңыншы жылдардан бері қарайғы уақытта қазақ прозасында адам мәселесі, адамның жеке әлемі туралы дүниелер өмірге келе бастады. Атап айтсақ, А. Алтай, А. Кемелбаева, Р. Мұқанова, Д. Амантай, Д. Қуат, Қ. Әбілқайыр, Д. Рамазан, А. Мантай және басқа да жазушылардың шығармаларындағы адам болмысы мен қоғамдағы орны аталған көркемдік әдіс негізінде көрінеді. Зерттеуімізде бұрындары ғалымдардың назарына ілінбеген жас қаламгерлердің республикалық деңгейдегі байқаудан жүлделі орын алған, сарапшылардың сынағынан өткен шығармаларына талдаулар жасалды. Осы арада постмодерн сипатындағы шығармалардың негізгі белгілері қандай? Оларды басқа бағытта жазылған

шығармалардан қалай ажыратып аламыз дегенде абай болғанымыз абзал. Себебі осы бағытта жазылған зерттеулерде ала-құлалық байқалады. Жалпы нобайы келеді-ау деген туындылардан постмодернизмді тауып көрсетуге тырысқан еңбектер де бар.

Постмодерндік шығармалардың басты ерекшелігі – қалыпқа салынған құрылым мен сюжеттік жүйеге бағынбауынан басталады. Оқиға ішіндегі оқиға, бір шығарманың ішінен екінші бір көлемді желілік ойдың шығуы, сол арқылы жазушының ой ағымындағы еркіндіктің көрінуі – постмодернистік шығарманың басты ерекшеліктерінің бірі. Бірақ бұған қарап постмодерндік шығармалар жүйесіз деуге де келмейді. Оның өз жүйесі бар. Ол жүйе жазушы мен кейіпкердің кеңістік пен уақытқа байланысты сол шығарма аясында ғана еркін байланысуы деуге де болады. Бір сөзбен айтқанда, автор өзі әрі кейіпкер, әрі автор-баяндаушы ретінде көріне алады. Сонымен бірге автордың қалыптасқан қоғамдық ортаға қарсы астарлы ойының да көрініс беруі байқалады. Жазушы Д. Амантай постмодернизм туралы сұхбатында: «Постмодернизм – әлеуметтік-гуманитарлық құбылыс. Бұл – таным жолы, таным методологиясы, өнердегі, қоғамдағы, тұлғадағы» [10], – дейді. Жазушының ойымен келісе отырып, постмодернизм ағымының танымдық сипатта болатынына назар аудару керек деген түйін жасауға болады. Осы сипаттағы ой Бекет Нұржановтың «Модерн. Постмодерн. Мәдениет» (2012) деген кітабында да айтылады [11]. Олай болса, қазіргі қазақ әдебиетіндегі постмодернизм ағымымен жазылған шығармалардағы қала бейнесі мен қалалық кейіпкерлердің тыныс-тіршілігін талдай отырып, қазіргі қоғамдағы келеңсіздіктер мен шешуі қиын мәселелерді реттеудегі ерекшеліктерге назар аударуды дұрыс деп санаймыз.

Жазушы Темірлан Қылышбектің «Лифт» деген әңгімесі кейіпкерлердің диалогына құрылған. Әңгіменің «Лифт» деп аталуының да мәні бар. Лифт адамды жоғары және төмен түсіріп тұратын құрал болса, адам өміріндегі жоғары шығу, төмен түсу, жер бетіндегі өмір мен төменгі «өлілер әлемін» байланыстырушы да лифт екенін назарда ұстауға болады. Автор диалог арқылы барлық оқиғаны жинақы етіп берген. Әңгімедегі ерекшелік – басты кейіпкер Аяның түсінде көрген қызының өмірде кездесуі. Сонымен бірге жазушы 9 саны мен сенбі күніне назар аудартып отырады. Шығарманың постмодернистік сипаты да осындай тәсілдерді қолдануынан көрінеді. Әңгіме басындағы диалогта бір қарағанда ешқандай оқиға жоқ сияқты көрінеді. Мысалы:

«– Сізге нешіншіні басайын?

– Тоғыз, – деді қоңыр күртешелі аққұба қыз.

Қарайған тырнақты сұқ саусағымен тоғызыншы түймені басты.

– Рақмет! – қолына ұстап кірген газетімен үлбір ерінін көлегейледі.

– Оқасы жоқ! Жақында көшіп келдіңіз бе?

– Иә, екі апта болды, – кірпіктері айқасып төмен қарады.

– Бәсе, бұрын көрмегенмін. Аян!

– Айсел! – сүйрік саусақтарын созды» [12].

Әңгіме барысында осы сюжеттегі «тоғыз», «тырнағы қарайған сұқ саусағы» деген сөздер үнемі қайталанып келіп отырады. Автор түс көру мотивін де ерекше кіргізген. Айселді түсінде көргенін айтқысы келсе де, үнемі сөзі бөлініп, оған айта алмайды. Сонымен бірге Айселдің алғашқы жазып жүрген мақаласы тату суреті туралы болса, екінші мақаланың жезөкшелердің өмірі туралы болуы да оқырманын ойлантып тастайды. Лифтіде кездескен жігіттің де тоғызыншы қабатқа баруы, оның үсті-басының тату суретіне толы болуы және желкесіне салынған татудағы шегір көз де әңгімедегі оқиғалардың бірінің ішіне бірінің кірігіп тұруына қызмет етеді. Кейіпкерлерді байланыстыратын лифт пен тоғыз деген санның және сенбі күнінің мәні де ашыла түскендей. Діни түсінік бойынша тоғыз санын төңкерсе алты шығады. Ал алты санының сайтандық сан екені белгілі. Пәтердің нөмірі де «96». Айселдің пәтердің нөміріндегі бір санды төңкерсең 99 болады дегенінен де астарлы ойды көреміз. «99» санын төңкерсек «66» деген сан шығады. Сонымен бірге сенбі күні сан бойынша «6» деген санға келеді. Автор осы сандарды көрсету арқылы әңгіменің мистикалық астарын ашатындай. Сонымен бірге осының бәрінің шешуін оқырмандарының еншісіне қалдырады. Бұл постмодернистік шығармаларға тән ерекшелік. Келесі диалогта жігіттің неке жүзігі туралы айтылады. Бірақ автор оны үйленген, жанұялы деп айтпаса да, осы диалог арқылы оның өмірі туралы хабар береді. Мысалы:

«– Әлі ерте.

– Ең болмаса, не туралы жазбақсың? Соны айтшы?

– Неке жүзігіңіз қайда? – жалаң қолына тесіле қарады.

Бұл сұрақ айналасына тіміскілене қарап отырған Аянды мең-зең күйге түсірді.

– Сен...

«Не айтар екен» дегендей бозғылт тартқан жүзіне міз бақпай қарап отыр.

– Сен... сен байқап қойған екенсің ғой...

– Алғашқы күні-ақ байқағанмын.

– Бәсе... Менен неге сонша қашқақтайсың десем...

Даяшы мұз салынған Old fashioned бокалын Аянның алдына қойды.

– Қашқақтамадым, жәй көңіл-күйім болмады.

– Солай де...

– Солай!» [12].

Аянның үйленген, жары бар азамат бола тұра жас қызға көңіл аударуы, некелі екенін жасыруы, әңгіме соңындағы қыздың жезөкше болып шығуымен байланысады. Сонымен қатар Аянның түсімде көрдім дегенінің де астарлы мағынасы бар. Себебі соңында ол қыздың өзі емес аруағы, рухы болып шығады.

Қыздың тірі емес екенін де Аян қолына тиген «жасыл қаріпті» газеттегі

мақаланы оқыған соң біледі. Газет қаріпінің түсі де жасыл. Ерекше белгі. Әңгімеде: «Ал келесі беттегі мақалалар оқуға жарамды: «Өткен жылы қаламызда жезөкше қызды қасақана өлтіріп кеткені жайында ақпараттық құралдар жарыса жазған еді. Бүгінде сол қыздың жаны...» деген жерге жеткенде дәлізден тақыл-тұқыл басылған өкше дыбысы құлағына түрпідей тиді. Аян сол сәтте-ақ есік ауызына шешкен аяқ-киімдерге қарады. Қоңыр түсті Loafers-і тұрғанымен, жақұт тасты қызыл топылай орынында жоқ. Мең-зең күйде атыла жатын бөлмеге енді. Төсек үстінде Айселдің жаңбыр суына шылқыған шыт көйлегі мен сымы мың оратылған ақ түсті телефон тұтқасы жатыр» [12] деп берілген. Бұдан «қыздың жаны» жай таппаған соң өзі жүрген жерлерді кезіп жүргенін байқаймыз. Соңында: «Аян өкініш құрсауында өзінің көзімен қатар сұқ саусағының қарайып бара жатқанын аңғарған да жоқ, бірақ 99-ыншы пәтердің алдында қара түсті былғары күртенің жағасынан сығалап тұрған шегір көз бәрін байқап тұр еді...» [12] деп аяқталады. Енді әңгімедегі шашырап жатқан сюжеттік желіні біріктіріп көрсек:

- Лифтідегі танысу, тоғыз санының болуы;
- Лифтідегі денесінде тату суреті бар жігіт, оның желкесіндегі шегір көздің суреті;
- Айселдің жанынан тастамай алып жүрген газеті;
- Айселдің мақаласының тақырыптары: тату суреті, жезөкшелер өмірі;
- Аяның Дәулетке Айсел туралы айтқанда өткен шақта сөйлеуі;
- Қызыл туфлидің тықылының естілуі;
- Газеттегі мақаланы оқу.

Осы оқиғалардың арасында жігіттің қызға деген сезімі мен көңіл-күйі, психологиялық жағдайы да біршама суреттеледі. Постмодернистік шығарма ретінде автордың бір ғана әңгімеде діни, әлеуметтік, қоғамдық, психологиялық, философиялық, гендерлік мәселелерге мән бергенін байқаймыз. Жалпы жазушы қазіргі қоғамдағы қыз балалардың арының тапталып, өлімге себеп болып отырғанына ер азаматтардың да үлесінің бар екенін көрсеткен.

Жазушы Нұрбек Нұржанұлының «Аждаһаның жүрегі» деген әңгімесін де қазіргі қазақ әдебиетіндегі постмодернизм ағымына жатқыза аламыз. Әңгіменің негізгі тақырыбы – қазіргі дамыған қоғамның қыспағында қалып, қоғамнан өз орнын таппаған жандардың өмірі мен жеке әлемі туралы мәселе көтеру. Ал шығармадағы басты идея – адам қандай жағдайда болса да, асқақ арманы мен алдыға қойған мақсатына жетуі керек, өзінің өмірге келгендегі миссиясын орындауы шарт деген оймен ұласады. Себебі басты кейіпкер Шәріптің көзімен көрінген қазіргі әлем бір қарағанда сүреңсіз, қайырымсыз. Бірақ ол сол сүреңсіз әлемде өз мүмкіндігінше басқа жандардың тұрмысын жеңілдету үшін еңбек етеді. Сол қиюы қашқан әлемнен жылылық іздеп, өзі де қолынан келгенінше тырысып бағады. Автор осы әлемді: «Жетім Шәріп жетім шаһарда жетім қоғамға көз тастап келеді. Мүгедек жандарды мүсіркеп келеді. Жетімнің

жанарында бәрі де жетім. Ол бәрін аяйды... Оның өмір кітабын оқып көрсеңіз еш қызығы жоқ бұлыңғыр һәм күңгірт. Көңілі бәрінен қалған, сатқындыққа, надандыққа, азғындыққа көмейінен тойған. Оған еш нәрсе қызық емес» [13] деген сөздермен береді. Жетім деген сөздің мәнін аша түсіп, қоғамның жетімдерге деген қаталдығы мен қатыгез безбұйректігін көрсетеді. Постмодернистік ағымның ерекшелігі де осындай сүреңсіз әлемнің ішінен бір жарық нұр іздеуінде десек, Шәріпті өзі өмір сүріп жүрген әлемінің кішкентай ғана жылы жүректі нұры деуге болады. Алдымен ол көшеге шығып поэзия әлемінен өлең оқиды. Осының өзі оның қатыгез қоғамға әкелген кішкентай ғана жылылығы болатын. Адамдар келіп тыңдап, оған қол соғады. Яғни, адамдардың барлығының жүректері қарайып кетпеген, өлең тыңдауға деген құлықтары бар. Поэзия арқылы өздеріне қуат алады. Ол қуатты Шәріп береді. Шәріп бұл жерде өзі жан жылуын поэзия арқылы жан-жаққа шашса да, ол үшін көп дүние қажет етпейді. Бар болғаны аз ғана тиын-тебен тауып, оның өзін бөлісіп жүреді. Ал адамдар қандай? Не себепті олар өлең тыңдауға келеді? Себебі: «Поэзияның музыкасына Алматыны тербететін. Қала, көше, адамдар, бәрі де тәтті бір өлең-жырға сусындап, кепкен таңдайлары шөлін қандырып қалатын. Ол өлең әсерінен шыққанда айналасына халық үймелеп қалушы еді. Айналадан «Браво! Қайыршы ақын жарайсың! Молодец!» деген қошеметтер гу-гу естіліп жатты. ... Кей адамдарды танып жатады, олар күн сайын осының өлеңін есту үшін әдейі келеді...» [13]. Яғни барлық адамдардың жүректері қараймаған, мұндай адамдардан үміт бар. Міне автор Шәріптің өлеңін тыңдауға келетін адамдар туралы осындай ой айтады.

Шәріп өзінің өмірі туралы қатты қиналып, қайғырмайды. Оның себебі ол өзіне екінші әлем жасап алған. Ол – кітіп әлемі. Сол әлемде ол өзін еркін, бақытты, батыр да батыл сезінеді. Бір шығармада кейіпкердің өз әлеміне кіру үшін түс көру мотиві пайдаланылса, Н. Нұржанұлы кейіпкерін кітапқа кіргізеді. Сол кітап әлемінде оның екінші, ерлікті өмірі басталады.

Кейіпкер Шәріптің өзінен артылған тиынын бөлісіп жүретін орыс кемпір мен шал да астарлы мағынада алынған. Олар өздерінің туған балаларынан қашып, үйі жоқ жанға айналған. Әңгімеде: «Одан артылған аз-маз ақшаны канализацияда тұратын орыс шал мен кемпірге апарып беремін. Есімдері Евгений мен Марина. Кезінде зиялы адамдар болған көрінеді. Сөйлеген сөздері, істері мәдениетті. Дегенмен байқұс шал-кемпірді аяймын. Өзінің туған баласы әке-шешесін арақ алып кел деп жұмсаған, таппаса ұрған, одан қалса тепкілеген» [13] – деп беріледі. Қазақ халқында ата-анасын осылай тастап кету дәстүрі болмағандықтан, автор орыс адамдарын алған болуы керек.

Әңгіме ішіндегі әңгіме Шәріптің қоқыстан тауып алған кітабына байланысты сюжетте өрбиді. Шәріп кітаптағы Ләйләні аждаһадан құтқарып, ертегілер елін дұшпаннан азат еткісі келіп, кітаптағы оқиғаға кіріп кетеді. Мұндағы аждаһа бейнесі халықты қанаушы, зорлық көрсетушілердің жиынтық

бейнесі сияқты. «Қызық екен, әрі қарай «Айдаһардың ең әлсіз жерін ешкім біле алмапты, көрген көсем қариялар оны өлтіру мүмкін емес десе керек-ті. Халықтың малын, адамдарын жеп, егінін өртеп әбден әбігер қылған екен. Көшейін десе туған жері... Көшпейін десе айдаһар. Небір палуандар, батырлар айдаһардың көзін құртуға аттанып, ажал құшып қайтыпты» [13] деген жолдар халықтың амалы жоқ болып отырғанын көрсетеді.

Кітаптың ішіне кіріп, айдаһарды өлтірген Шәріптің өзі де айдаһарға айнала бастағанын сезеді. Ол да өзінен әлсізге күш көрсету туралы ойға келеді. Бірақ санасының сергектігінен өзін ұстап қалады.

Әңгіменің соңында автор: «Алдымда не күтіп тұрғаны белгісіз. Кез келген жанның өз айдаһары бар: Қорқынышы, үмітсіздігі, надандығы, жауыздығы, тас жүректігі... Және кез келген жанның өз Ләйләсы бар: Иманы, махаббаты, мейірімі, төзімділігі, ерлігі... Мен өз айдаһарымды жеңуге һәм Ләйләмды табуға кетіп бара жатқан едім...» [13] деп аяқтайды.

Әңгімедегі қала бейнесі кейіпкердің әшкі әлемін ашуға қызмет етеді. Мысалы: «Менің сүйікті мекенім – Алматы шаһары. Саяхат. Жаздың аяғы, күздің басы. Жапырақтар енді сарғая бастаған шақ. Кешкі іңірдің қып-қызыл нұрына шомылған ұзын сонар көшелер. Автобустар мен көліктердің бипылы. Бір-екі сағатқа созылған кептеліс. Шопырлардың боқтауы, үйіне асыққан жолаушылардың табанының гүрсілі, ғашығына асыққан мәжнүндердің жүректерінің дүрсілі, түрлі-түрлі сатушылардың бақырған дауысы, кондукторлардың құлақ жарар үндері – бәрі-бәрі тоғысып, үйлесіп жатты. Қарбалас тіршілік, ешкімнің де ешкімде шаруасы жоқ. Әркімнің өмірі өзінде» [13] деген жолдарда Алматы қаласының көпке танымал бейнесі, қарбалас тірлігі көрінеді. Осы жайма-шуақ, өзімен-өзі тірлік кешіп жатқан қалада, оның пейзажына онша үйлеспесе де, Шәріп Алматының көшелерімен келе жатыр. Иә, автор жетімнің тағдырына байланысты пейзаждың өзін Шәріпке қатысы жоқ әлемдей бейнелеген. Сонда да Шәріп: «Менің сүйікті мекенім Алматы шаһары» [13] дейді.

Қорытынды. Темірлан Қылышбектің «Лифт» әңгімесі мен Нұрбек Нұржанұлының «Аждаһаның жүрегі» әңгімесін талдай отырып, авторлардың «жаңа типтегі кейіпкерлер әлемін қалыптастырғанын» [14, 116] байқадық. Сондай-ақ, постмодернистік сарында жазылған шығармаларда қала көрінісін бейнелеуге аса мән берілмейтіндігін көруімізге болады. Қала бейнесін суреттеуге аса мән берілмесе де, оның кейіпкер өміріне әсері барын авторлар үнемі білдіріп отырады. Мәселен, «Лифт» әңгімесіндегі қала лифт, кафе арқылы көрінсе, «Аждаһаның жүрегі» әңгімесінде көшелер, автобустар, қоқыс салатын жәшіктер, қоқыста жатқан кітаптар арқылы көрінеді. Қаланың нақты суретін жай ғана детальдар арқылы көрсету постмодерндік ағым шығармаларына тән деуге болады. Себебі, модерндік ағымда қала бейнесін қалада тұрмайтындарға түсінікті болуы үшін егжей-тегжейлі суреттеп, қаланың даладан

айырмашылығын көрсетуге және оның біршама артықшылығы мен кемшілігіне назар аударуға басымдық берілді. Постмодерндік шығармалар үшін мұндай мақсат жоқ. Себебі қала бейнесімен, қала өмірімен бүгінгі оқырманның барлығы дерлік таныс. Сондықтан шағын ғана сурет пен детальдар арқылы қала бейнесін көрсету жеткілікті.

Әдебиеттер

1. Sabirzyanova D.R., Kizirbekkyzy K.B., Sayfulina F.S., Socialkyzy O.M. The Duality of the Mask Archetype in Works of Art // *Res Militaris*. – 2022. – 12(3). – p. 921-927.
2. Кабисов А. Теория урбанизма и практика модернизма: эссе Георга Зиммеля «Большие города и духовная жизнь» и модернистский роман «Большого города» // *Известия Саратовского университета. Серия Социология. Политология*. – 2009. – Т. 9. – Вып. 2. – С. 66-69.
3. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь // *Логос*. – 2002. – №3-4(34). – С. 23-34.
4. Mumford L. What is a City // *The City Cultures Reader*. – L., 2004. – P. 29.
5. Mumford L. *The City in History*. – San Diego, 1961. – P. 562.
6. Mumford L. Rise and Fall of the Megalopolis // *The Social Animal: An Anthology for General and Liberal Studies* / ed. by H. Parkin. – L., 1969. – P. 51.
7. Mumford L. *The Culture of Cities*. – L., 1997. – P. 5.
8. Bradbury M. The cities of modernism // Bradbury M. & McFarlane J. (eds.). *Modernism*. – L., 1976. – P. 96.
9. Lehan R. *The City in Literature. An intellectual and cultural history*. – Berkley, 1998. – 330 p.
10. Постмодернизм және біз. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/postmodernizm-zane-biz_22858 (қаралды: 17.12.2023).
11. Қазақ постмодернизмі. URL: https://ruh.kz/qazaq-postmodernizmi-bastau_15838/ (қаралды: 17.12.2023).
12. Қылышбек Т. Лифт. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/temirlan-qylysbek-lift_21518 (қаралды: 17.12.2023).
13. Нұржанұлы Н. Аждаһаның жүрегі. URL: <https://zhasalash.kz/news/nurbek-nurzhanuly-azhdahanyn-zhuregi-4561/> (қаралды: 17.12.2023).
14. Аманғазықызы М., Оразбек М.С. Қазіргі қазақ поэзиясындағы қала бейнесі // *Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы*. – №3/2023. – Б. 115-125. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.08>.

М. АМАНГАЗЫКЫЗЫ

Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусайинова, Астана, Казахстан

ТЕМА ГОРОДА В ЛИТЕРАТУРЕ ПОСТМОДЕРНА

Аннотация. В статье рассматриваются рассказы «Лифт» Темирлана Кылышбека и «Сердце дракона» Нурбека Нуржанулы, написанные в постмодернистском стиле современной казахской прозы. Цель научного исследования – определить особенности изображения образа города в постмодернистской литературе, проанализировать психологию автора и персонажа. Методологической базой исследования послужили работы учёных таких как Г. Зиммель, Л. Мамфорд, М. Брэдбери и др., рассматривавших городскую жизнь в различных аспектах. В целях расширения границы вопроса о влиянии города на литературу, о поэтике урбанизма в литературе, в данной статье рассматриваются основные аспекты города как социально-культурного феномена в гуманитарной теории с привлечением работ западноевропейских и американских теоретиков урбанизма. Также при анализе художественных произведений были приняты во внимание научные исследования казахстанских литературоведов о постмодернизме, таких как Б. Майтанов, А. Исмакова, Ж. Жарылгапов, Г. Елеукенова, А. Кодар, С. Касым, А. Алиакбар.

В работе использованы герменевтические, компаративные методы исследования.

Результаты, полученные на основе исследования, могут быть использованы в качестве дополнительного учебного материала при подготовке к лекциям и практическим занятиям по предметам «Теория литературы», «Современная казахская литература», «Литературный анализ и литературное творчество», преподаваемым в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: город, тема города в литературе, мегаполис, модернизм, постмодернизм.

M. AMANGAZYKYZY

A.K. Kussayinov Eurasian humanities institute, Astana, Kazakhstan

THE THEME OF THE CITY IN POSTMODERN LITERATURE

Abstract. The article examines the stories «Elevator» by Temirlan Kylyshbek and «Heart of the Dragon» by Nurbek Nurzhanuly written in the postmodern style of modern Kazakh prose. The purpose of the scientific research is to determine the features of the image of the city in postmodern literature, to analyze the psychology of the author and the character. The methodological basis of the study was the work of scientists such as G. Simmel, L. Mumford, M. Bradbury, etc., who considered

urban life in various aspects. In order to expand the boundaries of the question of the influence of the city on literature, on the poetics of urbanism in literature, this article examines the main aspects of the city as a socio-cultural phenomenon in humanitarian theory with the involvement of the works of Western European and American urban theorists. Also, when analyzing works of art, scientific studies of Kazakhstani literary critics on postmodernism, such as B. Maitanov, A. Ismakova, J. Zharylgapov, G. Eleukenova, A. Kodar, S. Kasym, A. Aliakbar, were taken into account.

Hermeneutical and comparative research methods were used in the work.

The results obtained on the basis of the study can be used as additional educational material in preparation for lectures and practical classes on the subjects «Theory of Literature», «Modern Kazakh literature», «Literary analysis and literary creativity» taught in higher educational institutions.

Keywords: the city, the theme of the city in literature, megapolis, modernism, postmodernism.

References

1. Sabirzyanova D.R., Kizirbekkyzy K.B., Sayfulina F.S., Socialkyzy O.M. The Duality of the Mask Archetype in Works of Art // *Res Militaris*. – 2022. – 12(3). – p. 921-927.
2. Kabisov A. Teorija urbanizma i praktika modernizma: jesse Georga Zimmelja «Bol'shie goroda i duhovnaja zhizn'» i modernistskij roman «Bol'shogo goroda» // *Izvestija Saratovskogo universiteta. Serija Sociologija. Politologija*. – 2009. – T. 9. – Vyp. 2. – S. 66-69.
3. Zimmel' G. Bol'shie goroda i duhovnaja zhizn' // *Logos*. – 2002. – №3-4(34). – S. 23-34.
4. Mumford L. What is a City // *The City Cultures Reader*. – L., 2004. – P. 29.
5. Mumford L. *The City in History*. – San Diego, 1961. – P. 562.
6. Mumford L. Rise and Fall of the Megalopolis // *The Social Animal: An Anthology for General and Liberal Studies* / ed. by H. Parkin. – L., 1969. – P. 51.
7. Mumford L. *The Culture of Cities*. – L., 1997. – P. 5.
8. Bradbury M. The cities of modernism // Bradbury M. & McFarlane J. (eds.). *Modernism*. – L., 1976. – P. 96.
9. Lehan R. *The City in Literature. An intellectual and cultural history*. – Berkley, 1998. – 330 p.
10. Postmodernizm jäne biz. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/postmodernizm-zane-biz_22858 (qaraldy: 17.12.2023).
11. Qazaq postmodernizmi. URL: https://ruh.kz/qazaq-postmodernizmi-bastau_15838/ (qaraldy: 17.12.2023).
12. Qylyşbek T. Lift. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/temirlan-qylyshebek-lift_21518 (qaraldy: 17.12.2023).

13. Nūrjanūly N. Ajdahanyñ jüregi. URL: <https://zhasalash.kz/news/nurbek-nurzhanuly-azhdahanyñ-zhuregi-4561/> (qaraldy: 17.12.2023).

14. Amanğazyqyzy M., Orazbek M.S. Qazırgı qazaq poeziasyndağy qala beinesı // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy. – №3/2023. – B. 115-125. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.08>.

Авторлар туралы мәлімет:

Аманғазықызы Мөддір – философия докторы (PhD), А.К. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан.

Аманғазықызы Молдир – доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан.

Amangazykyzy Moldir – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, A.K. Kussayinov Eurasian humanities institute, Astana, Kazakhstan.

IRSTI 16.01.11

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.10>

*A.T. ISPANDIYAROVA¹

A.A. ABSADYK²

A.Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan^{1,2}
(e-mail: ispandyarovaa@mail.ru¹, absalmas@mail.ru²)

THE CONCEPT “WOMAN” IN KAZAKH FOLK LYRICS

Annotation. Our article deals with the concept of “woman” in Kazakh folk lyrics. A woman has a special place in Kazakh society. The lives of women who are the mentors of men and educators of children in life are different. A woman is a living being, the catalyst of the house. She is a dear mother, an honorable sister, a noble grandmother. Therefore, we think that the topic of women is one of the eternal topics. It is clear that the linguistic units that define the concept of “woman” are given in the national worldview in the work Babalar selo, which is taken as the object of our research. In addition, when the lexeme of a woman is a word, it is quite natural that it is connected with the equivalents of a woman as a role model, a woman who is loyal to love, and a woman as a mother.

The main goal of our article is to define the expression of the concept of woman in the language of Kazakh folk lyrics. Explanations of the concept of woman were given from explanatory dictionaries of the Kazakh language, and its meaning was revealed. Frames showing the existence and life of the Kazakh people were analyzed.

By making a conceptual analysis of the language Word of Ancestors, the theoretical significance of the study is to form an understanding of the concepts of woman-mother, woman-owner of life, wife-husband, woman-child founder in the Kazakh worldview. The theoretical results of the work can be used in courses such as Cognitive Linguistics, Ethnolinguistics, Linguistics, Text Linguistics. Also, it can be used as an auxiliary material in practical lessons on the subjects of Stylistics and language culture, literary text linguistic analysis.

Key words: concept, kazakh, woman, language, genre, folklore, nation, worldview.

Introduction. During the research, linguistic units were analyzed that define the concept of a woman in the language of folk songs and poems, songs and poems about heroes. Within the Kazakh cultural framework, the concept “woman” holds an equivalent significance to that of “family” and “Motherland”. There are such concepts like woman - Motherland, woman - family, woman - mother. As a newborn

enters the world, the initial person he encounters is his mother. Mother is a strong, wise person who puts all her strength into the development of the child as an individual. Her eloquent words, her fairy tales, her kind words warm the child and help him take a firm step into life. The subject of the study is the methods and means of implementing the concept of woman in the Kazakh language. Our objective is to examine the linguistic units and methods used to define the concept of “woman.”

According to the definition provided by Maslova V.A.: “a concept is surrounded by an emotional, expressive evaluative halo; it represents an internal node of concepts, knowledge, associations that accompany the word and the concept given by the word” [1, 28].

In our article analyzed the work of The Word of the Ancestors. The collection of The Words of Ancestors contains all the precious heritage, history, culture, customs, philosophy, pedagogy and art of the Kazakh people, collected over the centuries. Turning to these works, we focus on the linguistic features of the use of the concept woman and linguistic- folklore analysis.

Methodology and research methods. Doing so may result in fire or electric shock and may result in fire or electric shock, Doing so may cause the device to become uncomfortable and may result in fire or electric shock. Doing so will cause the device to become uncomfortable. Doing so will cause the device to become unstable and may result in fire or electric shock. Do not touch the device, but do not touch it. Do not allow the device to become unstable [2, 24].

In society a woman is the catalyst of the family. A woman's gentle nature, care for children, respect for her husband, respect for elders make her a faithful, loyal and devoted partner. It is seen that the principles of Hadith of Islam give a special place to the mother, saying: “The key to the heaven is under the feet of the mother.”

The language of folklore mirrors the worldview, psychology, philosophy, traditions, and beliefs of the people.

Having made a conceptual analysis of the collection of The Words of the Ancestors, which is the rich heritage of the Kazakh people, we will recognize the image of the artistic world of the Kazakh people.

Discussion and observation. In the Kazakh language's explanatory dictionary, the definitions of the terms “mother” and “wife” are elucidated as follows: “Mother. 1. Woman with child, mother. 2. In figurative meaning. The environment, the people, where he grew up. 3. In figurative meaning. A nest that has emerged, a permanent place. The mother tongue is the language of each person's own nation. Anadan [zhana] tugandai (Like a newborn) – completely naked. Mother is kind and friendly. Ana suti auzynan ketpegen (The milk on the lips has not dried) - a small child, an infant. “Ana sutin aqtady (met expectations) - it turned out just as the parents thought” [3, 45].

Woman. 1. Human females. 2. Wife. 3. Girl, little girl. 4. Got married. His wife was happy, as if she had given birth to a son - very happy, happy [3, 84].

From the examples in the works mentioned above, we understand that the concepts of mother and woman are associated with sacred words such as homeland, country, nation, blessed place, baby, and girl. The given information and linguistic units served to reveal the essence of the concepts mother and woman.

No bond with a child is as intimate as that with a mother, who nurtures her offspring with love, care, and kindness. As stated in the explanatory dictionary, a mother is an environment and a nation that educates. Mother is your Motherland, your country, your people. Mother is the dearest, closest and best person in the world.

According to Serebrennikov B.A., language and thinking represent distinct entities, yet they consistently maintain a mutual relationship [4, 16]”, and says that from their relationship the “image of the world can be understood.” One of these is a conceptual image, the other is a visual image. The first of these is related to understanding, and the second is related to representation in language. The “image of the world” should be understood as an expression of true or false existence.

Babushkin A.P. considers the terms concept and notion to be similar and proposes to remove one of them from the scientific field, i.e. “notion”. Currently, linguistic scientists do not use the term “notion” in its classical sense, preferring instead to support a construct called “concept” [5, 14].

Based on the insights provided by the aforementioned scholars, we can infer that a concept constitutes a field of study wherein the conceptual image and the linguistic image are intertwined. This science is reflected in the spiritual world of every nation with its own characteristics.

Within the cultural realm of the Kazakhs, the notions of “man” and “woman” held distinct positions, interlinked with ancient Turkic beliefs concerning God and Umai. Cultural knowledge associated with the concepts we create, originating from the ancient Turkic and pre-Turkic era, is also present in Kazakh poetry. In this regard, Veselovsky L.I. said: “The language of poetry continues the psychological process that began before the historical period: it uses images of language and myth, in their metaphors and symbols, but also creates a new one on their basis. The connection between myth, language and poetry is recognized not only by the unity of legends, but also by the unity of the psychological approach, a new model of development” [6, 107].

To gain a more comprehensive insight into the concept of womanhood, we focused our study on The Words of the Ancestors. During the analysis of poems in Kazakh lyrics, the following frameworks were identified that define the concept of a woman: a mother is a kind soul, a bright-faced, gentle mother, a woman is a role model, a woman is faithful to love, a girl’s goal is to get married, etc.

In our work we can highlight the social, physiological, psychological and philosophical aspects of the concept of woman.

The social dimension encompasses aspects like being a bride, having a family, raising children, leading a bustling life, fostering deep friendships, cherishing a beloved husband, and experiencing a joyous marriage; these aspects are acknowledged within this framework.

I want to say that you will miss your spouse - companion [7, 93]. Your soulmate should be like a friend for life. He is a confidant, always a support. We think this is a sign of the power of love. The above “companion” frame is given in the sense of a comrade, a friend, a caring person holding hands throughout life.

The physiological aspect is reflected in such frames as birth, growth, growing up, education, love, being in love, giving birth to a child, loneliness, aging, and passing away.

The psychological aspect of the poem is given through affective, subjective perception. For example: a happy woman, a woman in love, a woman in trouble, love, mystery, resistance, patience, trouble, etc.

Sweet words in love, grief,

The proof is still sadness, not pleasure [7, 131].

The following verses quote the words of Nazymbek, who went in search of his beloved and expressed his feelings to the girl Kulshe.

“You are that little companion in love,
I just came for you” [7, 24].

Conceptual analysis can also contribute to understanding how the knowledge that made it possible to create the content of the concept, and whether it is conceptual. The basics of categorization and conceptualization of the real or visionary world are reflected in the internal form of the linguistic sign-term [8, 967].

In the love story “The Sorrow of Nazymbek and Kulshe,” the narrative unfolds from the words of Khan Nogayla Zhanysbai and Khan of Crimea Asylbek, who had no children and promised to be matchmakers if one of them had a boy and the other a girl. This shows an effective way of conveying motives in the science of folklore. After nine months and nine days, the wives of the two friends gave birth to a heroic boy and a beautiful girl. Asylbek Khan named his son Nazimbek, and Zhanysbai Khan gave his daughter the beautiful name Kulshe. The two tribes unite and hold a thirty-day game and a forty-day feast. The story unfolds after the death of Asylbek Khan and Zhanysbay Khan’s move to his homeland. The climax in the narrative occurs as Nazymbek matures into adulthood and Kulshe undergoes the process of growing up. During this pivotal moment, they both become aware of their deep affection for each other and actively search for one another. The philosophical aspect is fate, survival, value of life, happy life, morality, struggle, belief in love, existence, eternity etc. For example: I fell in love with fate [7, 174].

Results. Mother is a kind soul. They say that a mother is a child's first teacher in his first life, and no force can compare with a mother's love and care. It is described that a mother's love for her child is limitless, the baby always needs it, the mother, no matter what, takes care of the child with all her love. Hence, during the analysis of folklore texts, we realized that it is the mother who forms the spiritual and moral qualities of the emerging personality.

"Don't let me complain about the loss of my child,
Don't let bloody tears flow from my eyes".

A mother's love for her child can be seen in these lines of the song "Layla-Mazhnun" [9, 128].

"If you ask about Zhibek,
Born of a noble mother,

A person with a gentle character" [10, 182]. From these lines it is clear that maternal upbringing is of great importance for a girl. The original meaning of the phrase "Shay zhibek kisi edi" means that the character is soft.

The mother possesses a complexion that is fair and exhibits a gentle demeanor. In Kazakh folklore, girls and women are shown as soft and gentle as possible. For example, girls are depicted with kindness, courtesy, shyness, a wheatish complexion, and a fair complexion. The phrase "Ak betinin kyzyly, ak tauyktyn qanyndai dep yaluy" shows the kindness and courtesy characteristic of a Kazakh girl. The image of a mother radiating rays of kindness was revealed through the expression of a ray of light on her face. Looking at this mother's face, the child feels warmth and love. The poem notes that in a child who grows up in the greatest mother's love, one can recognize kindness, caring, perseverance and loyalty.

"There was a king in a city called Yemen,
He has a daughter and she is beautiful.
She is the most beautiful in the world.

Like the moon born on the fourteenth" [11, 121].

Shyraily, beli qylsha – korkem, sulu, sungak boily means refined, beautiful, tall. In this example, we clearly see the image of a Kazakh girl as a symbol of beauty.

A woman is a role model. "A good woman is the wealth of the home, and a good chapan is the wealth of the wedding," among the Kazakh people, a woman is always portrayed as a role model for future growing girls. For example, in love poems, Kyz Zhibek, Enlik, Bayan and many other characters describe girls in such a way that they can be an example for girls reading these works. For example, the patience of these girls, respect for men, fidelity are described in the poem in accordance with the mentality of the Kazakh people.

In the paremiological way of life, bad and good qualities are distinguished that characterize the image of a woman. In this regard, there are many proverbs among the Kazakh people. For example: "A good woman is bliss, a bad woman is

torment”; “A good woman corrects a bad man”; “A good woman drags a man to a position of honor, a bad woman drags him to the grave,” and so on.

A woman remains devoted to love, embodying a longstanding presence in human consciousness as someone who steadfastly supports her decisions and commitments. She is a strong person, she places a high value on her husband’s reputation in the family, shows him respect, exaggerates the good qualities of her beloved husband and tries to hide the bad ones. In this regard, the Kazakh people valued female fidelity as follows: “A good woman is a garden above your head and a throne under you.” No matter how much other people show love, she will be faithful to her lover.

The primary goal for a girl is to enter matrimony. Frequently, we portray a woman as a maternal figure, exemplifying exceptional kindness, nurturing, creativity, and the highest virtues.

The girl left her home,
Swishing the hem of a silk dress [12,23].

From the moment a girl is born, her main goal is to get married and continue the family line of her companion. That is, the birth of a child is the most important task.

In our work, we can understand that the role of a girl in society, going where she is told by tradition, without breaking the oath of her parents, is a typical upbringing for a Kazakh girl. Let the girl go to a blessed place [12, 47]. For example, we see that according to Kazakh tradition, a girl marries the guy to whom she was matched at her birth.

In Kazakh culture, the highest regard is given to the mother as a symbol of utmost respect. In contrast to the model frame of a woman, there are linguistic units that reveal the essence of the “bad woman” frame.

The stereotype of the “bad woman” exhibits distinct characteristics, with the following traits being particularly noteworthy:

Shamelessness. The Kazakh people especially respect the dignity of girls and women. For a girl, hearing the word “shameless” was the most painful word. This is reflected in the following verses: “Have you compassion, mercy, shame or honor?”

Aggressiveness. A woman should always have a long skirt and a short tongue. It was considered shameful to argue with a man or woman. In folk songs, girls and women respond after listening to a man speak. Even in the event of quarrels, they do not say anything that could damage his courageous honor, they spoke in jokes.

Deception. Kazakhs often use the phrase “the cunning of one woman is the burden of a hundred donkeys”. In folklore poems, there are female characters who try to separate two lovers. Two lovers cannot be happy because of their mischief.

Conclusion. It is known that every woman, during her life and development in a social environment, quickly assimilates any social changes and forms cognitive information through the events she experiences. Having learned the semantic content of the concept “Woman” in The Words of the Ancestors work, we were able to de-

scribe it in a special linguistic way. In our work, when studying the image of a woman, national nature, Kazakh upbringing, it was comprehensively revealed in a cognitive way. In the Kazakh worldview, there is an idea that a woman should be one step lower than her partner or man. This is also part of the Good Woman cognitive model. In this regard, several etiquettes were used (long skirt, saggy hem of the dress, young daughter-in-law). Folk songs that shaped the concept of “woman” provide a lot of information in creating the image of a woman, describing the distinctive differences of national knowledge to give a national worldview, to comprehensively show knowledge.

The following frames have been collected that reveal the meaning of the concept “woman”: a mother is a kind soul, a fair-faced mother, a gentle, soft woman is a role model, a woman is faithful to love, a long dress, a girl’s mission is to get married, etc. In contrast to the frame of an exemplary woman, such linguistic units as shameless, aggressive, and cunning were determined.

We confirmed that the linguistic analysis of the text effectively shed light on how the concept of “woman” is represented in the lives and existence of the people.

Literature

1. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учебное пособие. – Минск: Тетра Системс, 2004. – 255 с.
2. Сағидолда Г.С., Әбдімәулен Г.А. «Әйел» концептісінің ұлттық-мәдени сипаты // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – №2 (139). – Б. 20-30. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-139-2-20-30>.
3. Жанұзақ Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
4. Серебренников Б.А., Кубрякова Е.С., Постовалова В.И., и др. Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. – М.: 1998. – 240 с.
5. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка их личностная и национальная специфика. дисс... док. филол. наук. – Воронеж, 1998. – 322 с.
6. Веселовский Л.И. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989. – 405 с.
7. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т19: Ғашықтық дастандар. – Астана: Фолиант, 2005. – 328 б.
8. Issakova S., Taganova A., Oralbaeva M. Term semantics from a cognitive viewpoint // Procedia-social and behavioral sciences, conference proceedings citation index (Web of science core collection). – V. 214 (2015). – P.965-969. <http://dx.doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.11.683>.

9. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т 99: Ән-өлеңдер. – Астана: Фолиант, 2013. – 440 б.
10. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т 26: Ғашықтық дастандар. – Астана: Фолиант, 2006. – 376 б.
11. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т 5: Хикаялық дастандар. – Астана: Фолиант, 2002. – 424 б.
12. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т 22: Ғашықтық дастандар. – Астана: Фолиант, 2005. – 304 б.

А.Т. ИСПАНДИЯРОВА, А.А. ӘБСАДЫҚ

А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай, Қазақстан

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ «ӘЙЕЛ» КОНЦЕПТІСІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ халық лирикасындағы «әйел» концептісі қарастырылған. Қазақ қоғамында әйелдің орны ерекше. Өмірде ер адамның ақылшысы, балалардың тәрбиешісі болатын әйелдер қауымының өмірі әртүрлі. Әйел – тіршілік иесі, үйдің ұйытқысы. Ол - аяулы ана, ардақты апа, асыл әже. Сондықтан әйел тақырыбы мәңгілік тақырыптардың бірі деген ойдамыз.

Зерттеу нысанымызға алынып отырған «Бабалар сөзі» еңбегінде «әйел» концептісін айқындайтын тілдік бірліктердің ұлттық дүниетанымда берілгені аңғарылады. Сонымен қатар, әйел лексемасы сөз болған кезде, әйел – үлгі, әйел махаббатқа адал, әйел-ана баламаларымен сабақтасуы әбден заңды.

Мақаламыздың басты мақсаты – қазақ халық лирикасы тіліндегі әйел концептісінің көрінісін айқындау. Әйел ұғымына қазақ тілінің түсіндірмелі сөздіктерінен түсініктемелер беріліп, мән-мағынасы ашылды. Қазақ халқының болмысы мен тыныс-тіршілігін танытатын фреймдер талданды.

«Бабалар сөзі» еңбегінің тіліне концептілік талдау жасау арқылы қазақ дүниетанымында әйел концептісіне қатысты әйел-ана, әйел-тіршілік иесі, әйел-жар, әйел-бала тәрбиесінің негізін салушы деген тұжырымдар туралы түсінік қалыптастыру зерттеудің теориялық маңыздылығын айқындайды. Жұмыстың теориялық нәтижесін когнитивтік лингвистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттаным, мәтін лингвистикасы сияқты курстарда пайдалануға болады. Сондай-ақ, стилистика және тіл мәдениеті, көркем мәтінді лингвистикалық талдау пәндері бойынша өтетін тәжірибелік сабақтарда көмекші материал ретінде қолдануға болатыны сараланады.

Түйін сөздер: концепт, қазақ, әйел, тіл, жанр, фольклор, ұлт, дүниетаным.

А.Т. ИСПАНДИЯРОВА, А.А. АБСАДЫҚ

Қостанайский региональный университет имени А. Байтұрсынұлы,

Костанай, Қазақстан

КОНЦЕПТ «ЖЕНЩИНА» В КАЗАХСКОЙ НАРОДНОЙ ЛИРИКЕ

Аннотация. В статье рассматривается концепт «женщина» в казахской народной лирике. Женщина занимает особое место в казахском обществе. Жизнь женщин, которые являются советчицами мужчин и воспитательницами детей в жизни, иная. Женщина – хозяйка бытия, катализатор дома. Она – дорогая мать, уважаемая сестра, благородная бабушка. Поэтому мы считаем, что тема женщин – одна из вечных тем. В трудах «Бабалар сөзі» наблюдается, что языковые единицы, определяющие концепцию «женщина», представлены в национальной картине мира. Когда доходит до лексемы «женщина», вполне закономерно следующее: женщина – образец для подражания, женщина верна в любви, женщина – мать.

Основная цель нашей статьи – определить выражение концепта женщины на языке казахской народной лирики. Из толковых словарей казахского языка были даны разъяснения понятия женщина, раскрыто его значение. Проанализированы фреймы, раскрывающие существование и жизнь казахского народа.

Путем концептуального анализа языка трудов «Бабалар сөзі» определяется теоретическая значимость исследования формирования понятий, касающиеся концепции «женщина» в казахском мировоззрении: женщина-мать, женщина-хозяйка бытия, женщина – жена, женщина – дающая основу воспитания ребёнка. Теоретические результаты работы могут быть использованы в таких курсах, как «Когнитивная лингвистика», «Этнолингвистика», «Языкознание», «Языкознание текста». Также его можно использовать как вспомогательный материал на практических занятиях по предметам «Стилистика и языковая культура», «Лингвистический анализ художественного текста».

Ключевые слова: концепт, казах, женщина, язык, жанр, фольклор, нация, мировоззрение.

References

1. Maslova V.A. Kognitivnaya lingvistika: uchebnoe posobie. – Minsk: TetraSistems, 2004. – 255 s.
2. Sağıdolda G.S., Äbdımäulen G.A. «Äiel» konseptisinıñ ülttyq-mädeni sipaty // L.N. Gumilev atyndağy Eurazia ülttyq universitetinıñ Habarşysy. Filologia seriasy. – 2022- №2 (139). – В. 20-30. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-139-2-20-30>.

3. Janūzaq T. Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdıgı / Jalpy redaksiasyn basqarğan T.Janūzaqov. – Almaty: Daik-Pres, 2008. – 968 b.
4. Serebrennikov B.A., Kubräkova E.S., Postovalova V.İ., i dr. Röl chelovecheskogo faktora v jzyke: jzyk i kartina mira. – Moskva, 1998. – 240 s.
5. Babuşkin A.P. Tipy konseptov v leksiko-frazeologicheskoj semantike jzyka ih lichnostnaia i nasionälnaia spesifika. diss... dok. filol. nauk. – Voronej, 1998. – 322 s.
6. Veselovskij L.I. Istoricheskaya poetika. – M.: Vysshaya shkola, 1989. – 405 s.
7. Babalar sözi: Zhyztomdyq. T 19: Čaşıqtyq dastandar – Astana: Foliant, 2005. – 328 b.
8. Issakova S., Taganova A., Oralbaeva M. Term semantics from a cognitive viewpoint // Procedia-social and behavioral sciences, conference proceedings citation index (Web of science core collection). – V. 214 (2015). – P. 965-969. <http://dx.doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.11.683>.
9. Babalar sözi: Jüztomdyq. T 99: Än-öleñder. – Astana: Foliant, 2013. – 440 b.
10. Babalar sözi: Jüztomdyq. T 26: Čaşıqtyq dastandar. – Astana: Foliant, 2006. – 376 b.
11. Babalar sözi: Jüztomdyq. T 5: Hikaialyq dastandar. – Astana: Foliant, 2002. – 424 b.
12. Babalar sözi: Jüztomdyq. T 22: Čaşıqtyq dastandar. – Astana: Foliant, 2005. – 304 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Испандиярова Айнұр Төлегенқызы – А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің докторанты, Қостанай, Қазақстан.

Испандиярова Айнур Тюлюгеновна – докторант Костанайского регионального университета имени А. Байтұрсынұлы, Костанай, Казахстан.

Ispandiyarova Ainur – doctoral student A. Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan.

Әбсадық Алмасбек Ахметұлы – филология ғылымдарының докторы, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің профессоры, Қостанай, Қазақстан.

Абсадық Алмасбек Ахметович – доктор филологических наук, профессор Костанайского регионального университета имени А. Байтұрсынұлы, Костанай, Казахстан.

Absadyk Almasbek – doctor of philological sciences, professor of A. Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan.

FTAMP 82-13

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.11>А.Қ. ИБРАЙХАНОВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: akmaral_rollan@mail.ru)

САПАРҒАЛИ БЕГАЛИН ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ ЕРТЕГІ, АҢЫЗДАР ІЗІ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ балалар әдебиетінің көрнекті өкілі Сапарғали Бегалин поэмаларындағы ертегі, аңыздар ізі қарастырылып, талданған. Мақаланың мақсаты – ақынның ертегі мен аңыз сюжетіне негізделіп жазылған поэмаларын басқа шығармаларынан бөліп алып, заман талабына сай жаңаша зерделеу, ақынның шығармашылық қырын дәріптеу. Себебі қазақ балалар әдебиетіне елеулі үлес қосқан Сапарғали Бегалиннің шығармалары бүгінгі күнге дейін жанрлық тұрғыдан жіктеліп, жеке қарастырылмаған. Мақалада С. Бегалиннің «Қыран кегі», «Ұр, тоқпақ», «Сырлы қайнар» атты поэмаларының көркемдік-идеялық ерекшеліктері талданып, образ сомдау ерекшелігі айқындалған. Ақын поэмаларында кейіпкерлер бейнесін жасау, олардың рухани дүниесін ашу сияқты көріністерді шебер суреттегені жайлы зерделенген.

Сапарғали Бегалин әдебиет жанрының барлық саласында қалам тербеген ақын. Шығармашылығын өлең жазумен бастап, салмағы ауыр эпикалық туындыларға да назар аударған қаламгер соңынан прозалық туындылар да қалдырды. Шығармашылық мұрасының қамтитын тақырып аумағы өте кең, жанрлық сипаты күрделі, көркемдік ерекшеліктерге бай, шығармаларының негізгі идеясы, шығармашылығының зерттелінуі көп жылдық тынымсыз еңбекті талап етеді. Осынау мол мұра иесінің бүгінгі ғылыми жұмысымызға арқау болған туындылары үлкен еңбектің бір бөлігі іспеттес.

Түйін сөздер: поэма, аңыз, кейіпкер, автор, ертегі, балалар әдебиеті, жас ерекшелік.

Кіріспе. Қазақ балалар әдебиетінің өсу, өркендеу, даму барысында көрнекті рөл атқарып келе жатқан негізгі жанрдың бірі – поэма. Оның терминдік түсінігі мен жанрлық ерекшелігі жайлы жүйелі заңдылық қалыптасқаны белгілі. Профессор А.Еспенбетов: «Қазақ поэмасы ХІХ, ХХ ғасырларда туып, қалыптасты делініп жүр. Ықылым замандар ахуалынан сыр шертетін батырлар жыры, ғашықтық жырлары, халық өмірінің шежіресіндей тарихи жырлар, бертінде қазақ әдебиетіне сіңісіп кеткен шығыстық сюжетке құрылған қиссалар әдебиетіміздегі романтикалық, реалистік поэмалардың ілкі

тарихын, өсу бағытын, даму процесін ой көзінен өткізуге себін тигізеді» [1, 148] деп поэма жанрының дүниеге келу себебін қарастырса, Ә. Нарымбетов: «Алдымен, эпикалық поэмада шиеленіскен тартыс, өткір сюжет болу керек. Поэма кейіпкерлері төтенше іс, айрықша әрекетімен көзге түссін. Әдеби образға жаңдандыратын, жан бітіретін төгілген көрікті тіл, оқушыны желпіндіріп, тамсандырып отыратын көркемдік бейнелеу амалдары да ауадай қажет. Оқушыны толғандыратын, тебіренетін, ұзақ уақыт есінен кетпес терең ой, тағылымды пікір болу керек поэмада» [2, 182], - деп поэманың өзіне тән ерекшелікті атап көрсетеді.

Балаларға арналған поэма жанры өзінің бастау көзін фольклордан алғаны белгілі. Халық жадында берік орныққан ертегі мен аңыз, мысал мен жыр дастан үлгілері ақын-жазушылардың жеке шығармашылығына да өз әсерін тигізді. Сол себепті балалар әдебиетінде ертегі поэмалар, ертегі повестер, ертегі пьесалар пайда болды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында түсіндіру, топтау және теориялық талдау әдістері қолданылады.

Еліміздің егемендікке қол жеткізіп, тәуелсіздік алуы – сөз өнерін өнер заңдылығы, өнер табиғаты тұрғысынан объективті талдауға кеңінен мүмкіндік бермеген маркстік-лениндік әдіснамадан арылтты. Тоталитарлық жүйенің орнығуымен тікелей сабақтас кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиетінің туу, қалыптасуы сынды күрделі кезеңінің идеологиялық қысымнан шеккен ауыр зардабы байыптала бастады [3, 435]. Ол балалар әдебиетіне де оң өзгерістер мен соны жаңалықтар әкелді. Сыңаржақ идеологиядан ажырап, тәуелсіздік алған соң қазақ ақындарының балаларға арналған шығармаларына деген жаңаша көзқарас орнады.

Қазақ әдебиетінде ертегі поэмалар жанр ретінде ХХ ғасырдың басында қалыптасқаны белгілі. Балалар ақындары поэмаларына «Өзінің негізгі сюжетін ертедегі жыр, қисса, дастандардан алғаны даусыз» [4, 83] деген ғалым Т.Кәкішевтің пікірі шындық. Бұған өзінің шығармашылық жолында аңыз негіздерін көп арқау еткен Сапарғали Бегалиннің «Қыран кегі», «Сырлы қайнар», «Ұр, тоқпақ» поэмалары дәлел. Бұл туындылар – балалардың жас ерекшелігі мен олардың ойлау қабілетінің ескеріліп, ең бастысы – балаларға арналған поэма жанрының даму үстінде екендігінің тағы бір дәлелі.

Талқылау мен бақылау. Сапарғали Бегалиннің құсбегілік жайлы аңызға негізделіп жазған поэмасы – «Қыран кегі». Поэма халық аңызының әдеби-поэтикалық өңделуі негізінде жазылған. Ақын поэмасының ерекшелігі: әдеби өңдеу арқылы аңыздағы ойды қайта өңдеп, ойды кеңейте түсуінде. Автор поэманы оқырман қауымның түсінуіне жеңіл тисін деп, «Тінейге түскен құс», «Қыран ұясында» деп екі бөлімге бөліп, ықшамды етіп жазған. Поэманың басты кейіпкерлері – Сұрмерген, қыран, жас бала Тіней. Поэмада Ойтүндік өзенінің бойында аңшылық кәсіп қылып жүрген Сұрмергеннің іс-әрекеті баяндалады.

Аң аулап жүрген кезде суға келген киіктің текесін атып құлатқан Сұрмерген көктен түйіліп, текені іліп ап, қайтадан аспанға көтерілген қыранның қылығына таңырқап қарайды. Шығармада осы тұста Сұрмергеннің баласы Тіней образы белең алады. Сюжеттік даму барысында әкесімен бірге кезекті аң аулауға шыққан Тінейді қыран көкке алып, ұша жөнеледі. Баласынан айрылған Сұрмергенді ақын поэмада былай деп суреттейді:

«Саңдалып сонда Сұрмерген
Күңіренді зарлы үнменен.
Қайғырып қайтты қосына,
Тыңдады жалғыз түн керең.
Не істерін білмей Сұрмерген
Отырды орман ішінде.
Айрылып жалғыз баладан,
Көргендей болды түсінде» [5, 156].

Автор баласынан айрылған әкенің мұң-зарын осылай бейнелейді. Кейіпкердің тосын жағдайға тап болуы, мұңын шағар жанның жоқтығы, оның зарына тек тылсым табиғаттың ғана куә екені поэманың қайғылы сәтін тереңдете түскен. «Тінейге түскен құс» бөлімінде жоғарыдағы оқиға айтылса, «Қыран ұясында» атты екінші бөлімде Тінейдің құс ұясында басынан кешкен іс-әрекеті сомдалады.

«Баланы ілген ақиық
Кетті шырқап аспанға,
Қанат, құйрық суылдап,
Тартты биік асқарға.
Булығып көзге жас толып,
Дірілдейді тұла бой.
Қол, аяқ кеткен созылып,

Жинақталмай қашқан ой» [5, 159] – деген жолдар арқылы автор суылдап ұшқан қыран мен үрейден дірілдеп-қалшылдап үн шығара алмай, қорқып келе жатқан бала бейнесін сомдайды. Тінейдің үстіндегі киік терісін аң деп ұққан қыран баланы биік құздағы ұяда жатқан балапанына азық ретінде апарып береді. Бала құс ұясындағы әртүрлі аң еттерінің жатқанын көреді, қыранның баласы солармен тамақтанатынын түсініп, зәре-құты қалмайды. Сол кездегі баланың қорқынышты сәті поэмада:

«Қозғалуға қыраннан
Қорқып Тіней түнімен.
Атқанша жатты жазғы таң,
Айрылып мүлде есінен» [5, 164] – деп суреттеледі.

Тастай қараңғы түнде құстың тосын қимылы бала Тінейді одан әрі үрейлендіре түседі. Таң атысымен қыран көкке қайта көтеріледі, осы сәтті пайдаланған бала қалайда құтылып шығудың амалын іздей бастайды. Қия-

қияны кезіп, жасырынатын бір үңгір тауып алады. Сол үңгірде шикі етті күнге қақтап жеп, күнін көреді. Ұядағы балапанның есейгенін күтіп жүрген бала айла тауып, бөкен терісінен есіп, арқан жасайды. Тінейдің осы сәттегі аянышты халі мен ауыр тағдыры поэмада:

«Арқанды байлап белін

Тіней құсты босатты.

Ширыққан қыран дауылмен,

Тінейді алып көкке атты» [5, 165] – деп бейнеленеді. Қыран баланы орман үстімен көкке алып ұшқан кезде бала жолында кездескен бір зәулім қарағайды паналап қалады. Арқаннан жасалған аяқбауы үзілмей, құс та, өзі де ағаштың басында тұрады.

Жазбады Тіней құшағын.

Солқылдап қарағай,

Салмақ басып бұтағын» [5, 166].

Поэмада баланы Сұрмергеннің досы құтқарып қалады. Қыранды да жібермей, баланы да аман-есен сақтап қалады. Аңыз оқиғасының соңы баласымен табысқан ата-анасының бақытын суреттеумен тәмамдалады.

«Адамның шектеулі ғұмырының ең шұрайлы, шуақты шағы – балалық шақ. Бұл дәуреннің қайталанбас күншуағын суреттеу әр автордың қолынан келе бермейді. Бала жүрегі сезімтал. Шындық пен жалғандықты, мейірімділік пен қатыгездікті әрдайым аңғарғыш» [6,35] екенін ескерген ақынның бұл туындыны жазудағы негізгі мақсаты – оқушысын құсбегілік өнердің қыр-сырымен таныстырып, адам баласының алғырлығын сөз ету. Поэмада автор оқырманға кейіпкерінің қиын-қыстау сәттерде өзін-өзі ұстауы, айла тауып әрекет жасауы, ширақтығы сияқты қасиеттерді үлгі етіп, құсбегілік өнердің қатерлі екенін ескертеді. Ақын Тінейдің ақылдылығы мен ептілігін баяндап жатпай, бала көкейіне қонымды бейнелі оқиғалармен ықшамды жеткізеді. Ойымызды академик С.Қирабеавтың пікірімен сабақтасақ: «Біз өмір шындығын дәл бейнелеу дегенді көп айтамыз. Осы «дәл бейнелеу» дегеннің өзі не? Бұл – баланың өмірін жып-жылмағай, тартымсыз, көңілді де әсем етіп суреттеп қана қою емес. Өз бетімен өмірге ұмтыла түсіп, қай баланың болсын, өміріне, тіршілігіне бөгет жасар қиындықтарға ұшырайтыны белгілі. Ендеше, біз кітаптарымыз арқылы жас ұрпақты арамдыққа, әділетсіздікке, қаталдыққа қарсы күресуге әрқашан дайындық сезімге баулуға тиіспіз. Жас жүрек қиыншылық үстінде ер жетіп, жол табады. Жасты есейтетін тек үгіт қана емес, сезім, өмірдің тартысын сезіну. Кейде қайғы да бала сезімін есейтеді, оның есін кіргізеді» [7, 23].

Ертегі поэманың өзіне тән ерекшеліктері қандай десек, біріншіден мазмұнындағы ойлылық пен жинақылық, екіншіден тың тақырыптың жырлануында, үшіншіден ақын қай оқиғаны суреттесе де, бала көзімен, соның түсінігімен, қиялымен қарайды, психологиясын түсінуге тырысады, төртіншіден

тіршіліктің үлкен де күрделі мәселелерін бала көзқарасымен, танымымен баяндайды. Мұның бәрі Сапарғали Бегалиннің балалар әдебиетіндегі поэма жанрындағы өзіндік қолтаңбасы, дара ізденістері десек, сондай-ақ балалар ақынына тән тұлғасы да танылып, ерекшелене түседі. Поэма жас оқырмандардың қабылдауына ықшамды 7-8 буынды жыр өлшеміне құрылған.

Балалар поэмасында дәстүрлі тақырыптың бірі – оқырманды адалдыққа, әділдікке тәрбиелеу. «Балалар поэзиясы – уақыт дамуына орайласа туындайтын түрлену, жаңғыру, жаңару сияқты алуан сипатты өзгерістерге бейім көркемдік-шығармашылық құбылыс» [8, 6] екенін ескерген автор адамгершілік қасиеттердің мәнін бала санасына сіңіруде ақылдылық пен надандық, әділдік пен әділетсіздіктің мәңгілік тартысын ертегі, аңыздың көркемдік амал-тәсілдерін ұтымды қолдана отырып, бала ұғымына сай жеткізеді. Мұндай ертегі, аңыздар жас оқырман үшін адам мен дүние танудың алғашқы бастамасы тәрізді.

«Балалар әдебиеті – бұл өнер. Өнер ретінде ол жалпыланған идеяларды жарқын, көркем формада - нақты образдарда көрсетумен сипатталады» [9, 6]. Ақынның балаларға арнап ертегі ізімен жазған «Ұр, тоқпақ» поэмасы – бұл ойымыздың айқын дәлелі десек болады.

«Ертеде, ерте, ерте күнде,
Ешкі жүні бөрте күнде,
Жер жаялықтай,
Аспан тебінгідей екен.
Онда өзеннің басы
Арық сияқты жіңішке екен.
Алтайдың тасы –

Қиыршық ұсақ күмісті екен» [5, 185], – деген кіріспемен басталады. Шығарманың бұлайша басталуы халық ауыз әдебиетіндегі ертегі жанрының дәстүрлі кіріспесін еске түсіреді. Осы орайда М.Әуезовтің: «Қазақ ертектісінің бәрі де көптен-көп ертегісін: «ертеде бір бай бопты», «ертеде бір хан бопты», «ертеде бір кемпір мен шал бопты» деп бастайды. Немесе, «ертек-ертек ерте екен» деген сияқты көпке ортақ, ерекше, өлеңше бастауымен келеді. Кейде «ерте күнде ұш ағайынды жігіт бопты» деген сөздер ертегінің басын бастайды.

Осылайша ертегінің алдында үнемі айтылып отыратын дағдылы сөздері әңгіменің жолын ашады, жөнін аңғартады. Айтылатын өзге әңгіме емес, ертегі, оның өзге сөзден бөлек, өзіне тән айшығы, өрнегі бар. Тыңдаушы соны аңғарсын да, есітер әңгіменің ерекшелігіне бейімделе берсін демек» [10, 415] – деген пікірін еске ала кеткен орынды.

Ақынның поэмадағы буын, сөз ұйқастарына қоса, «е», «а», «ж» дыбыстарын үндестіруі кіші жастағы балалардың дыбыс әсерлігін ескергендігімен сабақтас. Сондай-ақ поэмада кішірейту («жер жаялықтай», «аспан тебенгідей») тәсілінің қолданысы да бар.

Шығармада бақшасындағы тарыға ұрлыққа түскен қаздың арқасында мол дәулетке кенелген кедей шал мен кемпірдің басынан өткен қызықты оқиғалар баяндалады. Адалдық пен арамдықтың қатар жүретінін көрсеткен туындыда әділет төрешілік жасайды. Аңқау шалдың аңғалдығын пайдаланған мыстан кемпірдің зұлымдығын қаз сыйлаған «Ұр, тоқпақ» әшкере етеді. Қолда барды қанағат тұтпаған мыстан кемпірдің бейнесі, өзіне серік, достықты қадірлей білетін қаз тұлғасы шығармада әралуан оқиғаларда көрініс берген.

«Ұр, тоқпақ» ертегі поэмасының оқиғасы бала қабылдауына жеңіл, логикасына сіңімді, мазмұнының түсінікті әрі қызғылықты келуімен ерекшеленеді. Ақын өз өлеңдерінде балдырғандардың танымына сай болу үшін, автор ертегі жанрына тән ерекшелік пен балалар шығармасына қойылатын талаптарды сақтай жазған.

«Балық аулап, тұзақ құрып,
Арық қазып суды бұрып,
Тары өсіріп, талқан жеп,
Қамыстан өрген үйі бар,
Болар-болмас күйі бар,
Тұрады екен кемпір-шал» [5, 202].

деген жолдармен ақын оқырмандарға поэманың негізгі кейіпкерлері кемпір мен шалдың қарапайым тұрмысын хабардар етеді. Поэмада автор оқырмандарын ертегінің басты кейіпкерлерімен таныстырып алғаннан соң ғана негізгі оқиғаны баяндауға кіріседі. Шығармадағы ақын қолданған тәсіл – диалог. Момын шал мен кемпір, шал мен қаз, қойшы бала мен шал, шал мен мыстан кемпір диалогтары оқиғаны ықшам әрі бала қабылдауына орай жинақы өрбітуімен байланысты. Шалдың екен көк тарысына қаздың ұрлыққа түсуі, көп кешікпей тұзаққа түскен қаздың бейнесі поэмада:

«Мені босат, жанымды қи,
Тілегіңді айт, мен беремін.
Тойғаныңша берейін сый,
Сені байға теңгеремін.
Қалың жылқым өр жайлауда,
Сортаң жерде жатыр түйем.
Қойым толы кең қойнауда,
Тоғай толы сиырыммен.
Бәрін берем не керегің,
Кел де ала бер қалағаның.
Билігіңде бәрі сенің

Бар тілегім шыбын жаным» [5, 206], – деген жолдар арқылы ашылады. Қаздың айтқан сөзіне иланып, оны ашылады. Қаздың айтқан сөзіне иланып, оның тілегін орындап, бауыздамай қоя берген шалдың бейнесі шығармада адалдық пен қайырымдылықтың символы. Ақын өз оқырмандарының зейінін

кейіпкердің адамгершілік қасиетіне аударып отырып, оларға қамқорлықтың мәнін көрсетеді. Бұдан әрі поэмада шалдың үйге құр қол келгенін көрген кемпірінің ашуланған бейнесі сомдалады:

«Қаз алдаса қоя берген,
Ақылың жоқ антұрған шал
Онан да бар, тез алып кел,
Қаздың етін, сол тілегім» [5, 209].

Шалдың ендігі беталысы – қаз досының мекенін тауып алып, одан көмек сұрау. Алтай тауын аралап, Ертіс өзенін жағалап жүріп шал бір қойшыға кез болады. Жөн сұраса келе қойшының алдындағы қойы қаздың малы екені анықталады. Қойшы шалға қаздың құнды үш мүлкі бар екенін айтады.

«Оның бірі – «қайна қазан»,
Керек астың өзі пісер.
Қашан айтсаң қай уақытта,
Дайын болар асың ішер.
Біреуі оның асыл есек,
Тек «құс» десең алтын құсар.
Қазынаңда болмайды есеп,
Санауға да ішің пысар.
Біреуі оның «ұр, тоқпағы»,
Тек айтсаң-ақ төпелейді.
Тек «ұр, тоқпақ» десең тағы

Хан ба, бай ма, елемейді» [5, 212], – деп шын ықыласымен жауап береді. Шығармадағы шалдың осылай қойшыға кездесуі оқиғаның даму үстінде екенін көрсетеді, яғни оқиға жылдамдықпен өрбіп, әрі кішкене оқырманды жалықтырудан сақтайды. «Бүгінгі таңдағы әдебиетке, оның қай жанрына болсын қойылатын биік талаптардың бірі – драматизм» [11, 261]. Шалдың қаз сыйлаған «қайна қазанын», «құс есегін», «ұр, тоқпағын» мыстан кемпірдің айла тауып, алып қалуы – ертегінің драмалы тұсы. Адалдық пен арамдықтың қатар жүруі, олардың шиеленісі шығарма кейіпкерлерінің мінезін аша түскен. Автор поэмада екіжүзді, зұлым мыстанның айласын қаз сыйлаған «ұр, тоқпақ» арқылы әшкерелей отырып, шалдан алдап алған қазаны мен есегін кері қайтарып бергізеді. Құлығын асырып келген мыстан кемпірдің шалды оятып, көмек сұрауын автор юмор арқылы өрнектеген. Шығарма соңын автор:

«Сонан бері кемпір мен шал,
Аптағаны алтын, күміс,
Ішкендері шекр мен бал,
Қарық болып жаз бен қысы.
Тұрад дейді содан бері
Алтайды асып, Ертіс жайлап,
Сол есектің жүрген жері

Атаныпты Алтын аймақ» [5, 214], – деп ертегіге тән жақсылықпен аяқтайды. Адамдықтың асыл қасиеттері адалдық пен еркіндіктің жеңіске жетуі – поэманың негізгі түйіні.

«Алтайда өскен ақ тарыны

Қасиетін қаз біледі.

Өзі еккенмен тары сырын

Алтайлықтар аз біледі.

Деген нақыл ерте кезден

Ертегі боп ел сөзінде.

Осы ертегі бір сөзден

Туған екен сол кезінде» [5, 216], -

деп ақын поэмаға өзінің көзқарасын білдіреді. «Сөздің көркемдік-эмоционалдық қуаты көркем шығармада айқындалады. Ондағы автордың идеясы, ұстанымы көркем-бейнелі беріледі. Сөздің берілу стилі – мәдени норма. Яғни көркем туындының қай жанрдағы түрі де адам баласын терең игеруге жетелейтінін» [12, 121] ескерген автор поэмада – адалдық пен әділдіктің жақтаушысы. Поэманың тақырыбы – ізгілік, идеясы – залымдықты жеңген ізгілікті дәріптеу. Ертегі поэманың өміршеңдігі неде дегенде, жауыздық пен әділдіктің қақтығысын бала қабылдауына лайықтап бейнелеп, үлкен ойды бала санасына сіңіруде, айтылар ойдың тек образдан туындауын жүзеге асыруында және ертегінің эстетикалық заңдылығын сақтай жазуында. Сондай-ақ автордың ертегі кейіпкерлерінің бастан өткізген оқиғаларын суреттегенде көп жағдайда өз оқырманының жас ерекшелігін, олардың сұраныс-тілегін ескеріп отырғандығында. «Қазіргі қазақ балалар поэзиясында жоқ та емес, бірақ көп те еместің біреуі – ертегілер. Ертегімен табыспаған балалық шақ – жүдеу ғана емес, жарымжан, жетім деуге де келеді» [13, 136], – деген сыншы Б.Сарбалаевтың пікірі ертегінің бала өміріндегі орнын анықтап береді.

Сапарғали Бегалин аңыздар ізімен жазған «Сырлы қайнар» туындысы мектеп жасындағы оқушыларға арналған. Поэманы автор Сақпан қарттың әңгімесі арқылы өрбітеді. Шығарманың кіріспе бөліміндегі:

«Шықты бір топ жас ұландар

«Жамантының» бойын өрлеп,

Аққан өзен, өскен тал бар,

«Жаманты» өзен жатқан көлбеп.

Және жалғыз ағашы бар –

Қара өріктің өскен бір түп,

«Қасиетті ағаш, киелі су

Сырлары көп, - дейді, - оны жұрт» [5, 223] – деген жолдарынан Жаманты тауына саяхатқа шыққан балалардың іс-әрекеті сомдалады. Автор поэмада балалардың қайнар суын тұндырып жүрген сушы Сақпан қарттан тау мен өзен атының неге байланысты қойылғанын сұрайды. Сонда қарт көне заманның

аңызын балаларға жырдай ғып айтып береді:

«Ертеде екен ел әдеті –
Күшті әлсізін алған шауып.
Жаусыз жаққа түзеп бетін,
Жеңілгені кетеді ауып.
Сондай үлкен ұрыс болып,
Қазақ елі қырғын тапқан.
Ел сақтанбай көшіп-қонып,
Кез еді бір бейқам жатқан.
Жеңілген ел тастап көшіп
Малын, мүлкін, жерін, суын.

Тау қиялап, тасты кешіп» [5, 225], – деп қазақ халқының басынан өткен жаугершілік заманның елге әкелген зиянын баяндайды. Сондай ел басына күн туған шақта қолына найза алып, жаумен жалғыз алысқан Жаманты деген батыр болады. Аңызда батыр оқыс жағдайда, қысылтаяң шақта танылады. Ақын батырдың жау қоршауында қалған сәттегі кесек, өр мінезін суреттеп алады. Ерлік жасау үшін мінездің өткірлігі мен қайсарлығы қажеттігін бала түсінігіне әсер етер суретпен жеткізеді. Батыл да қайсар, өткір мінезді батырдың психологиялық портретін бейнелейді:

«Сонда қазақ қолын бастап,
Қашпай қайта жауға шапқан,
«Қашпаңдар, -деп – жерді тастап»,
Жаманты екен дабыл қаққан.
Ол ер екен елін сүйген,
Қымбат көрген арын жаннан.
Арыстандай жауға тиген,
Ат жүздіріп аққан қаннан.
Жалғыз келген Жаманты ерді
Қамапты жау сай басында.
Жау бұрын ап бекін жерді
Жан жоқекен ер қасында.
Жауқуаныпұстаймыздеп,
Жаяу өрлеп тасқа ұмтылған.
Сонда батыр жаудың тобын
Қопарып ап таспен ұрған» [5, 228].

Ақын Жамантының жаудан қаймықпаған қайсарлығын ұрпаққа үлгі етіп, патриоттық тәрбие беруді мақсат тұтады. Батырдың ерлігін ғана емес, туған елге деген сүйіспеншілік сезімін өрнектеуі де бала танымына әсерлі әрі ұтымды түрде суреттелген. Поэма соңында Жамантыға көмекке келген қазақ қолы жиналып кеп, дұшпанын жеңеді.

«Ерте етіп ерте күннен

Ер атымен тауды атаған.
Мына өрік пен мына бұлақ –
Белгі мұра содан қалған.
Жауды жеңіп, тарқап ыза,
Ер Жаманты тартқан садақ.
Сол ұрыста сынған найза
Сабын осы жерге қадап» [5, 232].

Сақпан қарт: «Жаманты батырдың атқан садағының оғы қадалған жерден су шығады. Ол су адам жанына мың да бір ем. Судың сырлы қайнар аталуы сол себепті. Батырдың сынған найзасы қадалған жерге өрік өсіп шығады» - әңгімесін аяқтайды.

Автор аңызда басты кейіпкер етіп атақты батырды емес, тек бір ұрыста асқан ерлік көрсеткен, бұрын тарихта аты аталмаған тұлғаны алады. Шығармада Сақпан қарттың әңгімесін тыңдаушы жас ұландардың сезім-күйлері де әсерлі бейнеленген. Қарт шежіресін тыңдап болған соң балаларды саяхатқа алып шыққан, табиғат пәнінің мұғалімі атайға бұлақтың пайда болу себебін ғылым тілімен түсіндіреді. Шипалы суға аруақ қонған дейтін нанымшыл қартқа бұлақтың жерт астындағы жылылықтан пайда болғанын ұғындыра бастайды. Ақынның негізгі идеясын оқушылар мен мұғалімнің сөздерінен аңғарамыз.

«Ел қорғаған ер баласын
Халық сыйлап құрмет қылып.
Өскен ағаш, тау мен тасын
Аңыз еткен соған бұрып.
Жер менен көк, су мен шөптің –
Өз тіршілік, өз сыры бар.
Ғылым көзін ашты көптің –
Мезгіл жетті сіз де ұғынар...» [5, 236].

Ақынның «Сырлы қайнар» поэмасы жас оқырмандарды ерлікке, қайсарлыққа, табандылыққа, сол арқылы биік мақсатқа жетуге шақырған мәні зор туынды.

Ақын өз поэмаларында ержүрек ерлердің ерлігін жырлау арқылы азаматтық тәрбие беріп, ұлттық намысты оята білді. Поэмадағы басты кейіпкер Жаманты бейнесі – жауына бас имей, ел-жерді қорғаған қазақ ерлерінің жиынтық бейнесі. Осы орайда академик С.Қирабаевтың: «Әдебиет эстетикалық категория. Олай болса, геройды табу жеткіліксіз. Оны адамға тән шындық негізінде әдеби бейнелеу керек, оның бойына рухани және идеялық ұстамдылықты, көркемдік сипаттарды дарыту керек» [14, 261] – деген пікірі ақын поэмасында айқын аңғарылады.

Поэма мектеп жасындағы жеткіншектерге арналғандықтан жас оқырманның ұғымына қонымды, тілі жеңіл. Ақынның поэманы сегіз буынды

жыр өлшеміне құруы балалардың жас ерекшелігін ескерумен қатар, оқиғаны жинақы жеткізуімен де ұтымды.

Нәтижелер. Жалпы, Сапарғали Бегалиннің поэмалары әртүрлі жастағы балаларға (бүлдіршіндерге, балдырғандарға, жеткіншектерге) ұлттық тәлім-тәрбие беретін, баланың рухани байлығын арттыратын, уақыт, заман, қоғам шындығын танытатын, бала психологиясының әр алуан қырынан ашатын түрлі тақырыпта жазылуымен ерекшеленеді. Ғалым Қ.Алпысбайдың: «С.Бегалин поэмаларының этнографиялық сипаты басым. Әрине, бұл көпті көріп, көр тоқыған сақа қаламгерге тән жақсы нышан. С.Бегалин поэмалары – кейінгі ұрпаққа мол мұра» деген пікірі ақын поэмаларының өміршеңдігін айғақтай түседі.

Қорытынды. Ақынның балаларға арналған ертегі, аңыз поэмаларына тән сипат – фольклор үлгілерінің жырлануы, қиял-ғажайып ертегілері мен батырлық ертегілерінің элементтерін негізге ала отырып, заман шындығын бейнелеуде жаңаша, жаңғырта жырлау, халық ауыз әдебиетіндегі ертегі, аңыздарды өзгертпей, тек бірер өзгертулермен сомдау, сонымен қатар халықтық ертегі, аңыздарды әдеби өңдеу арқылы жырлау, ойдан ертегі, аңыз жазу арқылы балалар поэмасының өркендеуіне ықпал ету болып табылады.

Түйіндеп айтсақ, Сапарғали Бегалин поэмаларында ертегі мен аңыздық жүйе негізге алына отырып, әртүрлі оқиғалар, қым-қуыт тағдырлар, қилы заман қасіреті сөз болады. Оның шығармалары жас оқырман үшін тартымды, тәрбиелік, танымдық қасиеті мол, адамның дүниеге көзқарасын қалыптастырып, өмір сырларын ашатын өнер туындылары. Олай болса ақын поэмалары қазақ балалар әдебиетінің тарихында өзіндік орны бар, рухани мұра болып табылары сөзсіз.

Әдебиеттер

1. Еспенбетов А. Сұлтанмахмұт Торайғыров. – Алматы: Ғылым, 1992. – 200 б.
2. Нарымбетов Ә. Уақыт шындығы – көркемдік кепілі. – Алматы: Жазушы, 1989. – 184 б.
3. Temirbolat A., Imakhanbet R., Orda G., Ospanova A., Omarov T. Specific-embodiment of the national idea in Kazakh literature // Man in India. – 2017. – №97(20). – P.435-445. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85041682026&origin=reflist6> .
4. Кәкішев Т. Сын сапары. – Алматы: Жазушы, 1971. – 173 б.
5. Бегалин С. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Қазақ мемлекет көркем әдебиет баспасы, 1962. – 272 б.
6. Қазақ әдебиетінің тарихы. 8-том. Кеңес дәуірі. (1941-1956). – Алматы: Қазақпарат, 2004. – 520 б.
7. Қирабаев С. Әдебиет және балалар өмірі // Жұлдыз, №8. 1969. – 23-28 б

8. Аманжол Ә. Қазақ балалар поэзиясы. – Астана: Фолиант, 2009. – 378 б
9. Ермагамбетова А., Иржанова С. Балалар әдебиетін аударудағы ерекшеліктер // Абылайхан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – Т. 61. – №2. – 2021. – 145 б. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2021.61.2.013>.
10. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 464 б.
11. Нұрғалиев Р. Телағыс. – Алматы: Жазушы, 1986. – 440 б.
12. Байтанасова Қ. Тәуелсіздік: сөз өнері және ұлттық код // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология. – №4 (184) / 2021. – 210-218. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph20>.
13. Сарбалаев Б. Ақиқат алдында. – Алматы: Жазушы, 1986. – 216 б.
14. Қирабаев С. Өнер өрісі. (Мақалалар мен зерттеулер) Кітапта: Балаларға арналған үлкен әдебиет жасайық. – Алматы: Жазушы, 1971. – 456 б.

А.К.ИБРАЙХАНОВА

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

МОТИВЫ СКАЗОК И ЛЕГЕНД В ПОЭМАХ САПАРГАЛИ БЕГАЛИНА

Аннотация. В этой статье рассматриваются и анализируются элементы сказаний и легенд в поэмах выдающегося представителя казахской детской литературы Сапарғали Бегалина. Цель статьи – отделить поэмы поэта от других произведений, основанных на сюжетах легенды, по-новому изучить современность, популяризировать творческий аспект поэта. Произведения Сапарғали Бегалина, внесшего значительный вклад в казахскую детскую литературу, до сих пор имеют только жанровую классификацию и никогда не рассматривались отдельно. В статье проанализированы художественно-идейные особенности поэм С. Бегалина «Қыран кегі», «Ұр, тоқпақ», «Сырлы қайнар», выявлена специфика изображения. В поэмах поэта были детально изучены изображение действий и сцен, создание образов персонажей, раскрытие их духовного мира.

Сапарғали Бегалин поэт, оставивший заметный след во многих литературных жанрах. Начав свое творчество с написания стихотворений, писатель, который также был сосредоточен на серьезных и крупных эпических произведениях, оставил после себя и прозаические произведения. Тематическая область, охватывающая творческое наследие, очень обширна, жанровый характер сложен, богат художественными особенностями. Основная идея его произведений, проработка его творчества требуют многолетнего кропотливого труда.

Ключевые слова: поэма, легенда, герой, автор, сказка, детская литература, возрастная особенность.

A.K.IBRAIKHANOVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**MOTIFS OF FAIRY TALES AND LEGENDS IN THE POEMS OF
SAPARGALI BEGALIN**

Abstract. This article examines and analyzes the trace of legends and legends in the poems of the outstanding representative of Kazakh children's literature Sapargali Begalin. The purpose of the article is to separate the poet's poems from other works based on the plot of the legend, to study modernity in a new way, to popularize the creative aspect of the poet. Because the works of Sapargali Begalin, who made a significant contribution to Kazakh children's literature, are still classified by genre and are not considered separately. In the article, S. Begalina's poems Begalina «Kyran kegi», «Ur, tokpak», «Syrly kaynar», were analyzed and the specifics of the creation were determined. In the poet's poems, it was studied how he skillfully painted such scenes as the creation of images of characters, the disclosure of their spiritual world.

Sapargali Begalin is a poet who has not gained a pen in all spheres of the literary genre. Having started his work by writing poetry, the writer, who also focused on heavy epic works, left behind prose works. The thematic area covering the creative heritage is very extensive, the genre character is complex, rich in artistic features, the main idea of his works, the elaboration of his work require many years of painstaking work. The works of this rich testator, which marked the beginning of today's scientific work, are part of a great work.

Keywords: poem, legend, hero, author, fairy tale, children's literature, an interesting feature.

References

1. Espenbetov A. Sūltanmahmūt Toraiğyrov. – Almaty: Čylym, 1992. – 200 b.
2. Narymbetov Ä. Uaqytşyndyğy – körkemdik kepili. – Almaty: Jazuşy, 1989. – 184 b.
3. Temirbolat A., Imakhanbet R., Orda G., Ospanova A., Omarov T. Specific-sof embodiment of the national idea in Kazakh literature // Man in India. – 2017. – №97(20). – P. 435-445. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85041682026&origin=reflist6>.
4. Käkışev T. Synsapary. – Almaty: Jazuşy, 1971. – 173 b.
5. Begalin S. Öleñder men poemalar. – Almaty: Qazaq memleket körkem ädebiat baspasy, 1962. – 272 b.
6. Qazaq ädebiatınñ tarihy. 8-tom. Keñes дәuiri. (1941-1956). – Almaty: Qazaqparat, 2004. – 520 b.
7. Qirabaev S. Ädebiat jäne balalar ömiri // Jüldyz, №8. – 1969. – B. 23-28.

8. Amanjol Ä. Qazaq balalar poeziasy. – Astana: Foliant, 2009. – 378 b.
9. Ermagambetova A., İrjanova S. Balalar ädebiyatın audarudaғы ereкшеліктер // Abylaihan atyndaғы qazaq halyqaralyq qatynastar jäne älem tilderi universiteti Habarşysy. Filologia ғылымдары seriesy. – Т. 61. – №2. – 2021. –145 b. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2021.61.2.013>.
10. Äuezov M. Ädebiettarihy. – Almaty: Ana tılı, 1991. – 464 b.
11. Nürğaliev R. Telağys. – Almaty: Jazuşy, 1986. – 440 b.
12. Baitanasova Q. Täuelsızdıк: söz öneri jäne ülttyq kod // äl-Farabi atyndaғы QazÜU Habarşysy. Filologia. –No4 (184)/2021. –B. 210-218. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph20>.
13. Sarbalaev B. Aqiqataldynda. – Almaty: Jazuşy, 1986. – 216 b.
14. Qirabaev S. Öner örisi. (Maqalalar men zertteuler) Kitapta: Balalarğa arnalğan ülken ädebiет jasaiyq. – Almaty: Jazuşy, 1971. – 456 b.

Автор туралы мәлімет:

Ибрайханова Ақмарал Қоңырықызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан

Ибрайханова Ақмарал Қоныровна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Ibraikhanova Akmaral Konyrovna – doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

FTAMP 17.01.07

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.12>

*Н.С. ҚАМАРОВА¹

Б.С. ЖАЙЛОВОВ³

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау, Қазақстан^{1,2,3}

(e-mail: nagbdu.kamarova@yu.edu.kz¹,
adilet.kabylov@yu.edu.kz², baktybay.zhailovov@yu.edu.kz³)

*ӘБІШ КЕКІЛБАЙҰЛЫ – ӘДЕБИЕТТАНУШЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада Әбіш Кекілбайұлының әдебиеттануға қосқан үлесі туралы зерделенеді. Әдебиеттанушы ғалым ретіндегі рөлі белгілі ақын-жазушылар шығармашылығын зерделеген, әдебиет теориясына қатысты тұжырымдары әдеби, танымдық ғылыми негізді мақалалары арқылы байыпталып, дәйектеледі.

Мақаланың алдына қойған мақсаты – әдебиеттанушы Ә.Кекілбайұлының әдебиет туралы толғамдарын, қаламгерлердің шығармашылық лабораторияларын зерттеген кезде туындаған ғылыми, әдеби, танымдық, сыншылық ойларын әдебиет теориясы тұрғысынан дәйектеу. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін Ә.Кекілбайұлының әдебиеттанушылық шеберлігін танытатын ғылыми, зерттеу, танымдық мақалалары іріктеліп, зерттеу нысанына алынды.

Аталған мақалада шолу, сипаттау, жүйелеу, талдау, салыстыру әдістері қолданылды. Бұл мақаланың ғылыми жаңалығы ретінде Әбіш Кекілбайұлының әдебиеттанушылық қырының ғылыми сипаты әдебиет теориясына қатысты әдеби, ғылыми мақалалары аясында алғаш рет зерделеніп, зерттелуде. Әдебиеттанушы ғалым еңбектері қазіргі әдебиеттану биігінен қарастырылып, бағаланады. Негізге алынған әрбір мақаласындағы ғалымның түйінді ойлары мен әдеби толғамдары, парасатты пайымдаулары қай кезде де өзінің құндылығын жоймайтын асыл дүниелер екені байыпталады.

Ә.Кекілбайұлының эстетикалық, танымдық толғамдары мен қаламгерлер туралы, шығармашылық лаборатория, әдеби ағымдар мен әдеби тенденциялар, әдеби стиль және тағы басқа әдебиет теориясына қатысты ғылыми ойлары туралы талданған бұл мақала әдебиеттануға қатысты арнаулы курстарда, әдебиет сабақтарында қосымша материал ретінде пайдалануға, Ә.Кекілбайұлын әдебиеттанушы ретінде бағалауға мүмкіндік береді.

*Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР19678872 «Әбіш Кекілбаев шығармашылығы қоғамдық сананың жаңғыруы контекстінде» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Түйін сөздер: әдебиеттану, әдебиет теориясы, сын, шығармашылық лаборатория, ғылыми пайым, жанр, стиль.

Кіріспе. Қаламгер Әбіш Кекілбайұлы ұлттық әдебиетіміздің алтын қорына зор үлес қосты. Ол проза, поэзия, драма, сын, публицистика, аударма жанрларының бәріне бірдей қалам тербеді. Әдебиет табалдырығын ақын болып аттады. Поэзиядан әдебиеттің сынына көшкен қаламгер әдебиеттанушы ғалым ретінде әдебиеттану ғылымына орасан зор үлес қосты. Әдебиеттанушы ғалым ретінде талантты қаламгерлер шығармашылығын зерделеді. «Оның творчестволық жолына көңіл тоқтатып, көз жіберсек, ол қазақ әдебиетінің бес саласында жұмыс істеп, оның бес танабын игеруге қатысқан екен. Олар: поэзия, проза, сын, аударма және зерттеу-танымдық еңбектер. Әбіш Кекілбаев өзі қатысқан осы бес саланың қай-қайсысында да елеулі құбылыс болды десек, зерделі зерек, көзі қарақты оқырман біздің бұл сөзімізді дәлелсіз-ақ сол қалпында қабылдар еді» [1, 505], – дейді ақын Т.Медетбек. Жазушы Ш. Қазығұлов «Келешектен келген Кекілбаев» атты мақаласында өмір бойы сын жазып жүрген кейбір ғалымдардың аяқтамаған дүниелерін Әбіш Кекілбайұлы жол-жөнекей жүріп жасай салатынын, бұның бәрі академиялық білімінің жемісі екендігін жазады [2, 3].

Ә.Кекілбайұлының әдебиет туралы толғамдары, қаламгерлердің жазушылық лабораторияларын зерттеген кезде туындаған ғылыми, әдеби, танымдық, сыншылық ойлары әдебиеттанушы ғалым екенін дәлелдейді. «Заман және адам» атты зерттеуінде қазақ прозасының, «Өлең көкжиегі» атты зерттеуінде қазақ поэзиясының талантты тұлғаларының шығармашылық лабораториясын барлаған. Талантты ақын-жазушылардың ұлттық сөз өнеріндегі құбылыс екендігін, проза мен поэзиядағы шеберлікті нақты мысалдармен атап көрсетіп, әдеби ой-толғамдары тұжырымдалып отырады. Шығармашылық үрдісті әлемдік әдебиеттің көркемдік контексіндегі құбылыстармен салыстыра зерделеуі де өзінің бір әдісі іспетті. Ақын-жазушылардың шығармашылық ізденістерін, талпыныстарын, жаңашыл тәсілдерін шебер саралап, талдайды. Қазіргі әдебиеттану ғылымында әдебиет зерттеушілерінің Ә. Кекілбайұлының зерттеушілік қырына тоқталған жаңашыл ізденістері де баршылық. Мәселен, зерттеушілер А. Нұрлыбаева, А. Бораш, А. Джумабековалардың «Әбіш Кекілбаевтың сыншылдық қыры» деген мақаласында Ә.Кекілбайұлының белгілі прозаик жазушылар туралы жазған сыншылдық мақалалары сөз болады, атап айтқанда, Ғ. Мүсіреповтің, Ғ. Мұстафиннің, Т. Әлімқұловтың, Т. Ахтановтың, А. Сүлейменовтің, О. Бөкейдің прозалық туындыларына берген бағасы мен сыни ойлары дәйектеледі [3].

Зерттеушілер Г. Сатылханова, А. Таңжарықова, Н. Худайбергенов, Г. Тоқшылықова, С. Таймановалар «Orсion» журналына жариялаған «Қазақ

прозасындағы детальдың көркемдік қызметі» атты мақаласында А. Байтұрсыновтан кейін қазақ прозасын зерттеген ғалым Ә.Кекілбайұлы екендігін, тың әдіс-тәсілдермен қазақ прозасын басқа елдердің прозасының дамуымен салыстыра зерттегендігін айтып, Әбіш Кекілбайұлы есімін қазақтың ұлттық проза теориясына үлес қосқан ғалым ретінде атайды [4].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланы жазу барысында әдебиеттану, әдебиет теориясы мәселелеріне байланысты теориялық еңбектерге шолу жасалды. Әбіш Кекілбайұлының ғылыми, әдеби толғамдарын бағамдау мақсатында ғылыми мақалаларын, мазмұндық ерекшеліктерін шолу, сипаттау, жүйелеу, талдау, салыстыру әдістері қолданылды. Зерттеу барысында бүгінгі күнге дейін әдебиеттану саласында әдебиеттанушы ғалымдардың, ақын-жазушылардың, журналистердің еңбектерінде азды-көпті шолу мақалалар болғанымен, Ә.Кекілбайұлының әдебиет теориясына қатысты ойларының ішкі мазмұнына байланысты зерттеулер жоқтың қасы екені анықталды. Мақаланы жазу үстінде Ә.Кекілбайұлының «Заман және адам», «Өлең көкжиегі», «Өлі жандарды» неге Пушкин жазбаған?», «Романдағы адам», «Ел тарихы, ер тағдыры...» және т.б. еңбектері басты назарға алынды. Сондай-ақ Ә. Кекілбайұлының ғұлама ғалымдығы мен әдебиет туралы теориялық ой-пайымдары туралы жазылған ой-пікірлері, әдебиет теориясына байланысты тұжырымдары негізге алынды.

Ә. Кекілбайұлының белгілі ақын-жазушылар шығармашылығын зерделеген, әдебиет теориясына қатысты тұжырымдары әдеби, танымдық ғылыми негізді мақалалары талдауларға да назар аударылды.

Талқылау мен бақылау. Ә.Кекілбайұлының әдебиет туралы теориялық ой-пайымдары, ғылыми зерттеу, талдаулары, әдебиет теориясының категориялары арқылы қарастырылған. Ұлттық әдебиетіміздегі әдеби бағыттар, мәтін поэтикасы, тақырыптық ізденістер, жанр, стиль мәселелері ғылыми мақалаларының негізгі нысаны болды. Бұл зерттеу мақалалар қазақ әдебиеттануының тың табыстары деуге болады. Нақты мысалдармен ойын дәлелдей отырып, тұжырым жасайтын автор көп зерттеуші, ғалымдар зер салмаған көркем туындының табиғатын терең зерделей алған. Дәлелдері де қисынды.

Теориялық білімі терең ғалым жанр табиғаты туралы былай дейді: «Шығарманың жанрын сол шығармаға өзек болған өмірлік құбылыстың эстетикалық табиғаты анықтайды. Жанр – реальды болмыстағы құбылыстың эстетикалық сипатын ашатын категория» [5, 53]. Аталған құбылыстың өмірден өнерге көшкенінде эстетикалық сипатын сақтайтын бірден бір жолы екенін көрсетеді. Мәселен, орыс өмірі жайлы «Өлі жандардай» «поэманы» лирик ақын Пушкин емес, сатирик Гогольдің жазуының сыры осында деп түйеді.

Әбіштің әдеби ой-толғамдары ұлт әдебиеті мен мәдениетімен ғана шектеліп қалмайтындығын «Өлі жандарды» неге Пушкин жазбаған?»,

«Романдағы адам» және т.б. мақалаларында Толстой, Достоевский, Пушкин, Гоголь, Чехов, Шевченко және тағы басқа да классиктердің әдеби мұралары туралы тереңнен ой қозғап, теориялық байламдар жасайды. Ғалым прозаик жазушыларға психологиялық талдау, әлеуметтік талдау барысында детальдің мәнділігіне, концепциялық үлес салмақтың артуына, композициялық ракурстар мен образдардың қанықтығына, жанр табиғатына аса мән беру керектігін айта отырып, қаламгерлердің жазғандарын саралап, баға береді. Ә. Кекілбайұлы қаламгер стиліне оның интеллектуалдық, эмоциялық, эстетикалық, рухани қасиеттері тікелей қатысты екендігін баса айтады. Суреткер стилі тек автордың сөз қолданысымен шектелмеу керектігі ескертіледі. Көптеген сыншылар стильге бір жақты қарайтыны белгілі. Жазушының сұлу құрылған сөйлемдері – стильдің тек бір ғана қыры. Стильдің көп қырлылығын Ә. Кекілбайұлының әдеби теориялық ойларын оқыған соң ұқтық. Ол – бейнелеу жүйесінің, көркемдеу құралдары мен әдіс- тәсілдердің идеялық-эстетикалық, тарихи-қоғамдық мазмұнға тәуелді қалыптасқан тұрақты жиынтығы. Жазушыны өмірде қандай адамдық мазмұн, қандай психологиялық құбылыстар көбірек баурайтындығына мән беру керектігін ескеруді ойлаған ғалым Толстойдың да, Достоевскийдің де психолог жазушылар екенін дәлелдейді. Ішкі монолог, баяндаудың субъективтендірілуі, композиция еркіндігі сияқты көркемдік әдістердің төркіні Толстой шығармашылығынан табылатындығын дәлелдейді. Типтендіру мен даралау туралы айта келіп, бұл тәсілдердің адам бейнесін жасауда қолданылатын көркемдеу құралдары екеніне тоқталады. Көркем шығарманың бейнелілігі қаламгер стилімен тығыз байланысты екендігін айтады. Ғалым Қ.Байтанасова «Көркем шығармадағы бейнелілік призмасы» атты мақаласында: «Әдебиет өзінің көркемдік-эстетикалық функциясын дербес атқара алады. Ал, қоғамдық-саяси өмірдегі ахуалды бейнелеу арқылы әдебиеттің әлеуметтік, философиялық, психологиялық қызметі орнығады. Осыдан келіп көркем мәтінге қатысты әдебиеттанушылар әр түрлі анықтамалар береді. Кейбір зерттеушілер үшін көркем туынды – сол мәтіндегі алуан түрлі тәсілдердің жиынтығы. Екіншілері көркем шығарма шындықтың көрінісі емес, ол шығармашылық сананың жүзеге асуы, шынайылыққа кереғар суреттеу, шарттылық дейді [6, 132], – деп пікір айтады Әрине, бұл сипаттардың бәрі де көркем туынды бойынан табылары сөзсіз. Көркем шығарма – жеке, дара әлем. Қаламгер өз туындысында ұлттық дүниетанымды, кеше мен бүгінді көрсете де, болжай да алады. Автор жазушының стилі мен идеясына, көркемдеу амал-тәсілдеріне жалпы бір ұстаныммен келудің күрделілігін атайды. Мәселен, Ә. Кекілбайұлы «Өлең көкжиегі» мақаласында ғалым бірнеше талантты ақындар шығармашылығына терең бойлайды. Атап айтсақ, Қ. Мырзалиев, Ж. Нәжімеденов, М. Мақатаев, Т. Айбергенов шығармашылығының өзгеше болмыс- бітімі мен шеберлік сырларын танытатын әдеби толғамдар, талдаулар

ғалымның терең зерделеуін көрсетеді. Қ. Мырзалиев, Ж. Нәжімеденов, М. Мақатаев, Т. Айбергеновтей дара қолтаңбалы ақындардың жырларын талдай келе, ерекшелігі мен шеберлігін, олқы тұстарын саралай келе әдеби теориялық түйін жасап отырады. Ақындардың поэзия әлеміндегі қалыптасу, өсу деңгейлерін терең барлаған. Әрине, әдебиет табылдырығын ақын болып аттаған, қазақ прозасына кесек туындылар берген, табиғатынан дарынды қаламгердің белгілі ақын-жазушылар шығармашылығы туралы ой айтқанда ғұлама ойшылдығы анық көрінеді. Ақындық, әдеби суреткерлік таланты бар қаламгерде әдеби терең ойлар, теориялық толғамдар болуы – заңдылық. Бұл ойымызды академик З.Қабдоловтың мына бір пікірі дәлелдей түскендей: «Әбіш Кекілбайұлы – талант! Үлкен талант! Ал назы талант – бәрінен бұрын ақын. Әбіш те әдебиетке өлеңдетіп келді. Мұнысы заңды еді. Егер ол тумыстан ақын болмаса, әдебиетке өлеңсіз келсе, қазіргідей жан-жақты, көп қырлы – әрі санлақ суреткер, әрі ғұлама ойшыл, әрі сұңғыла шешен, әрі көреген көсем... болмас еді. Осылардың бәрінің төркіні ақындықта жатыр» [7, 3]. Шынында поэзия туралы терең ой толғау үшін де адамға табиғатынан ақындық дарын болуы заңдылық сияқты.

Ә. Кекілбайұлының өлең теориясы туралы айтқандарының негізі бар: «Поэзия – адам жанын тебіrentкен, айтылмай, бейнеленбей тынбайтын өктем рухтың бейнесі; ақынның өзге жұрттан артықшылығы – бүкіл болмыспен, табиғатпен табысып, кез келген кісі әсерлене бермейтін нәрседен әсерленетіні. Бұл – ақынның табиғаты. Өлең ең әуелі тап осындай табиғаттан жаратылуы керек, ол сонда ғана табиғи; әйтпесе жазып отырған кісінің өзін өзі күштеуінен туған шығарма оқушыны да тебіrentпейді. Бізде ұзақ уақыт поэзияның табиғатын, ақынның міндетін бұлай түсінбейтін қисық қисындар да орын алды. Көбіне көп ақынды кез келген ой мен сезімді былайғы жұрттың қолынан келе бермейтін поэтикалық түрге түсіре қойғыш кісі деп түсіндік. Бұл қате түсінік әлі аласталып болған жоқ» [5, 132]. Автор осы қате түсінікке талантты ақындардың өздері де сеніп қалатындығын айта келіп, көптеген ақындардың өз талантының сырын терең зерттемегендігінің, өз туындысына қатаң талап қоймағандығының, ақындық туралы қате түсінікке иланғандығының кесірінен сезім баурай алатын тәуір өлеңдерінің арасынан кенеуі жоқ құрғақ сөздерге құрылған, құбылмалы ұйқас пен ырғаққа түскен ала-құла өлең де кездесіп жататындығын, бұл құбылысты әдебиет сыншылары поэтикалық шеберліктің жетіспеушілігі деп сынайтындығын қате екендігін айтады. Өміршең талант ылғи өсу, толысу, шеберлігі де жетілу үстінде болатындығын айта келіп, талантты ақындардың керемет өлең жинақтарының ішінде белгілі мөлшерде өгей өлең жүретіндігін қынжыла жазады. Ондай өлеңнің оқырман тарапынан да пейіл таппайтындығымен түсіндіреді. Өлеңді қолдан жасап алуға болады деген қисық қисынды иемденетіндер қазақ өлеңінің техникасын меңгеріп алып, әрбір белгілі ақынның стилімен өлең жаза салатындығын сынайды. Біздегі көп

өлеңнің өлеңге емес, бірдеңе болып шығатындығына қынжылған ғалым, қаламгер сол бірдеңе жазғыштардың сауатты екендіктерін де атайды. Қазір қандай өлең өтімді, қай тақырып актуалды екендігін біліп алған ақындар «сол тақырып пен сол өлеңнің базарда нарқы түсіп кетпей тұрғанда бір шетінен нәпақа көріп қалуға асығады» [5, 133].

Ғалымның ғылыми зерттеу мақалаларында лириканың анықтамасына назар салсақ: «Қоғамдық құбылыстағы елеулі өзгеріс, үлкен сілкіністер тұсында адам, жеке адамның жан дүниесі, ондағы бұрқаныс-бұрқақ суреткерлер көңілін ең алдымен баурайды. Ондай тұста адам жанына үңілудің ең бір тиімді жолы – лирика болып шығады» [5, 101]. Лирикаға күш беретін, көркемдік қуат дарытатын ой мен сезімнің тереңдігі, әсерлілігі екендігін ғалым өз толғамында шегелей түскен. Ғалым Ә. Кекілбайұлы: «Суреткерлік көрегендіктің, тапқырлықтың бірден бір төркіні - азаматтық өрелілік. «Ой орманын» оқи отыра ондағы бар кескін-кейпімен көрінген лирикалық кейіпкердің өмірінен бүкіл бір кезеңнің шындығын, бүкіл бір ұрпақтың өмірін, оның сырлары мен ойларын бүкіл бір тұстың рухани сипатын, бүкіл бір ұрпақтың рухани кескінін танып едік...» [5, 115], – деп пайымдайды. Ә. Кекілбайұлының теориялық ойларын негізге алсақ, лириканың адамзат қоғамының дүниені тану, өзін тану арсеналынан ешқашан түсіп көрмегендігін байқаймыз. Лирика жанрының жеке адамның жан сыры, рухани келбеті болып, бүкіл қоғам мен сол кезеңнің шындығын да танытатындығын байқаймыз. Ақындардың творчествосы оның өмірімен, адами болмысымен, азаматтық бітімімен, дүниетаным мен мәдениетімен ұштасып жатқандығын тануға болады. Автор ұлттық әдебиет арқылы ұлттық болмыстың көрініс табатындығын, халықтың арман-тілегі лирикалық қаһарманның сезімдері арқылы көрінетіндігін, қазақ ақындарының лириканың жақсы дәстүрлерін одан әрі дамытып, елдегі жаңа өзгерістерге лайық, мөлдір сезімді, терең ойлы лирика жасауға белсене кіріскенін шабыттана жазады. Ол туралы бүгінгі ғылыми еңбектерде де бағаланып, белгілі ғалымдар тарапынан жазылып жүргені Ә.Кекілбайұлы ойларының жасампаздығын көрсетеді [8].

Ғалым әдебиеттегі тартыс туралы да терең теориялық талдау жасайды. Тартыссыз көркем шығарма жұтаң болар еді. «Ең терең тартыс – кісінің сезім дүниесіндегі тартыс. Оны қаз қалпында мөлдіретіп жеткізуде музыка мен лириканың мүмкіндігі тіпті мол. Өлеңнің осы бір сырын жас ақын жақсы аңғарыпты. Лириканың мұндай мінезін білмегендіктен өлеңдегі сезім логикасының жалпы аңғарына көз салмай, бір-екі жолды ұстап алып, сары уайымшылдықты іздестіре бастайтын әдетіміз де бар еді. Жүмекен одан қысылмапты. Өйткені лирика әлгіндей сезім серпілісінсіз тым сылдыр, жалаң не тек сарнау, елжіреу не тек желбуаз лепіру болып кетеді» [5, 126], – деп сезім дүниесіндегі тартыс мәселесіне де тоқталады. Әдебиеттанушылар образдың «суреттілігіне», «музыкалылығына», «мелодиясына», «ақын жанының әуеніне»

көп тоқталады. Ғалым К.Н. Григорьян атап көрсеткендей «поэзия, живопись және музыка бір-бірімен өзара байланыста, бір-бірімен туыстас» [9, 108]. Әрине, халықтық творчество бір бірімен байланысып жатқанымен әрбір өнер туындысының өзіне тән қасиеттері бар. Оны академик ғалым З.Қабдоловтың сөзімен жеткізсек, «өнердің көп салаларының ішінде ең бір қадірлісі әрі қасиеттісі – көркем әдебиет. Оның өнердің өзге түрлерімен бірлігі бола тұра өзгешелігі де мол. Сөз өнері сурет пен музыка секілді жалпыға бірдей жетімді деу қиын: сөз – бояу немесе дыбыс емес, барлық халыққа бірдей түсінікті бола алмайды. Әр ұлттың өзгеден ерекше өз тілі бар; әдеби шығарма сол тілде ғана туады. Бұл – көркем әдебиеттің халықаралық өрісіне біраз бөгеу, тіпті тұсау екені рас. Бірақ мұның есесіне, әдебиеттің тілі музыка тілінен гөрі нақты, театр тіліне гөрі затты...» [10, 9]. Лирикалық өлеңнің сөздері де музыканың әуені секілді эстетикалық сезім тудырады. Ол терең сезім лирикалық кейіпкер арқылы беріледі. Лириканың да, музыканың да ішкі әуені көркем мазмұн тудырады. Ғалым Н.А. Заболоцкийдің сөзімен айтқанда «лириканы тудырушы оның ішкі музыкалық әуенін де жеткізеді» [11, 216]. «Лирика» терминінің ежелгі гректің саз аспабына байланысты туғандығы да лириканы музыкамен «туыстастырады». Екеуі де – сұлулықтың символы. Ұлы сыншы Белинскийдің лирикалық шығармаларды музыкаға балауының үлкен мәні бар. «Өзіндік мәнге бай бола тұрса да лирикалық шығармада ешбір мән жоқ тәрізді, оның мәнін тіпті айтып беруге болмайтын, ол тәтті түйсігімен бүкіл жүйемізді тебіrentетін музыкалық пьесада аумайды, өйткені бұл мағынаны адам тіліне аударып болмайды» [12, 8]. Лирика мен музыканың тыңдаушысына сыйлар эстетикалық сезімі – рухани дүние. Оны түйсіну үшін де терең сезім керек.

Зерттеуші ретінде Ә. Кекілбайұлы Жұмекеннің өлеңдерінің ішкі қуатын, лириканың нәзіктігін айта келіп, су мамандарының су туралы айтқан тұжырымын мысалға ала отырып, лириканың жанға жағымдылығын судың құнарлылығымен салыстырады. Жер қыртысындағы тұз, нәрді көбірек сіңірген су ағзаға қандай пайдалы болса, лирика да өмір қыртыстарындағы тұз мен нәрді өз бойына көбірек дарыта білгенін дұрыс санайды. Тұз мөлшерінен көп салынса, өлеңнің жақсы әуені, үлкен мәнді салмағы болмайтындығын айтады. Ж.Нәжімеденовтің алғашқы кітаптарында бал жиған арадай, өмірдегі құбылыстардың бәрінен ой жиятындығын сынайды. Бірақ кейінгі кітаптарында ақынның өмірдің түрлі қатпар-қабатын тоғыстырған түйткілді мәселелерге ойысқандығын жазады.

Шығармашылық туралы талдай келіп, ғалым өзі тереңірек білетін әдебиеттің тарихымен, әдебиеттің теориясындағы түсініктермен сарындас екендігін көрсетіп, мынадай ой түйеді: «Қандай шығарма да – белгілі бір суреткердің көркемдік түйсігінде бейнеленген нақты тарихи шындықтың көрінісі» [13, 441]. Немесе «Өнерді өнер ететін – өлшем. Шын асыл бояуды шын шебер күректеп, я шелектеп жұмсамай, шай қасықтың ұшымен іліп алып

жұмсайды» [5, 130]. Автор өлшем, тарихи шындық туралы қисынында әдебиет пен өнердің тұтастығын айтады. Өнер адамына асқан талғампаздық керектігін де байыптайды. «Сәл нәрседен салмақты мән таба білу – сөз жоқ, үлкен суреткердің мінезі»[5, 127]. Немесе «Өнердің ең үлкен жауы да сол үйреншіктілік. Бір нәрсенің әбден тәсілін біліп алып, соның ыңғайына кету кәсіпке жарасқанмен, өнерге жараспайды»[5, 123], – дейді. Суреткер, талант, мінез туралы тереңдей талдап, өнер, әдебиет қисындарын осылай теориялық оймен түйіндеп отырады. Аталған теориялық қисындар автордың әдебиет тарихы мен теориясын терең білетіндігін анық көрсетеді. «Әбіш ағаны өмірдің кез келген саласы бойынша маманмен пікір алмасуға дайындығы бар еді десек, артық айтқандық емес шығар. Әрине, гуманитарий ретінде бәрінен бұрын әдебиеттің арғы-бергі тарихын, барлық дәуірлерді, барлық ағымдар мен стильдерді еркін білетін, адамзат жасағансөз өнерінің маржандарын алақанында ойнататын. Оның шығармаларындағы көркемдік мінсіздік, композициялық тұтастық, сюжеттік ой қисыны, пейзаж, портрет, деталь сияқты құрауыштардың толықтығы тәнті етеді.бұған қол жеткізу ең алдымен қаламгердің теориялық білімінің тиянақтылығына, тереңдігіне байланысты»[14, 326], – деген С. Абдрахманов пікірі Ә. Кекілбайұлының әдебиет теоретигі екенін дәлелдей түседі.

Нәтижелер. Ә. Кекілбайұлының әдеби толғамдарын саралағанда, біріншіден, әдебиет теориясын танудағы ұстанымы әлемдік теориялық қисындар мен өлшемдерге сай келетіндігімен ерекшеленсе, екіншіден, ұлттық әдебиет үлгілері екеніне де көз жеткіздік. Әдебиеттанудың теориялық қорынан бөлек, әдебиеттің жекелеген салалары – әдебиет сыны, әдебиет тарихы, әдеби дәстүр, әдеби стиль, мәтін талдау, мәтін поэтикасы мәселелеріне де бойлаған. Ә.Кекілбайұлы пайымдаған әдебиет теориясының қисындары әдебиет пен өнердің табиғатын тануға байланысты жүйе қалыптастырудың ұлттық моделі деуге болады.

«Әбіш Кекілбаев – күрделі талант. Күрделілік күрделі болайын деген талаптан тұрмайды. Ол – ақылдың, мол білімнің, терең сезімнің тұнбасы. Тұнба – қашан да салмақты, қашан да баяу. Ол ақса ырғып ақпайды, ырғалып ағады, көпірудің орнына қипақтана түседі...»[15, 456], – деп ақын Ж.Нәжімеденовтің берген бағасы әділ. Әдеби толғамдар мол білім мен терең сезімнің тұнбасынан шығатындығын дәлелдейді.

Әдебиеттанудың ерекшелігі ішкі терең сыры мен сипатында. Әдебиетке қатысты қаламгерлердің біразының өзіндік ой-толғанысы бар. Ә.Кекілбайұлы әдебиеттану ғылымында да өзінің талантты теоретик екенін көрсетті. Көркем туындыдағы әр сөздің қолданысы, суретті сөздің эстетикалық сипатын барлады. Әбіштің әдебиеттанушылық әлемі әдебиеттің әсемдік әлемі десек, қателескеніміз емес. Ғалым пайымындағы сөз өнерінің теориясы эстетикалық түйіндерінің тұтастығы ретінде көрінеді. Нысанға алған ақын-жазушылардың көркем туындыларындағы ізденістер мен эстетикалық қабылдауды, өмір

шындығынан көркем шыңдық жасалған заңдылықтарды ғылыми таным тұрғысынан сипаттайды.

«Өлең көкжиегі» мақаласында талантты ақындар туындыларына талдау жасай отырып, шеберлігі мен ерекшеліктерін сараптап, сыни ойларын да айта кетеді. Жетістіктеріне қуанып, кемшін тұстарына қынжылыс білдіреді. «Өлеңді ой да емес, жалаң сезім де емес – екеуінің гармониялық үйлесімі жасайтынын» [5, 154] Ә.Кекілбайұлы дәлелдей түседі. Аталған мақалада бүтін бір кезеңнің көркемдік ойлау жүйесіне барлау жасалынған. Олардың қолтаңбасы, шеберлік қырларынан анық түсінік қалыптасатындығы қисынды. Ә. Кекілбайұлы өзі зерттеп, зерделеп отырған көркем туындының жетістігі мен кемшілігін тап басып танып, ғалымдық қырағылықпен бағалайтын таным бар. Қай мақаласын оқысақ та мақала аясына көп мағына, терең талдаулар, теориялық ой-толғамдар сыйып тұрғанын байқадық.

Әлем әдебиетінің озық үлгілерімен етене таныс Ә. Кекілбайұлы көркем шығарма мен көркем шығармашылықты талдау арқылы нақтылықпен «Көркем шығармашылық – ешқашан еңбек жеңілдетуді мойындамайтын жалғыз сала. Оның үстіне бағзыны тірілтуден асқан тауқымет болуы мүмкін емес. Ол жолда кездесетін қиыншылықтарды санап шығудың өзі қиын. Бірақ тарихи тақырыпта жазатын жазушылардың альпинистерге тән бір мінезі болса керек. Олар да өзінің жеткізіп болмас нысанасына бір мысқал жақындаған сайын жаны неғұрлым қинала түскенмен, тәуекелі солғұрлым арта түсетін болса қажет» [13, 441], – деп көркем шығармашылықтың маңыздылығын ашып береді. Әр қаламгердің даралық қасиеті мен қаламгерлік, суреткерлік шеберліктеріне шынайы баға беруі автордың рухани жан байлығын көрсетеді. Ә.Кекілбайұлының әсемдікті танудың әдістерін айқындауы – әдеби үдерісті, әдеби ағымдар мен бағыттарды өзінің әсемдік әлемі арқылы пайымдауы. Осылайша әдебиет теориясының болмысы мен бітімін терең ойшылдықпен эстетикалық тұрғыдан бағалаған. «Ойшылдық – қиялшылық емес, энциклопедиялық білімге сүйену, әлемдік өркениет өрісін игеру» [16, 391], – деген академик М.Қозыбаев пікірі Ә.Кекілбайұлының кемеңгерлігін, ойшылдығын айғақтай түскен. Ә.Кекілбайұлы зерттеулерінің ерекшелігі – әдебиетті өзінше зерделеу, оқырманына өзіндік ғылыми ұстанымын таныту. Жазушы лабораториясын айта ма, көркем туындының сырын танытып, тарқата ма, әдеби дәстүр, әдеби стиль не әдеби ағым туралы айта ма – әдеби толғамдарын логикалық тұрғыда теориямен дәлелдеп жеткізеді. Қаламгер нысанға алған көркем туындылардан жаңа ой, тың тақырып, өзгеше таным іздейді. Теориялық тұжырымдарын ұлттық әдебиеттану ғылымына қосылған үлес деп бағалаймыз.

Ә.Кекілбайұлының әдеби, сыни мақалалары – жас буын ақын-жазушыларға шеберлік мектебі, себебі «қазақ әдебиеті әлемінде Әбіш Кекілбайұлы үлкен биікке көтерілді. Әдебиетте өзгелер байқамаған, өзгелер айта

алмаған сөзді айтты»[17, 31]. Әдебиет туралы мақалаларында қаламгерлерді жаңашыл болуға шақырады. Суреткерлік пен шешендікті бірге тоғыстырған ойшыл ғалым әдебиет теориясы туралы қисындары мен қағидаларын нақты мысалдармен дәлелдей отырып, «үздіксіз ізденіс, жүйелі еңбек, азаматтық өрелілік пен суреткерлік шыңдалу»[5, 155] ақындардың қазақ әдебиетін молайтардай елеулі еңбектерге ие еткендігін атап өтеді. Ә.Кекілбайұлы әдебиеттің даму үдерісінен әрдайым хабардар болып отырды. Оған «Заман және адам», «Өлең көкжиегі», «Өлі жандарды» неге Пушкин жазбаған?», «Романдағы адам» және т.б. еңбектері шын дәлел. Ондағы сөз болған маңызды мәселелердің жаңашылдығы әр сөйлемінен көрініп тұрады. «Әбіш Кекілбаевқа жазушы, әдебиетші ретінде филология саласы тарлық ететінін айтудың өзі артық. Кекілбаевтың бұл саладағы туындыларын культурологиялық зерттеулер деп қарастыруға олардың еркінде көркем стилі кедергі келтіретіндей де көрінеді»[14, 327], - деп С. Абдрахманов айтқандай Әбіш зерттеулерінде әдебиет пен өнер қабысып жатыр. Егіз өнерді байланыстырған эстетикалық көзқарасы әлі талай зерттеуге нысан болары сөзсіз.

Қорытынды. Ә. Кекілбайұлы ақын-жазушылардың шығармашылық лабораториясын шеберлікпен аша біліп, қаламгер туралы ой толғағанда көркем шығармашылық туралы әдеби теориялық түйін жасап отырған. Көркем шығармадағы суреткерлік, шеберлікті әдебиеттану тұрғысынан зерделеді. Стиль, жанр мәселелерін теориялық тұрғыдан талдады. Қаламгер туындысының көркемдігі, жетістіктері мен кемшіліктерін салмақтап, әділ бағасын берді. Әдебиеттанушы ретіндегі Ә. Кекілбайұлы еңбектерінің ғылыми-танымдық сипаты жинақталып, жүйеленді. Ә. Кекілбайұлының әдебиет, қаламгер шеберлігі туралы таразылаған ойлары әдебиеттануға қосылған сүбелі үлес болды. Жас әдебиеттанушылар Кекілбаев кеңістігінен, ғылыми негізді ойларымен сусындап, тәлім алса, мол азық екені сөзсіз. Гуманист, әдебиетші, сыншы ғалым Әбіш Кекілбайұлының шығармашылығын, әдеби толғамдарын филолог мамандарға дәріптеу негізгі мақсаттарымыздың бірі болуы керек. «Әбіштану» курстары барлық жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде әдебиеттану ғылымының негізгі пәні болып оқытылып жатса, ол да елдік мәселенің орындалғаны болар еді. Осы орайда Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің қазақ филологиясы кафедрасы болашақ филологтар мен қазақ тілі мен әдебиеті мамандарына «Әбіштану» курсы бірнеше жылдан бері оқытып келе жатқандығын атап айтуымыз керек. Әрине, қаламгер шығармашылығының поэтикасы зерттеліп, зерделеніп келеді. Бірақ бұл – ұлт руханиятына зор үлес қосқан тұлғаның еңбектері түгел зерттеліп бітті деген сөз емес. Ә. Кекілбайұлының әдебиеттанушы ғалым ретіндегі еңбектері әлі талай терең зерттеулерге сұранып тұр. Біздің бұл еңбегіміз – теңіздің тамшысындай ғана дүние. Әдебиеттанушылық қырына әлі де терең зерттеулер жүргізу алдағы күндердің,

келешек буынның еншісіндегі іс болу керек.

Әдебиеттер

1. Медетбек Т. Кемел дарын // Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. Т.7. – Алматы: Өлке, 1999. – 509 б.
2. Қазығұлов Ш. Келешектен келген Кекілбаев // <https://adebiportal.kz/kz/news/view/sarhan-qazygul-kelesekten-kelgenkekilbaev10674>.
3. Нұрлыбаева А., Бораш А.Б., Джумабекова А.А. Әбіш Кекілбаевтың сыншылдық қыры // «Керуен» ғылыми журналы № 2, 79-том, 2023. – Б. 188-199. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-15>.
4. Satylkhanova G., Tanzharykova A., Khudaibergenov N., Tokshylykova G., Taimanova S. Artistic function of detail in Kazakh prose | Función artística del detalle en la prosa Kazaja. Opcion, 2018, 34 (Special Issue 15), p. 1265-1294. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57205268049>.
5. Кекілбайұлы Ә. Өлең көкжиегі. Он екі томдық шығармалар жинағы. Т.10. – Алматы: Өлке, 1999. – 161 б.
6. Байтанасова Қ.М. Көркем шығармадағы бейнелілік призмасы // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – № 1(142)/2023. – Б. 126-133. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-126-133>.
7. Қабдолов З. Таланттың тағы бір қыры // Кекілбайұлы Ә. Дүние ғапыл: Өлеңдер мен драма. – Алматы: Арыс, 1999. – 304 б. – Б. 3-6.
8. Omarov B., Salkynbayev M. B., Kydyr T. E., Yeskindirova M. Z., & Alshinbayeva Z. K. (2020). Reflection of Ideas about Native Land in Poetic and Prose Works Using Narrative Literature Technique. Media Watch, 11(2), p. 408-418. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216895204>.
9. Григорьян К.Н. К вопросу о музыкальной природе лирической поэзии // Русслит., 1978, № 3. – С. 106-118.
10. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
11. Заболоцкий Н.А. Собр.соч. в 3-х томах. Т.1. – М.: Художественная литература, 1983. – 655 с.
12. Белинский В.Г. Таңдамалы шығармалар. 1-кітап. – Алматы: ҚМКӘБ, 1948. – 214 б.
13. Кекілбайұлы Ә. Ел тарихы, ер тағдыры... // Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. Т.3. – Алматы: Өлке, 1999. – 400 б.
14. Абдрахманов С. Әдебиет әлемі // Абдрахманов С. Абыз Әбіш. Әбіш Кекілбаевтың ойшылдығы туралы толғаныстар. – Нұр-сұлтан: Фолиант, 2020. – 560 б.
15. Нәжімеденов Ж. Терең сезімнің тұнбасы // Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. Т.6. – Алматы: Өлке, 1999. – 464 б.
16. Қозыбаев М.Қ. Ұлы ойшыл, қарымтал қаламгер // Кітапта: Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. Т.8. – Алматы: Өлке, 1999. – 400 б.

17. Мұртаза Ш. Азамат, қаламгер, қайраткер // «Әбіш Кекілбаев әлемі және қазіргі заман» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2009. – 464 б.

Н.С. КАМАРОВА, Б.С. ЖАЙЛОВОВ

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова,
Ақтау, Казахстан

АБИШ КЕКИЛБАЙУЛЫ – ЛИТЕРАТУРОВЕД

Аннотация. В данной статье исследуется вклад Абиша Кекилбайулы в литературоведение. Его роль как литературоведа заключается в изучении творчества известных поэтов-писателей, а его выводы, связанные с теорией литературы, обогащаются и обосновываются в его литературных и познавательных научных статьях.

Цель статьи – обобщить литературоведческие размышления исследователя А.Кекилбайулы о художественной литературе, а также изучить его научные, литературно-просветительские и критические мысли, возникшие в ходе изучения творческих лабораторий писателей. Для реализации этой цели в качестве объекта исследования были выбраны и взяты научные, исследовательские и учебные статьи А.Кекилбайулы, показывающие его литературное мастерство.

В статье использованы методы обзора, описания, систематизации, анализа, сравнения. В качестве научной новизны данной статьи впервые представлена литературоведческая деятельность Абиша Кекилбайулы в рамках его литературных и научных статей, связанных с теорией литературы. Его работы рассматриваются и оцениваются с высоты современного литературоведения. Подчеркивается, что ключевые мысли и литературные размышления ученого, его рациональные суждения являются актуальными и никогда не потеряют своей ценности.

Данная статья, в которой анализируются научные представления А.Кекилбайулы о писателях, творческой лаборатории, литературных тенденциях и литературных течениях, литературном стиле и других литературных теориях, позволяет использовать ее в качестве дополнительного материала в специальных курсах, связанных с литературоведением и оценить А.Кекилбайулы как литературного критика.

Ключевые слова: литературоведение, теория литературы, критика, творческая лаборатория, научное мнение, жанр, стиль

N.S. KAMAROVA, B.S. ZHAILOVOV
Yessenov University, Aktau, Kazakhstan

ABISH KEKILBAYULY – LITERARY SCIENTIST

Annotation. This article examines the contribution of Abish Kekilbayuly to literary studies. His role as a literary scholar is to study the works of famous poets and writers, and his conclusions related to literary theory are enriched and substantiated in his literary and educational scientific articles.

The purpose of the article is to summarize the literary and literary criticism of literary critic A.Kekilbayuly about literature, scientific, literary, educational and critical thoughts that arose during the study of creative laboratories of writers. To realize this goal, scientific, research and educational articles by A.Kekilbayuly were selected and taken as the object of research, showing his literary skills.

The article uses methods of review, description, systematization, analysis, and comparison. As a scientific novelty, this article for the first time analyzes and studies the scientific nature of the literary aspect of Abish Kekilbayuly within the framework of his literary and scientific articles related to the theory of literature. The works of a literary critic are examined and evaluated from the heights of modern literary criticism. It is emphasized that the key thoughts and literary reflections of the scientist in each of his articles, rational judgments are precious things that never lose their value.

This article, which analyzes A. Kekilbayuly's scientific ideas about aesthetic and cognitive thought and writers, a creative laboratory, literary trends and literary movements, literary style and other literary theories, allows it to be used as additional material in special courses related to literary studies and evaluate A. Kekilbayuly as a literary critic.

Keywords: literary criticism, literary theory, criticism, creative laboratory, scientific opinion, genre, style.

References

1. Medetbek T. Kemel daryn // Kekilbaiuly Ä. On eki tomdyq syğarmalar jinaғы. T.7. – Almaty: Öлке, 1999. – 509 b.
2. Qazyğulov Ş. Keleşekten kelgen Kekilbaev // <https://adebiportal.kz/kz/news/view/sarxan-qazygul-kelesekten-kelgenkekilbaev10674>.
3. Nürlybaeva A., Boraş A.B., Jumabekova A.A. Äbiş Kekilbaevtyñ synsyldyq qyry // «Keruen» ğylymi jurnalы № 2, 79-tom, 2023. – B. 188-199. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-15>.
4. Satylkhanova G., Tanzharykova A., Khudaibergenov N., Tokshylykova G., Taimanova S. Artistic function of detail in Kazakh prose | Función artística del detalle en la prosa Kazaja. Opcion, 2018, 34 (Special Issue 15), p. 1265-1294.

<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57205268049>.

5. Кекілбайұлы Ә. Өлең көкжиегі. Он екі томдық шығармалар жинағы. Т.10. – Алматы: Өлке, 1999. – 161 б.

6. Baitanasova Q.M. Kōrkem шығармадағы beinelilik prizması // L.N. Gumilev atyndaғы EŪU Habarşysy. Filologia seriasy. – № 1(142)/2023. – B. 126-133. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-126-133>.

7. Qabdolov Z. Talanttyñ taғы bir qyry // Kекілбайұлы Ә. Dүnie ғары: Өлеңдер мен drama. – Алматы: Arys, 1999. – 304 б. – B. 3-6.

8. Omarov B., Salkynbayev M. B., Kydyr T. E., Yeskindirova M. Z., & Alshinbayeva Z. K. (2020). Reflection of Ideas about Native Land in Poetic and Prose Works Using Narrative Literature Technique. Media Watch, 11(2), r. 408-418. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216895204>.

9. Grigörän K.N. K voprosu o muzykalnoi prirode liricheskoi poezii // Rus.lit., 1978, № 3. – S. 106-118.

10. Qabdolov Z. Söz önerı. – Алматы: Qazaq universiteti, 1992. – 352 б.

11. Zaboloski N.A. Sobr.soch. v 3-h tomah. T.1. – M.: Hudojestvennaia literatura, 1983. – 655 s.

12. Belinski V.G. Tañdamaly шығармалар. 1-кітап. – Алматы: QMKÄB, 1948. – 214 б.

13. Kекілбайұлы Ә. El tarihy, er taғdyry... // Kекілбайұлы Ә. On eкі tomдық шығармалар жинағы. T.3. – Алматы: Өлке, 1999. – 400 б.

14. Abdrahmanov S. Ädebiät älemi // Abdrahmanov S. Abyz Äbiş. Äbiş Kекілbaevtyñ oişyldyғы туралы tolğanystar. – Nūr-sūltan: Foliant, 2020. – 560 б.

15. Näjimedenov J. Tereñ sezımnıñ tūnbasy // Kекілбайұлы Ә. On eкі tomдық шығармалар жинағы. T.6. – Алматы: Өлке, 1999. – 464 б.

16. Qozybaev M.Q. Ūly oişyl, qarymtal qalamger // Kıtapta: Kекілбайұлы Ә. On eкі tomдық шығармалар жинағы. T.8. – Алматы: Өлке, 1999. – 400 б.

17. Mūrtaza Ş. Azamat, qalamger, qairatker // «Äbiş Kекілbaev älemi jäne qazırgı zaman» atty halyqaralyq ғылыми-praktikalыq konferensia materialdary. – Astana: L.N. Gumilev atyndaғы EŪU, 2009. – 464 б.

Авторлар туралы мәлімет:

Қамарова Нағбду Сұлтансикқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің профессоры, Ақтау, Қазақстан.

Камарова Нағбду Султансикқызы – кандидат филологических наук, профессор Каспийского университета технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, Ақтау, Казахстан.

Kamarova Nagbdu Sultansikhkyzy – Candidate of Philology, Professor of the Yesenov University, Aktau, Kazakhstan.

Жайлов Бактыбай Сәрсенбайұлы – Ш. Есенов атындағы Каспий

технологиялар және инжиниринг университетінің докторанты, Ақтау, Қазақстан.

Жайлов Бактыбай Сәрсенбаевич – докторант Каспийского университета технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, Ақтау, Казахстан.

Zhailovov Baktybay Sersenbaevich – doctoral student, Yesenov University, Aktau, Kazakhstan.

FTAMP: 398

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.13>

*Л. НОҒАЙБЕКҚЫЗЫ¹

С.Д. ДАРИБАЕВ²

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан^{1,2}
(e-mail:nogaibekkyzy.lyailya@gmail.com¹,samal.daribaev@gmail.com²)

БЕСІККЕ САЛУ ҒҰРПЫНА ҚАТЫСТЫ ҚАСТЕРЛІ ҰҒЫМДАР

Аңдатпа. Мақалада әдебиеттану саласы бойынша жаңадан қарастырылып жүрген қастерлі ұғым турасында түсіндіріледі. Аталған ұғым ерте кезеңнен бастап қазақтың тұрмыс-тіршілігін айғақтап, халықтың мәдениеті мен рухани өмірінен көрініс тауып келеді. Қазақтың өзіндік дүниетаным, әдет-ғұрып, отбасылық тіршілігімен біте қайнасып кеткен киелі дүниені қастерлеу түсінігі халықтың болмысын таныта түседі. Шыр етіп дүниеге келген сәбиін өлеңмен әлпештейтін қазақ жұрты нәрестесін бесік жырымен тербетіп, ұлттық тәрбиенің жетегіне алатыны белгілі. Сондықтан да аталған мақалада ауыз әдебиетіндегі қастерлілік ұғымы бесікке салу ғұрпының және аталған ғұрыпқа қатысты айтылатын өлең-жырлардың төңірегінде қарастырылды. Ұлттық сипатымыздың өзегін фольклордан танып, көріп, біліп, сөзбен суреттеліп берілген туындылардан халықтың рухани болмысын айқын ажыраттық. Десе те, асыл қазынамыздың астарында әлі де болса зерттеуді қажет ететін дүниелер аз емес. Түрлі мәдениеттер тоғысқан ХХІ ғасырда қазақы құндылықтарды анықтап қою аздық етеді, ұлттық рухтың сақталуы үшін ұлттық мәдениеттің мәйегін – қазақтың қастерлі ұғымдарын кеңінен насихаттау ауадай қажет. Сондықтан да, мақалада заман ағымына сай өзгеріске ұшыраған кейбір дәстүрлердің мазмұнына ден қойылып, мағынасына назар аударылады. Ғұрыппен бірге біртұтас болып өзара тығыз байланысып, белгілі бір кезеңнің мәдениетін айғақтайтын кие, қастерлілік ұғымы фольклорлық еңбектер негізінде сараланады. Мақала барысында қастерлілік ұғымының шығу тегімен қатар, адамның тіршілік бастауынан-ақ айқын көрініс табатын қастерлі дүниелер туралы жан-жақты баяндалады.

Түйін сөздер. қастерлілік, мифология, киелі, рухани өмір, мәдениет, ауыз әдебиеті.

Кіріспе. Қастерлілік (орыс: сакральное, ағылш: sacral, латын: sacrum) құбылысы алғашқыда тек гуманитарлық ғылымдар саласы бойынша, көп жағдайда діни нысандарға байланысты зерттелген. Бертінде дейін ғылымда ол «әулие» («святое»), қасиетті («священное») сөздерінің синонимі ретінде көрініс тауып келді [1, 6]. Кейінірек қолданылу аясы кеңейіп, философиялық термин

ретінде қарастырылды. Тура мағынасына тоқталсақ, қастерлі дегеніміз – қасиетті, киелі деген мазмұнға саяды. Фольклортанушы К. Матыжанов қастерлілікке мұқият назар аудара отырып, неміс дінтанушысы Рудольф Оттоның тұжырымын келтіреді. Р.Отто қастерлілікті өзіне әсерлендіріп, үрейлендіріп, өз еркіне бағындыратын құдіретті күш»[1, 11] – деп таниды. Яғни, түптеп келгенде ол – адам санасынан тыс тылсым күшпен тікелей байланысты ұғым. «Қастерлілік», ол – біздің санамыздан да, еркімізден де тыс, ол әлеуметтен де, қоғамнан да жоғары тұр. Ол – абсолютті, адам ырқынан тыс тылсым күш (құдай, аспан, жер, су, ай, жұлдыз, жел, жан, тіршілік, ой, түйсік, сезім, таным т.б. нысандар мен құбылыстар) [1, 11]. Сондықтан да ол адамға жұмбақ көрініп, астарына үңілген сайын үрей тудырған. Зерттеушілер аталған ұғымды «қастерлілік» және «қастерленген» деп екі арнаға бөліп қарастырып жүр. Яғни, адамзат алдымен дүниені өздігінше қабылдап, танып, түсінді де, уақыт өте келе сол түсінгеніне сәйкес түрлі рәсімдерді орындай бастады. «Қастерлілік» адам ақылынан тыс тылсым күш болса, «қастерленген» адамдардың әлгі күшке деген көзқарасы, оған әсер ету үшін жасаған әрекеті (құрбандық шалу, наным-сенім және т.б.) болмақ. Бұл ұғым әлем халықтары бойынша барлығында дерлік бар және оны әр халық өз тіліне қарай әртүрлі атайды. Қолданылу ауқымы ұлғайған сайын қастерлілік құбылысына философиялық, тілдік тұрғыдан, мәдениеттану ғылымдары бойынша жан-жақты зерттеу жүргізіле бастады. Батыс философиясы оған ХХ ғасырдың өзінде арнайы назар аударып, оның мәдениеттің дамуындағы үлкен іргелі қозғаушы күш болғандығын тарата зерттей бастаған. Оның орыс ғылыми кеңістігіне келу уақыты өткен ғасырдың 80 жылдары деуге болады [1, 3].

Қастерліліктің түп төрікіні мифтік дүниетаныммен астасып жатыр. Алғашқы қауымдастық кезеңінде ешқандай дін, діни түсініктің болмағаны белгілі. Ол кезеңде адамдар арнайы бір құдірет күшке – Тәңірге табыну, одан жәрдем тілеу дегенді білген жоқ. Олар өздеріне жұмбақ көрінген табиғат әлемін (аспан, жұлдыз, ай, күн, бұлт, дауыл, құйын және т.б.) киелі санап, оны құдыретті күш деп ұғынды. Бұның барлығын тылсыммен байланыстыра отырып өзінше таныды да, табиғи құбылыстарға (дауыл, күннің тұтылуы, құйын және т.б.) үреймен қарады. Осыдан кейін адамдардың табиғатты түсінуі барысында түрлі мифтік көзқарастар пайда болды. Алғашқы мифтік ұғымдағы адамдардың табиғат құбылыстарын өздерімен теңдестіре қарауы (анимизм) да қаншама ертегілік мотивтер мен сюжеттерге, аңыз-әпсаналарға арқау болды. Оларда табиғат пен адам тең дәрежеде жанды тіршілік етеді. Мәселен, адам баласын қасқыр асырап өсіреді немесе бұғы мен елік емізеді... Батырға тылсым күштің, құпия құбылыстың иелері көмекке келеді, оған тау қозғалып, су айырылып жол береді. Осының барлығы мифтік санадан бастау алған қастерлену құбылысының көріністері [1, 19].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақалада герменевтикалық, дескриптивті, яғни сипаттау, жинақтау және талдау әдістері қолданылды. Зерттеу жұмысының негізгі нысаны болып отырған қастерлік ұғымын түсіндіру арқылы сипаттау, әр кезеңде қарастырылған еңбектерге негізге ала отырып, түрлі пікірлерді салыстыра саралау, талдау арқылы ой қорытындылау басты мақсат. Қастерлік ұғымы о баста діни наным-сеніммен қатар, «қасиет», «әулие», «кие» түсініктерінің аясында қарастырылған. Кейінірек философия, мәдениеттану, фольклортану ғылымдарында қастерлі нысан, қастерлі бейне, қастерлі тарих деген сияқты түрлі термин ретінде кеңінен қолданыла бастады да, оның мағынасы айқындала түсті. Ғалым К.Матыжанов «Қазақ фольклорының қастерлі әлемі» [1,9] атты еңбегінде қастерліліктің мазмұнына арыдан зерттеу жүргізіп, алғашқы қауымдық қоғамдағы адами дүниетаныммен байланыстырады. Ал тіл білімінде діни мәтіндер «қастерлі мәтін», «қастерлі сөз» деп сипатталып жүр. Әр халықтың өзіндік дүниетанымына сәйкес бүгінге дейін өмір сүріп келген бұл ұғымға зерттеушілер әртүрлі сала бойынша шолу жасағанын түсіндік. Десек те, мазмұны терең, қолданылу аясы кең, адамның жаратылысынан бастап бірге жасасып келе жатқан қастерлілікке сөз өнері тұрғысынан, оның әдебиеттегі, фольклордағы бейнесі, маңызы бойынша саралап көруді жөн санадық. Қазіргі әдебиеттану ғылымында қастерлілік құбылысы өзінің әуелгі мағынасынан ірге ажыратып, мүлде жаңа сипатқа ауысып келеді. Мәселен, бұрындары тек діни түсініктермен байланысты болып келген бұл ұғым қазір әдебиет теориясының өзіндік терминологиясының құрамдас бөлігіне айналды. Демек, қастерлік бұрынғыдай діни ұғым-түсініктің бір қыры ғана емес, ол өнер мен мәдениеттің пайда болуы мен дамуында басты рөл ойнайтын, дінге дейін болған, одан тыс құбылыс ретінде танылады [1,4]. Аталған мақалада фольклордағы халықтың мәдени, рухани өмірін саралай отырып, ұлттық код іспеттес, қазаққа ғана тән ерекше таным-түсінікті ажыратылады. Ерте кезеңнен белең алып, бүгінгі күнге дейін мән-мағынасын жоймаған, керісінше, мазмұны тереңдеп, зерттеуді қажет ететін жұмбақ салаға айналған, отбасылық ғұрыппен тікелей байланысты қастерлі ұғымдарды бір арнаға жинақтай отырып талдау жасау арқылы ұлттық құндылықтарды жаңғыртуды көздейміз.

Талқылау мен бақылау. Халықтық ғұрыптардың, тыйымдардың, жөн-жоралғылардың түп-тамыры мифтік танымнан бастау алатыны белгілі. Мифологиялық көзқарас адамзаттың санасында қалыптасып, бекіп, кезеңдерге сай белгілі бір үрдіспен дамып отырғаны анық. Уақыт өте келе аталған көзқарас халықтың тұрмыс-тіршіліне айналып, әдет-ғұрып, салт-дәстүріне ұласты. Мысалы, аспанды Тәңір деп тану, жаңа айға арнайы амаңдасу, жұлдызды адамның жанына балау, отқа тәу етіп сиыну, аластау, шырақ жағу және т.б. ырымдар мифтік дүниетанымның көрінісі. Десек те, бүгінге дейін жалғасып келе жатқан бұл ырымдар ұлттық болмысты айқындайды. Қазақтың адамның

дүниеге келген сәтінен бастап о дүниеге аттанғанға дейін жас ерекшелігіне, өмір сүру сатысына, отбасылық тіршілігіне байланысты атқарылып отыратын ғұрыптары фольклордан айқын көрініс тауып, тұтас бір дәуірдің бейнесін ашып қана қоймай, ұлттық мәдениетті таныта түседі. Өткен дәуірдің рухани тынысын, мәдени өмірін, адамзаттың қоршаған ортаға деген көзқарасы мен табиғатпен өзара байланысын сөз өнері арқылы білдік. Сұлу сөз арқылы сипатталған халықтық дүниетанымды айқын түсініп, қазақы болмысымызды – салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ырым-тыйым мен түрлі жөн-жоралғыларды ажыраттық. Фольклортанушы ғалым С. Қасқабасов та «Өнер – өмір туралы пайымдау екені сөзсіз, тарихи дамудың әр кезеңінде өнер адамның өзін қоршаған табиғатты, шындықты қаншалықты меңгергенін көрсетеді. Өнердің барлық түрін, оның ішінде фольклорды да, өмірді көркем танудың бірі деп түсінеміз»[2, 73], – деп ой түйеді. Фольклор арқылы ерте кезеңдегі тіршілік ету формасын, халықтың тарихи өмірін, ұлттың таным-түсінігін саралай аламыз. Осыған орай ұлттық сананың іргетасындай көрінетін қастерлілік құбылысының мән-мағынасын адамның шыр етіп дүниеге келген сәтінен бастап атқарылатын рәсімдерден, ең алдымен, бесікке салу ғұрпынан және сол ғұрыпқа сай орындалатын бесік жырынан қарастыруды жөн көрдік.

Қазақ халқы жаңа туған сәбиді әнмен әдилеп, ес біліп есейгенше өлеңмен тәрбиелейді. Бала дүниеге келгенде қазақы әдет-ғұрыпқа сай, халықтық дүниетаным бойынша заңдылық ретінде қалыптасқан қастерлілік қағидасының аясында тиісті рәсімдер атқарылады. Нәрестені бесікке салып тербетіп, алғашқы киімін – итжейдесін кигізіп, қырқынан шыққанға дейін майлап-сылап күтеді. Одан кейін қаз-қаз тұрып жүруге талпынған баланың тұсауын кеседі, ашамайға мінгізіп тоқымқағар жасайтыны тағы бар. Тілашарға дейін жалғасатын бұл ғұрыптардың барлығында мазмұнына сай айтылатын өлең-жырлар бар. Бұл үрдіс тек қазақта ғана емес, өзге халықтардың барлығында кездеседі.

Бесік – халқымыздың ежелден бері қастер тұтатын киелі дүниесі. Оны әртүрлі ағаштан жасайтындықтан, тал бесік, қайың бесік, қарағай бесік және т.б. түрлері бар. Ертеректе «аспалы бесікті» көбірек қолданылған. Біздің сөз еткелі отырғанымыз тал бесік турасында болмақ. Түбек, шүмек, құс төсек, жастық, жөргек, қолбау, тізебау, тізе жастық, тартпа – бесіктің арнайы жабдықтары. Шүмекті көп жағдайда асық жіліктен жасаған, оны әппақ болуы үшін кейде сүтке қайнатқан. Бесікті тербеткен кезде баланың зәрі шайқалып төгілмеуі үшін түбектің түбіне күл салып қойған. Халық бесікті өз ұғымдарындағы, наным-сеніміндегі жын-сайтан, албасты, үббе т.б. тәрізді мифологиялық қауіп иелерінен де қорғайтын киелі орын деп ұққан. Сондықтан баланы бесікке салу рәсімі ауылдастар арасында арнайы тойланып, түрлі әдет-ғұрып салттары ырым жоралғылар жасалады. Бесік баланы тамақтандырып, бағып-қағуға ғана ыңғайлы емес, оны әнмен тербетіп, ойнатып көңілін алдап,

аялап, алдарқатуға да ыңғайлы [1, 82]. Сәби есейген соң, ол жатқан бесікті жоғары орынға қойып сақтаған, ұрпағына «бос бесікті тербетпе» деп тыйым салып отырған. Бос бесікті тербетуді жаман ырымға балаған. Бесік жас сәбидің жылы, таза, жайлы жатып ұйықтауы үшін және денесінің түзу, сымбатты болып өсуі үшін пайдаланылған. Сондай-ақ ертеде жұрт жер ауыстырып көшкен кезде де бесіктегі баланың тәтті ұйқысы бұзылмаған, яғни сәбидің жылы төсегі көп кезінде алып жүруге өте ыңғайлы болған. «Фольклорлық жағынан келгенде түрік тектес халықтардың бесіктері аздаған ғана айырмашылықтары болмаса, бір-біріне өте ұқсас. Бесік сөзінің көне қолданыстарын көне түркі жазба ескерткіштерінен бастап жазба деректердің барлығынан жолықтыруға болады» [3, 58], – дейді ғалым К.Матыжанов. «Бесік» атауының шығуына байланысты тілші-ғалым Ә.Нұрмағамбетов былай дейді: «Нәресте жататын төсекте ана тілімізде «бесік» деп атайтынын білесіздер. Қазақтармен туыс саналатын якут, сары ұйғыр, т.б. халықтар тілінде бұл сөз түбірі «би», «пе», «бээ» болып келеді де, мағынасы тербету, әлдилеу деген түсінік береді. Ал, осы түбірлердің біріне, әсіресе, «бээ» түбіріне өз өз тілімізге тән жұрнақ қоссақ, «тербету» мағынасын беретін «бесік» сөзі пайда болады [4, 141]. Баланы бесікке кіндігі түскеннен кейін 3,7,9 күн аралығында салады. Бесікке салу рәсімі бесікті аластаудан басталады. Бесікті аластау әртүрлі тылсым күштерді қуып, баланың тыныш ұйықтауы үшін жасалған. Баланы бесікке бөлейтін көпті көрген, салиқалы ана сәбидің төсегін адыраспан, арша немесе сіріңкемен от тұтатып аластаған. Оттың ежелден киелі деп саналғаны белгілі. Халқымыз өз ұрпағына «отқа түкірме», «отты аттама» дегенді жиі ескертіп отырған. Отты сақтаушы күш-құдырет деп біліп, көп жағдайда (жаңа қонысты, жаңа түскен келінді, ауырған адамды) отпен аластаған. Ш.Уәлиханов: «Қырғыздар отты әулие деп атайды және қырғыз тақуаларын да осы атпен атайды. Моңғол типтес қырғыздар отқа табынғаннан оны ана атайды. От тазартқыш қасиетке ие» [5, 58]. Бесікті аластау кезінде:

«Алас, алас, пәледен қалас,
Көзім жаманның көзінен алас,
Тілі жаманның тілінен алас,
Қырық қабырғасынан алас,

Отыз омыртқасынан алас» [6, 30], – деген арнайы ырым өлеңдер айтылады. Аластау өлеңдерінің тағы бір нұсқасы:

Алас, алас, аласы,
Келді міне баласы.
Көш, көш пәлесі,
Келді міне егесі.
Аталарың ақырса, одан қорықпа,
Аталарың, ағаларың шақырса, одан қорықпа,
Ойнақтаған лақтан қорықпа,

Сылдыраған бұлақтан қорықпа,
Тулаған тайдан,
Құлаған ботадан қорықпа,
Маң төбеттей ұйқылы бол!
Түлкінің баласындай күлкілі бол!
Алас, алас, аласы,
Келді міне баласы.
Ұйықтап демалсын,
Қуанып оянсын [6, 31], – деп беріледі.

Бесікті аластау рәсімі барлық халықтарда бар. Мысалы орыс бесік жырларында да:

«Сон да Дрема,
Приди к Вене в голова,
Сон да дрема,

Накатись на глаза [7, 30], – деп баланың ұйқысын шақыру сарыны сақталған. Ертеде баланы тіл-көзден сақтандыру үшін бесікті, шүмекті қыздырылған қысқашпен қарып аластаған. Баланың ұйқысы қашып, мазасы кетсе, «сырық тұз» қыздырып, бесікті сонымен ысқылаған.

Баланы алғаш рет бесікке салар кезде «тышты ма» айтылады. Бесіктің түбек тұратын жерін бос қалдырып, сол тесіктен түрлі тәттілерді тастап: «Тышты ма, тышты ма», – дейді. Бір келіншек алақанымен тосып алады да: «Тышты, тышты», – дейді, сосын тәттілерді жиналған көпшілікке таратып береді.

Баланы бесікке бөлеген соң, бесіктің үстіне жеті түрлі нәрсе жабады. Тон, шапан жабу – ер жеткенде баланың халықшыл болуына білдірілген тілек, жүген – тез өсіп, ат үстінде ойнақ салсын, кебенек пен қамшы – ел қорғайтын ер болсын деген тілекті аңғартады. Жалпы баланы бесікке салғанда «қап – қорақопсы толы болсын, алаша-сырмақ – мекенді болсын, тон, көрпе – жылы, жайлы болсын, орамал, дастарқан – жақсылыққа ұсталсын, анасы мен атасының киімі – ата салтын бұзбасын» деген ырым жасалады. Атырау, Орал, Маңғыстау облыстарында тек қана бір қап жабады. «Бір қап ұйқысы болсын» деген ұғыммен ауылдың ең ұйқышыл адамның киімін жабады [3, 33].

Қазіргі кезде «бесік дайындау» деген дәстүр ел арасында кеңінен етек жайып келеді. Кейбір деректерде бұл дәстүрдің 80-жылдардан бастау алғаны туралы айтылған. Қазақстанның оңтүстік аймағында ғана көрініс тапқан бесік әкелу дәстүрі бүгінде еліміздің барлық өңірлерінде дерлік бар. Қазақ этнографиясына жат бұл дәстүр халық арасында тез сіңісіп жатқанын байқаймыз. Ертеде жас босанған келіннің шешесі сәби қырқынан шыққаннан кейін, қызының халін білу үшін, бір жағынан жиеніне бауы берік болсын айту ниетімен құдасының үйіне барған. Жаңадан отбасын құрып, бала сүйіп, ана атанған қызына өзінің ақылын айтып, қасында отырып сырласу үшін анасы

өзінің келетінін алдын ала хабарлаған. Арнайы келетін құдағиды күту – түсінікті жағдай. Сондай-ақ, қызын сағынып, жиенін көруге асығып келе жатқан ананың құр қол келмесі де анық. Алайда ол бесік әкелмеген. Қазіргі кездегідей балаға қажет киім-кешек, керек-жарақты да түгендемеген. Жоғарыда айтылған дәстүрдің бұрмаланғанын ажырату қиын емес. Қазіргі кезде бесік әкелу деп аталатын «заманауи дәстүр» – үлкен шығынның бір түрі және көп жағдайда мақтан, дақпырт үшін атқарылатын мәнсіз дүние. Дүниеге келген сәбиді алақанына салып әлпештейтін қазақ жұртының өз ұрпағының бесігін өзгеден күтуі, «нағашы жұрты не әкеледі» деп дәметуі қаншалықты ақылға қонымды? Бесіктің тиімділігіне қатысты ой өрбіткен Д.Шоқпарұлы: «Бесік – қазақ ұғымында киелі орын. Тұңғыш баласы жатқан бесікке немере, шөберелерін бөлеген әжелер өздерін өте бақытты санаған. Атадан балаға мирас болып келген мүлкі, әрбір қазақтың жылы ұясы – бесікті сақтай білейік» [4, 144], – дейді. Демек, әр шаңырақта киелі жәдігердей болып сақталған бір ғана бесік болған, оған бірнеше ұрпақ кезегімен жатып, бесік жырымен тербетілген. Яғни, дүниеге келген ұрпақ өз әкесі, ағасы, бауыры жатқан бесікке бөленген.

Баланың алғаш киген киімін итжейде (иткөйлек) деп атайды. Бұл киімді қолы жабық, етегін аяғына жететіндей кеңдеу етіп сәбиге арнайы тігіп дайындайды. Итжейдені сәби қырқынан шыққанға дейін киеді. Оны нәрестеге кигізер кезде:

Жағасы жайлы болсын,
Етегі майлы болсын,
Киімің тоза берсін,

Өмірің оза берсін [6, 32], – деп тілек айтады. Балаға итжейде кигізу ырымы баланың жанын иттің рухы күзетеді деген наным-сенімнен туындаса керек. Нәрестенің алғашқы көйлегінің итжейде аталуы, өркендеу идеясының іргелі категорияларының бірі итжанды болсын дегенді білдіреді [8, 667]. Әйелдің алдыңғы балалары қайта-қайта шетінеп тоқтамаған кезде итжейдені балалы-шағалы, жасы үлкен әйелдің киімінен тіккен. Баланы қырқынан шығарған кезде иткөйлекті шешіп, оған молырақ тәтті салып, иттің мойнына байлап жіберген. Балалар итті қуып жетіп, тәттіні бөліп жеп, итжейдені иесіне жеткізген. Бұл ырым ит қуу деп аталады, «сәбидің пәле-жаласын қырық жаны бар хайуан – ит алып кетеді» дегенді білдіреді [8, 668]. Бұл тұрғысында этнограф С.Қондыбай: «Қырқынан шыққан соң ғана арнайы жоралғы өткізіп, баланы «өлілер дүниесінің қақпасын күзететеін итке сыйлық беріп, бұ дүниеге шығарып алады (немесе қырқынан шықпаған бала «ит кейіпті» деп есептеледі, 40 күн өткен соң оның «иткөйлегін шешеді», ит кейпін адам кейпіне ауыстырады) [9, 136], – деп сипаттайды. Кейбір өңірлерде итжейдені баланың кіндік әкесі мен кіндік шешесі тігіп, арнайы алып келеді. Итжейдені баланың бойындағы құты басқаға дарып кетпесін деген ниетпен көпшілікке бермеген, алайда оны баласы жоқ әйелге ғана беретін дәстүр болған. Ондайда итжейдені

берер алдында анасы ырымдап итжейденің бір шетінен кішкене кесіп алып қалады [8, 668].

Ертеде ұйықтап жатқан баланы пәле-жаладан, түрлі қауіп-қатерден сақтау үшін бесікке үкі тағып қоятын болған. Бұл ырым қазіргі кезде де кездеседі. Үкінің басы, сирақтары мен қауырсыны жын-шайтаннан сақтайды; сол үшін оларды киіз үйге, балалардың бесігіне байлап қояды [5, 68]. Киелі құстың қауырсынындағы ұсақ өрнектер араб әріптеріне ұқсағандықтан, діндарлар бұл бедерді Құран сөзі деп түсінген. «Қисса-сұл-әнбиядағы» дерекке сүйенсек, үкінің Нұх пайғамбар кемесіне Қазығұрт тауына қарай жол сілтеген құс екені айтылады. Соған байланысты Нұх пайғамбар үкіге: «Орман тоғайдың иесі бол, шаңырақтың киесі бол!» – деп бата берген. Содан бастап үкіге айрықша кие дарыған. Асқар таулар қанша жалынса да, Үкі тоқтамай оларды айналып өтіпті. Сонда тау үкіні қарғап: «Көзің көр болып көрмей қалсын!» – депті. Содан бері үкінің көзі күндіз көрмейтін болған екен [10, 142]. Ертеде үкіаяқ дейтін дүниені халқымыз тұмар ретінде қолданған. Оны қыздар түрлі жамандықтан сақтану үшін мойынға тағып жүрген, мұндай әшекей бұйымды бесікке де тағып қойған. Үкіаяқты үкінің аяғын алтындап немесе күмістеп жасайтын. Ол үшін тұяқтың жоғарғы бөлігіне бағалы асыл тастарды қондырады да, төменгі бөлігін алтынмен немесе күміспен күптейді [6, 608]. «Бесік құда» деп аталатын құдаласу дәстүрі бойынша болашақ құда қыз баланың бесігінің бас жағына арнайы белгі салған. Сол тұсқа теңге немесе сырған, кейде қасиетті құстың, мысалы үкінің қауырсынын немесе бүркіттің тұяғын іледі [8, 491].

Баланы түрлі қауіп-қатерден қорғау үшін жастығының астына пышақ қойған, бесікке, кейде баланың өзіне тұмар таққан. Баяғыда жоғарыта айтылған аң, құстардың қауырсыны, тұяғы, тісі тұмар ретінде қолданылса, кейінірек ислам дінінің әсерімен құран аяттарын жазып, оны тұмар ретінде тағу әдетке айналған. Ш.Уәлиханов жын-шайтандар жоламас үшін баланың бесігіне кірпінің тікенектерін де байлап қоятынын айтады [7, 42]. Бұл ырымнан біз халықтық дүниетанымды көреміз. Жан-жауарларды пір тұту, оларды киелі санау, қастерлі деп тану үрдісі жоғарыда баяндалған дүниелерден анық байқалады. Қазақ баланы жын-шайтаннан ғана емес, тіл-көзден сақтауға тырысқан. Егер бала шоши берсе, ішінде суы бар жез ыдысты баланың басына жоғары ұстап, суға балқыған қорғасын құйып жібереді. Бұл ырымды қорықтық деп атайды. Ыдыстың түбіндегі қорғасынның сұлбасы бір жануарға немесе бір затқа ұқсас болады. Соған қарап, баланың неден шошығанын анықтайды да, ем дом жасайды [8, 49]. Ертеде баланы әртүрлі жолмен емдеген. Тіл, көз тиген баланы тұз, нан тілімімен аштап, оны итке берген. Кейде сумен ұшықтаған. Емдеу кезінде қолданатын емдік құралдар аурудың түріне байланысты өзгеріп отырған, негізінен пышақ, қамшы, қарағай, далада өсетін өсімдіктер – адыраспан, арша, қырық-жеті тас, т.б. пайдаланылған [11, 157].

Баланы бесікке бөлейтін кезде:

Мойнымдағы маржаным,
Қорадағы мал-жаным,
Бесігіңе жата ғой,
Тәтті ұйқыға бата ғой!
Балам жатсын бесікке,
Пәлесі қалсын есікте.
Ал баланы бесіктен шешіп аларда:
Анасы шешіп алсын,
Ұйқысы бесікте қалсын.
Балам бесіктен шықсын,
Пәлесі есіктен шықсын [6, 31], – деген.

Көріп отырғанымыздай баланы бесікке бөлеу рәсімі өзіндік саты бойынша өлеңмен жалғасып отырған. Бұл өлеңдердің мазмұнына үңілсек, ана жаңа туған сәбидің ештеңе түсінбейтінін біле тұрып, ізгі ниетін оған арнап айтып, бар тілегін өлең арқылы жеткізген. «Мойнымдағы маржаным, Қорадағы мал-жаным» деу арқылы баласын халық дүниетанымындағы ең қадірлі, ең қастерлі дүниеге – маржан мен мал-жанға теңегенін байқаймыз. Қазақ елінің төрт түлік малды жанынан жоғары қойып, өмірдің мәні, тіршіліктің берекесі көргенін, амандық-саулық сұрасқанда, ең алдымен малдың амандығын сұрайтынын білеміз.

«Бесік жыры» – баланы бесікке салғанда айтылатын ән түріндегі жыр. Бұл жырды баланы дүниеге әкелген ана сәбиін бесікке бөлеп, оны ұйықтату үшін бесікті тербетіп отырып айтады. Жалпы жас сәбиге қатысты айтылатын өлең-жырларды әйелдер қауымы – аналар, әжелер орындайды. Бесік жырларында ана баласының тілеуін тілей отырып, оны айға, күнге теңеп, айналып, толғанады.

Қазіргі кезде баланы бесікке бөлей бермейді, заманауи үлгіде дайындалған арнайы төсекке жатқызады. Аяқ-қолы бос жатқан бала мазасыз ұйықтайды. Ол төсекке орнатылған түрлі әуендер бесік жырының орнына қолданылғанымен, бесік жырын алмастыра алмайды. Себебі бесік жырын сәбидің анасы шырқайды, бала ананың дауысын тыңдап, мейірімін, ыстық ықыласын сезініп жатып ұйықтайды. Анасының қасында екенін сезінген бала ештеңеден шошымайды, алаңсыз тәтті ұйқыға бөленеді.

Бүгінде жүйкесінде ауытқуы бар сәби көп. Осының салдарынан түрлі ауру пайда болған. Академик В.Бехтерев баладағы невроз ауруының алдын алу үшін бесік жырын тыңдату керек екенін айтқан [12, 10]. Ештеңені түсінбейтін сәбидің жүйке жүйесіне, ақыл-ой, сана-сезім, жалпы ағзасының дұрыс жетілуіне бесік жырының әуені зор ықпал ететінін түсінеміз. Нәресте екі-үш айға дейін ақпаратты тек құлақпен алады. Сондықтан, бесіктің жанында әңгімелесуге, музыка қоюға болмайды. Себебі, бала жаманды-жақсылы эмоцияның бәрін миына жинақтай береді [12, 12]. Бұл баланың миына қонған

әр ақпараттың оның денсаулығына, жүйке жүйесінің қызметіне, ағзаның дамуына тікелей әсер ететінін білдірсе керек. Осыған байланысты американдық биологтар L.Dj. Milk пен M.Milk арнайы тәжірибе жүргізген. Олар бесік жырын тыңдап жатқан баланың жүрек қағысын тексерген. Сәби жүрегі қалыпты, яғни 1 минутта 68-72 рет соққан. Бала бойынан эндорфиндер – қуаныш гормондары бөлінгенін байқаған. Ал заманауи музыкадан баланың жүрегі шамадан тыс қатты соққан. Ұйқысы бұзылған бала өзін қорғансыз сезінген [12, 12].

Қазіргі кезде жүйке жүйесінің жұмысы бұзылған балалар ақпаратты қабылдай алмайды, ойланбайды, тілі кеш шығады. Баланың шешесінің ішінде жатқан кезінде ананың көңіл-күйін, сезімін, ойын тұтас қабылдайтынын ескерсек, аталған ауру түрлерінің пайда болуына ананы жауапты деуге толық негіз бар. Қазақ халқы әйелдің бойына бала біткенін білгенде-ақ, «құрсақ шашу» дәстүрін жасаған. Әжелер, ардақты аналар, аяғы ауыр келіннің абысындары кең жайылған дастарқанда бас қосып, бата беріп, жас келінге ақыл, кеңес айтқан. Құрсақ шашудың мақсаты – жүкті келінге жайлы болатындай жағдай жасау, оған ерекше көңіл бөлу, қамқорлық таныту. Халқымыз бала дүниеге келгенге дейін аяғы ауыр келіншекке күтім жасаған. Қамқорлықты, мейірімді сезінген жас келіннің көңіл күйі жақсы болса, дүниеге келер ұрпақтың да дені сау болады деп түсінген.

Отбасылық ғұрып фольклоры саласында қарастырылатын бесік жырының тағдыры сан қилы болды. Фольклорды жанрға жіктеу барысында аталған жырға әрқандай сипат беріліпті. Салт-дәстүр, әдет-ғұрып негізінде орындалатын жыр болғандықтан, ғалымдар бесік жыры туралы түрлі пікір білдірсе керек. А.Байтұрсынов бесік жырына тұрмыс-салт деп атау бермегенімен, «Қалып сөзі» деген ұғымның аясында қарастырған. Аталған жырды салт өлеңі деп қарастыру тарихи тұлға С.Сейфуллиннен басталады екен. Ғалым М.Ғабдуллин 1958 жылы жарық көрген «Қазақ халық ауыз әдебиеті» еңбегінде әдет ғұрып өлеңдерін жанрға жіктеп қарастырып, бесік жырын салт өлеңдеріне жатқызады [9, 28]. Әдебиеттанушы К.Матыжанов түрлі пікірді саралай келіп: «Бұл қатардағы шығармаларды «Балаларға арналған өлеңдер» (Б.Уахатов), «Бала өсіру ғұрпының фольклоры» (Б.Абылқасымов), «Сәбилерге арналған салт өлеңдері» (Ш.Ыбраев) деп шұбалаңқылау тіркеспен созбақтағаннан гөрі, «Әлпештеу поэзиясы» деп атаған жөн тәрізді. Өйткені «әлпештеу» сөзінің поэтикалық реңкі қою. Қазақ бағып-қағып, аялап өсірдім дегеннің орнына «әлпештеп өсірдім» деп жатады. «Әлпештеу» сөзінің мағыналық аясы да кең, көркемдік әрі де жоғары. Ойға қонымды, тілге оралымды деп білгенбіз» [3, 39], – деп, бесік жырын «Әлпештеу поэзиясының» арнасында қалдырады. Бізге жеткен бесік жырларының нұсқалары көп емес. Мән-мағынасы жағынан өзара жақын келетін бұл жырлар көп жағдайда еш сүйемелдеусіз орындалған.

Ә.Диваевтың қазақ фольклорын жинауға үлкен еңбек сіңіргенін білеміз. Ол - қазақ балалар фольклорына алғаш арнайы назар аударған адам. Оның жинауымен тұңғыш рет баспа бетін көрген қазақ бесік жырларының үлгілері әлі күнге дейін ең озық нұсқалардың қатарынан саналады және ол бұл шығармаларды алғаш орыс тіліне аударушы да болды [3, 27].

Бұл жырлардың кейбір нұсқаларында замана келбеті, жырды айтқан ананың ішкі шер-мұңы, елдің арман-мақсаты суреттеледі. М.Ғабдуллин: ««Бесік жырында айтылатын тілек, ақыл өсиеттерден халықтың нені аңсап, нені көксегендігі көрінеді»[7, 35], – дейді.

«Мойнымдағы тұмарым,
Тарқамайтын құмарым,
Тағдыр берген алсын деп

Ақ бесікке салсын деп» [7, 31] – деген жыр жолында ана баласын халық ұғымындағы ең қастерлі дүние – тұмарға теңеп отыр. Тұмар (бойтұмар) – адамды тіл-көзден, пәле-жаладан сақтайтын киелі зат. Ертеректе адам тұмарды үнемі мойнына тағып жүруі тиіс, сонда ол адамға жағымды әсер етеді деген түсінік болған. Қырғыздар қазір енді мұсылмандық, кабалистикалық дұғаларды қолданады, оларды «тұмар» деп атайды; ертерек кездерде тұмар көбінесе заттай нәрселерден болды, нақты айтқанда жануарлар мен құстар денелерінің түрлі бөліктері, жануарлардың сүйектері, кейде тастар [5, 67].

Яғни, бесіктегі баланы тербетіп отырып айтылатын бесік жыры сол кезеңнің тарихи шындығымен үндес келеді, демек бұл жырдан сол кезеңдегі халықтық дүниетанымға сай қастерлі ұғымдарды тануға болады деп топшылаймыз.

Нәтижелер. Жоғарыда берілген бесік жырларының сарыны бүгінгі күнге дейін сақталған. Қазақ ауыз әдебиетінің асыл қазынасы болған жырлар көп жағдайда суырыпсалма өнерінен туған. Сол жыр арқылы жас сәбидің санасына ұлттық таным мен тәрбиені, ақ пен қара, жақсы мен жаман ұғымдарын, қадірлеп қасиет деп ұққан, қастерлеп кие тұтқан құндылықтарды сіңірген. Әр кезеңде айтылған жырлардың мазмұнына үңіле отырып, халықтық дүниетанымның өзгерісін байқауға болады. Қоғам құндылықтары ауысқан тұста адамзат үшін қастерлі саналатын дүниелердің ауқымы арта түскендей.

Мысалы, ерте кезеңдегі бесік жырында:

Құрығыңды майырып,
Түнде жылқы қайырып,
Жаудан жылқы айырып,
Жігіт болар ма екенсің? [13, 14] – деп, шеше баласының ер мінезді болып

өскенін көксесе, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы бесік жырында:

Сұқсұр деген құс болар,
Тартсаң жүні бос болар,
Көкешіңнен хат келсе,

Анаңның көңілі хош болар.

Әлди, әлди, әлди-ай! [7, 28] – дейді. Демек, сол сәтте шеше үшін хабар-ошарсыз кеткен сәбидің көкесінен келген хаттан қастерлі дүние болмақ емес.

Ұрпақ тәрбиелеу барысында халқымыздың о бастағы дүниетанымына сәйкес қабылданған заңдылықтар қазіргі кезде де маңызды. Бесік жырының әдемі әуенімен тербетілген сәби тәтті ұйқыға батады, халықтық әуеннің сарынымен айтылған «қазақша» жырдың әсерінен бала санасы ана тілінің нәрін сіңіре түседі. Демек, бесік жыры бүгінгі ұрпақтың қазақша сөйлейтін қазақ болуына кепіл болмақ.

Халық дүниетанымындағы жаңа туған сәбиге қатысты киелі ұғымдар – бесік, бесік жырында айтылатын кейбір қастерлі дүниелер, отпен аластау сынды ырымдар көнеден жалғасып келеді. Бұл аталған үрдістер шынында да киелі ме деген мәселеге тереңірек үңілген жағдайда сан түрлі ой туындайды. Ұлттық санада қастерлі деп танылған түрлі ұғымдар адамзатты үркіту мақсатында емес, жақсы мен жаманды ажыратуға, жақсының қадірін білуге, көзбен көріп, қолмен ұстауға келмейтін, бірақ халықтық санада бар дүниелерді ақылмен ажыратуға үйретті. Ертеректе кісі жақсы (тыныш, аман-есен) өмір сүруі үшін қоршаған орта заңдылықтарын бұзбай, қалыптасқан қоғамның қағидаларына мойынсұнуы қажет болды. Ол үшін дүниені тануы, жақсылық пен жамандықты ажыратып, қасиет пен киені қадір тұтуы, кейде тіпті оның сертінен сескенуі тиіс. Мұндай үрдістерді ертеде өмір сүрген адамзаттың наным-сенімінен туындап, ұлттық дәстүрге ұласып кеткен ескінің қалдығы деп қарайтындар да жоқ емес. Бұл жерде мәселе адамның әлденені қастерлі немесе қастерлі емес деп оның киесіне сену, сенбеуінде емес, ұлттық дүниетанымды, халықтық ғұрыптың маңызын жіті тануына байланысты болмақ. Бесігі аласталған сәбилердің ел қорғаған батыр, бесік жырын тыңдаған ұрпақтың бүгінгі ұрпаққа қарағанда тілі қазақша шығып, өресінің биік болып қалыптасқанын сіз бен біз білеміз. Игі тілек айтып, қол жайып бата беретін ата-бабаларымыздың ізгі ниетінің нәтижесінде біздерге – бүгінгі ұрпаққа өз алдымызға ел болып өмір сүру бақыты бұйырды. Демек, қазақы таным негізінде қалыптасқан қастерлі дүниені қадір тұту қағидасын ескере жүрсек, ұлттық болмысты тірілткен боламыз.

Қорытынды. Жазылмаған заңдылықтар қатарынан орын алатын бұл үрдістерді ұлттық код деп тануға негіз бар. Себебі аталған әдет-ғұрып, жөн-жоралғы, бесікті киелі деп тану, оны отпен аластау ел арасында қазіргі кезде де атқарылып жүр. Бүгінгі қоғамда өмір сүріп жүрген адамның ғаламды танудағы көзқарасы, білім деңгейі, пікірі, жалпы болмысы өзгерсе де, ол әлгіндей ұлттық үрдістен алыстаған жоқ. Және ол – жақсылықтың нышаны. Адам киелі дүниені құрметтеуді, қастерлі затты қадір тұтуды отбасындағы тәрбие барысында үйренуі мүмкін, десек те, оны мән-мағынасымен ұғынып, тіршілікте қолдануы үшін ананың ақ сүтімен берілетін қазақы тәлім-тәрбиенің орны бөлек.

Ұлттық болмыс, ұлттық сипат, ұлттық келбет дегенде біз тұтас халықтың тіршілік қағидасын, өзіне ғана тән заңдылығын, ерекшелігін, өзіндік ұстанымын, салт дәстүрін саралаймыз. Ұлттық тәрбие беру үрдісі де осы шеңберде насихатталады. Алайда, қазіргі кезде қазақы мінездің қалыптасуына, ұлттық болмыстың сақталуына әсер ететін қастерлілік, кие, қасиет, қадір тұту туралы ұғымдар, олардың мән-маңызы туралы деректер ауадай қажет. Аталған ұғымдарды білу бар да, оны санаға сіңіріп, күнделікті тіршілікте қолдана білу бар. Ұлттық тәрбиемен сусындаған ұрпақ елі үшін қызмет етеді. Ең бастысы – ұлттың сақталуына үлес қосады.

Әдебиеттер

1. Матыжанов К.И. Қазақ фольклорының қастерлі әлемі. – Алматы: Press Co, 2020. – 384 б.
2. Тұяқбаева Р.Р., Ашенова А.Т. Қазақ тілін үйретуде фольклордың маңызы // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – №4 / 2022. – Б. 200-230. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-4.07>.
3. Болатова Г.Ж. Қазақтың үй іші әдет-ғұрып өлеңдері. Филол. ғылымд. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дис. автореф. – Алматы: 1993. – 117 б.
4. Шоқпарұлы Д. Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткендегісі және бүгіні. – Алматы: Ғылым, 2001. – 268 б.
5. Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. – Т. 4. – Алматы: Толағай групп, 2010. – 376 б.
6. Ақ сандық, көк сандық. Балалар фольклоры. – Алматы: Жазушы, 1988. – 187 б.
7. Матыжанов К. Қазақтың фольклорлық балалар поэзиясы. Филол. ғылымд. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дис. автореф. – Алматы: 1990. – 123 б.
8. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Т. 1. – Алматы: DPS, 2011. – 736 б.
9. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Бірінші кітап. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 520 б.
10. Керімбай С., Нәби Ә. Қисса-сұл-әнбия. – Алматы: Отбасы баспа үйі, 2022. – 552 б.
11. Diykanbay M., Ilgisheva M. Kazak ve Kırgızlarda Bakşılığın Yedigârı Tabiplik. Milli Folklor, с. 18, sy. 139, 2023, ss. 157-6, DOI: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/millifolklor/issue/80285/1103072>.
12. Керімбай С. Әлдиден эпосқа дейін. – Алматы: Отбасы хрестоматиясы, 2021. – 392 б.
13. Нүсіпқожаұлы А. Тал бесіктен жер бесікке дейін. – Алматы: Өнер, 2014. – 224 б.

Л. НОҒАЙБЕКҚЫЗЫ, С.Д. ДАРИБАЕВ

Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

**САКРАЛЬНЫЕ ПОНЯТИЯ, СВЯЗАННЫЕ С ОБРЯДОМ УКЛАДЫВАНИЯ
РЕБЕНКА В КОЛЫБЕЛЬ**

Аннотация. В этой статье объясняется концепция почитания, которая недавно была рассмотрена в области литературоведения. Эта концепция с давних времен находила отражение в культуре и духовной жизни народа. Концепция почитания священного мира, которая полностью переплетается с собственным мировоззрением, обычаями и семейной жизнью казаха, раскрывает сущность народа. Известно, что казахский народ, укачивающий своих малышей колыбельными, занимает лидирующие позиции в национальном воспитании. Именно поэтому в данной работе понятие сакральности, являющееся основным объектом исследования, рассматривалось в контексте обряда укладывания в колыбель и стихотворений, связанных с указанным обрядом. Мы узнали суть нашего национального характера из фольклора, увидели и ясно отличали духовную природу народа от произведений, описанных словами. Однако за нашим драгоценным сокровищем скрывается еще много вещей, которые предстоит изучить. В XXI веке, когда встречаются разные культуры, недостаточно определить казахские ценности, для сохранения национального духа необходимо широко пропагандировать образ национальной культуры – заветные казахские понятия. В данной статье мы обратили внимание на содержание некоторых традиций, претерпевших изменения в соответствии со временем, и рассмотрели их смысл. В рамках темы мы выделили понятие святости, которое вместе с обрядом неразрывно связано и свидетельствует о культуре того или иного периода. В ходе статьи, акцентируя внимание на происхождении понятия сакрального, рассказывается о сакральных вещах, очевидных с самого начала человеческого существования.

Ключевые слова. сакральное, мифология, священное, духовная жизнь, культура.

L. NOGAIBEKKYZY, S.D. DARIBAEV

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakstan

**SACRED CONCEPTS ASSOCIATED WITH THE RITUAL OF LAYING
DOWN A CHILD IN THE CRADLE**

Annotation. This article explains a venerable concept that has recently been explored in the field of literary studies. This concept has been reflected in the culture and spiritual life of the people since ancient times. The concept of honoring the

sacred world, which is completely intertwined with the Kazakh's own worldview, customs and family life, reveals the essence of the people. It is known that the Kazakh people, rocking their babies to sleep with lullabies, occupy a leading position in national education. That is why in this work the concept of veneration, which is the main object of research, was considered in the context of the rite of laying in the cradle and poems associated with this rite. We learned the essence of our national character from folklore, saw and clearly distinguished the spiritual nature of the people from the works described in words. However, behind our precious treasure there are still many things to be explored. In the 21st century, when different cultures meet, it is not enough to define Kazakh values; to preserve the national spirit, it is necessary to widely promote the image of national culture - cherished Kazakh concepts. In this article, we have looked at the content of some traditions that have changed over time and considered their meaning. Within the framework of the topic, we have highlighted the concept of sacredness, which, together with the rite, is inextricably linked and testifies to the culture of a particular period. In the course of the article, focusing on the origin of the concept of the sacred, it talks about sacred things that have been evident from the very beginning of human existence.

Keywords. sacred, mythology, sacred, spiritual life, culture.

References

1. Matyjanov K.I. Qazaq fólklorynyñ qasterli älemi. – Almaty: Press Co,2020. – 384 b.
2. Tüiaqbaeva R.R., Aşenova A.T. Qazaq tılın üiretude fólklordyñ mañyzy // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ habarşysy. №4 / 2022. – 200 b. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-4.07>.
3. Bolatova G.J. Qazaqtyñ üi ıñı ädet-ğüryp öleñderi. Filol. ğylymd. kand. Čylymi дәrejesin alu üşin daiynd. dis. avtoref. – Almaty: 1993. – 117 b.
4. Şoqparuly D. Qazaqtyñ ädet-ğüryptary men salt-dästürleri: ötkendegısı jāne бүгini. – Almaty: Čylym, 2001. – 268 b.
5. Uälihanov Ş. Köp tomdyq şyğarmalar jinağy. T. 4. – Almaty: Tolağai grupp, 2010. – 376 b.
6. Aq sandyq, kök sandyq. Balalarfólklory. – Almaty: Jazuşy, 1988. – 187 b.
7. Matyjanov K.I. Qazaqtyñ fólklorlyq balalar poeziasy. Filol. ğylymd. kand.ğylymi дәrejesin alu üşin daiynd. dis. avtoref. – Almaty: 1990. – 123 b.
8. Qazaqtyñ etnografialyq kategorialar, üğymdar men ataularynyñ дәstürli jüiesi. Ensiklopedia. T. 1. – Almaty: DPS,2011. – 736 b.
9. Qondybai S. Arğyqazaq mifologiasy. Birinşi kitap. – Almaty: Daik-Pres,2004. – 520 b.
10. Kerımbai S., Näbi Ä. Qissa-sül-änbia. – Almaty: Otbasy baspa üii, 2022. – 552 b.

11. Diykanbay M., Ilgisheva M. Kazak ve Kırgızlarda Bakışlıgın Yedigârı Tabirlik. Milli Folklor, с. 18, sy. 139, 2023, ss. 157-6, DOI: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/millifolklor/issue/80285/1103072>.

12. Kerimbai S. Äldiden eposqa deın. –Almaty: Otbasy hrestomatiasy QK, 2021. – 392 b.

13. Nüsıppojaüly A. Tal besıkten jer besıkke deın. – Almaty: Öner 21 ğasyr, 2014. -224 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Ноғайбекқызы Ләйлә – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің магистранты, Алматы, Қазақстан.

Ноғайбекқызы Ляйля – магистрант Казахского Национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Nogaibekkyzy Lyailya – master’s student at Kazakh National University named after al-Farabi Almaty, Kazakhstan.

Дәрібаев Самалбай Дәрібайұлы – филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Дарибаев Самалбай Дарибаевич – кандидат филологических наук, старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Daribaev Samalbay Daribayevich – candidate of philological sciences, senior lecturer at Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.

ГРНТИ 17.07.29

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.14>

*К.Р. НУРГАЛИ¹

К.В. МЕЛЬНОВА²

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан^{1,2}

(e-mail: nurgalik1@mail.ru¹, melkatharinenjva@gmail.com²)

ОСНОВЫ МИРОПОСТРОЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЖАНРА ФЭНТЕЗИ

Аннотация. В данной статье приведены теоретические основы миропостроения в жанре фэнтези. Относясь к общей категории фантастической литературы создание миров тесно пересекается с научной фантастикой. В зависимости от того с какой стороны рассматривать построение его можно разделить на различные составляющие. Одни исследователи делят его на микро и макро, другие, не разделяя его на две категории сразу расписывают географию, биологию, магию, культуру. Особенно подробно миропостроение описано в практических руководствах для авторов фантастической литературы. В статье приводятся основные группы, которые совпадают у различных исследователей и авторов фантастических произведений, а также варианты миров, создаваемых авторами. К таким мирам относятся созданные, выдуманные, исторические или альтернативные миры и первоначальная Земля. Эти категории миров полностью, в некоторых случаях частично совпадают с субжанрами фэнтези раскрывая основные цели и замыслы автора. Особую роль играет влияние нашей культуры и мира на то, каким получится вымышленный мир. Фэнтези это отличная площадка для людей и авторов исследовать и раскрыть те проблемы, с которыми мы сталкиваемся каждый день.

Ключевые слова: литературоведение, фантастика, миры, создание, фэнтези.

Введение. В самой ранней попытке охарактеризовать фэнтези, предпринятой Эвереттом Фрэнсисом Блейлером в 1948 году, говорится, что «Фэнтези может быть почти всем для всех людей» [1, 32], а Хельмут Пеш в канонической диссертации о фэнтези 1982 года (Фантазия, глава 1) повторяет, что нет такой вещи, как широко распространенное и согласованное определение фэнтези [2, 58]. Пчелкина Т.Р. и Маешова А.И. пишут что цель литературы фэнтези — установить гармонию внутри человека, что и является одним из факторов большой популярности данного жанра [3, 63-67]. Фэнтези — это площадка для драматизма, чрезмерности и одних из самых харизматичных

героев. Здесь только автором определяются границы нереального, которые в литературоведении называют миропостроением. Горизонт читательских ожиданий служит компасом для повествования и меняется со временем вместе с раскрывающимися слоями фантастической истории, как пишут в своей статье К. Нурғали и В. Сиряченко [4, 2627-2628]. Данный процесс должен удивить и заинтриговать читателя так, чтобы он хотел продолжить читать данное произведение и другие книги автора. При неудачном создании мира читатель видит недочеты и разрывы, которые автор оставил в тексте и удовольствие от чтения пропадает, так же как и интерес [5].

Методика и методы исследования. В работе использованы сравнительно-сопоставительный, компаративистский и описательный методы для теоретического анализа миропостроения. В качестве анализируемой базы использованы научные исследования М.Д. Пресли «World building for Fantasy Fans and Authors», Филипа Асанса «The Guideto Writing Fantasy and Science Fiction», С. Эриксона «What, Another Tavern? The Use of Setting in Fantasy», Орсона Скота Карда «How to Write Science Fiction and Fantasy».

Цель данной статьи заключается в описании и анализе основных элементов миропостроения в произведениях фэнтези, а также их воздействия на главного героя, его путешествие и читателя.

Обсуждение и наблюдение. А.А. Демесинова подчеркивает что, фэнтези как жанр и вид литературы использует как наш реальный мир, так и полностью выдуманный не существующий мир, в котором может происходить повествование [6, 166]. От того в каком мире происходит основное действие и насколько он похож на наш собственный зависит очень многое, вплоть до движущих сил главного героя и того, как выглядят и говорят различные персонажи. Как авторы, фанаты, так и издатели с литературоведами часто вступают в споры по поводу тех сабжанров, которые есть в фэнтези. Для более удобного исследования миропостроения приведем самые популярные и известные варианты:

1. Эпическое фэнтези. Включает крупные произведения с обширным охватом событий, превышающих 100000 слов. Часто поднимает серьезные вопросы, предоставляя возможность создавать детально проработанные миры, вымышленные авторами. Часто в фокусе - сбор группы персонажей для спасения мира, борьба с тьмой и столкновение с божествами.

1. Высокое фэнтези. Часто рассматривается как синоним эпического фэнтези, но более узко фокусируется на личных изменениях героя, его желаниях и борьбе с конкретным злодеем.

2. Мир меча и магии. Истории меньшего объема, где меньше внимания уделяется построению мира, а больше акцентируется на действии. Часто ориентированы на мужскую аудиторию и описывают события, где воины

сражаются, головы отлетают, и герои спасают женщин, за что получают благодарность.

Эти сабжанры создают различные контексты и атмосферу внутри жанра, предоставляя читателям разнообразный опыт.

4. Темное фэнтези часто путают с ужасами, несмотря на то, что сам жанр не обязательно нацелен на создание атмосферы страха. В темном фэнтези не всегда преобладает победа главных героев, и они не обязательно представляют собой традиционных положительных персонажей, а скорее выступают в роли антигероев, людей с моральной и этической неопределенностью. В таких произведениях миропостроение также олицетворяет темные аспекты, где зло может победить добро.

5. Современное фэнтези. Произведения, также известные как городское фэнтези, часто сравниваются с ужасами, несмотря на то что их основная цель не связана с вызовом страха. В современном фэнтези, часто включающем в себя вампиров и оборотней, действие происходит в нашем реальном мире, в городах, знакомых нам из нашей повседневной жизни или созданных так, чтобы сохранить аутентичность и избежать путаницы с научной фантастикой или историческим фэнтези.

6. Историческое фэнтези. Историческое фэнтези, аналогично современному, разворачивается в нашем мире, но в прошлом, будь то в раннем средневековье или несколько веков назад. Писатели этого жанра строят мир, основываясь на истории от раннего средневековья до Викторианской Англии, Гражданской войны в Америке или феодальной Японии.

7. Эротическое фэнтези. Эротическое фэнтези, также известное как романтическое фэнтези, представляет собой жанр, набирающий популярность. Все сабжанры фэнтези содержат элементы романтики, но в эротическом фэнтези эта линия выдвигается на первый план, становясь движущей силой всей истории [7, 48- 127].

Помимо вышеописанных видов фэнтези, существует множество других сабжанров, а также возможность комбинировать различные литературные жанры и добавлять элементы фэнтези для создания новых сюжетов и сабжанров. Фэнтези, как и фантастика, обладает высокой гибкостью. Из-за этой гибкости многие литературоведы склонны рассматривать фэнтези не только как жанр, но и как форму литературы.

Результаты. «Setting» (окружение) в фэнтези представляет собой сложный и многогранный элемент. На уровне отдельных сцен, авторы фэнтези внимательно прорабатывают задний план, чтобы внести элементы магии, фантастические создания и необычные ландшафты. В то время как на более крупном уровне они создают целые миры с богатой историей, культурой и временами мифологией. Этот тщательный процесс подразумевает трансформацию обыденного в экзотическое, внедрение элементов мифов и

фольклора, что делает произведения фэнтези более привлекательными и увлекательными [6, 88]. Согласно Орсону Скотту Карду в «How to Write Science Fiction and Fantasy», окружение включает атмосферу мира, планеты, общества, погоды, семьи и все, что существует во время создания произведения. Таким образом, окружение включает в себя культурные аспекты, такие как расы и виды, социальные роли и напряжения, присущие любому обществу, что делает его неотъемлемой частью миропостроения в фэнтези [8].

Мир, насыщенный магией, представляет собой сущность с дополнительным, скрытым слоем, который на первый взгляд остается незаметным. Движущие силы в таком мире оперируют невидимо, оставаясь вне поля зрения. В мире, где активно присутствуют боги, обнаруживается скрытый уровень или дополнительное измерение существования, оказывающее влияние на жизнь остальных существ. Мир с невидимыми причинно-следственными связями может аналогично существовать в рамках нашей реальности, научно нам неизвестно, как различные силы влияют на нашу жизнь. Верующие же просто утверждают свою веру в высшие силы, что характеризует космологическое миропостроение. В жанре фэнтези, где магия является неотъемлемой частью, она воспринимается как часть реальности, и события происходят незаметно для обитателей этого мира, что временами может вызывать страх у них.

Дж. М. МакДермотт, автор романа «Last Dragon», утверждает, что «чувство места гораздо более глубоко, чем просто определение его координат. Чувство места связано с значением этого места и может возникнуть из физического восприятия пространства, а лучше всего из значимости, которую ему придают герои произведения». Терри Брукс, соглашаясь с этим, пишет: «Передача чувства места становится гораздо сложнее, если нет связи с нашим реальным миром. Если пространство полностью вымышлено, авторам приходится уделять гораздо больше внимания его описанию, чтобы у читателя сформировалась определенная связь» [9, 126].

Миропостроение является одним из самых сложных аспектов в фэнтези. Тщательно проработанный мир имеет такое же важное значение, как характеры или динамично описанные сцены сражений. Пол С. Кемп, обсуждая трудности, возникающие при миропостроении, отмечает, что в некоторых случаях авторы, увлеченные своим миром, могут избыточно углубляться в его описание, превращая произведение в энциклопедию мира. Такой подход, характерный для Дж. Р.Р. Толкина в «Властелине колец», может быть воспринят как избыточное детализирование мира, но такое же мнение нельзя высказать о более поздних авторах. В современном фэнтези избыточное описание мира негативно воспринимается читателями как информационное захламление. Читателям предпочтительнее, когда мир раскрывается постепенно через введение второстепенных персонажей, отвечающих на

вопросы главного героя и постепенно разъясняющих все важные детали. Мир в фэнтези не является просто отдельным объектом, он должен быть неотделимо связан с главными героями и целями, которые они преследуют. Это мнение разделяет и Стивен Эриксон, который в своей презентации на Книжной ярмарке в Гонконге в 2019 году подчеркнул необходимость искусного внедрения информации о мире так, чтобы читатель не замечал информационного захлывания. По его мнению, история мира должна раскрываться постепенно в ходе развития сюжета, погружая читателя и персонажей в прошлое и постепенно раскрывая, как это прошлое сказывается на вымышленном мире в настоящем [10, 55].

В зависимости от сабжанра различаются и типы миров, которые создаются авторами:

1. Сотворенные миры: полностью вымышленные автором, почти лишённые элементов нашей вселенной.

2. Выдуманные миры: в произведениях с таким миром используется народ или национальность из нашего мира, на основе их традиций и культуры создается фэнтезийный мир.

3. Исторический/альтернативный мир: истории, разворачивающиеся в нашем мире, но либо в далеком прошлом, либо с альтернативным взглядом на отдельные события. Обычно используются периоды средневековья, эпоха дикого запада, Вторая Мировая Война.

4. Современные миры: произведения, действие которых происходит в нашем мире и в настоящее время, но с добавлением магических элементов и существ [11].

В созданных и вымышленных мирах основная часть миропостроения представляет собой творческую фантазию автора, включая вымышленные правила вселенной, отношения, определяющие поведение персонажей, новые системы норм и ценностей, а также уникальные символы и поведенческие практики. В этих случаях автор создает специфическую географию фэнтезийного мира - собственный ландшафт, местности, новые города с особыми чертами и наименованиями. В исторических и современных видах миров внимание уделяется правдоподобию и реализму, которые становятся основой всего произведения. В этих случаях описание географии или новых городов требует меньше времени, однако необходимо подробно описать картину мира, сохраняя его уникальность и волшебность. Термин «погружение», заимствованный из виртуальной реальности, часто используется в контексте миропостроения, обозначая возможность физического погружения в нематериальный мир. Виды погружения, предложенные Вулфом - «поглощение» и «насыщение», отражают возможность читателей полностью погрузиться в вымышленный мир и постепенное раскрытие метафор и деталей произведения [12, 252].

Эффективное миропостроение представляет собой тип описания, который не прерывает погружение читателя в произведение. Этот вид характеризуется непрерывным повествованием, где погружение сохраняется от начала до конца произведения. Детали представляют собой неотъемлемую часть сюжета, персонажей и окружающей обстановки, обеспечивая читателя способностью воспринимать информацию непрерывно и ощущать мир без разрывов. Однако если читатель внезапно «выплывает» из истории, это может нарушить его погружение. Процесс погружения сопоставляется с состоянием сна, где читатели понимают происходящее вокруг, но остаются погруженными в альтернативное мысленное пространство. Однако осознание может вернуться, особенно при столкновении с негативными моментами в произведении. Внешние помехи могут временно прервать погружение, но их накопление может привести к отрицательному восприятию, усложняя понимание сюжета и заставляя читателя возвращаться и перечитывать информацию.

Другой аспект эффективного миропостроения - «вдохновляющее» миропостроение. В этом случае погружение может прерываться не из-за негативных моментов, а из-за восторга и желания пережить удивительные моменты еще раз. Такой подход позволяет читателям активно участвовать в мире произведения после его завершения. Читатель, ставший пассивным наблюдателем, начинает принимать активное участие в мире [13, 44–49].

Воздействие на миропостроение и его восприятие читателями также зависит от того, от чьей перспективы ведется повествование и насколько можно доверять точке зрения автора или персонажа. Повествование от третьего лица или отсутствие повествователя традиционно считаются более доверенными, что предполагает, что читатели принимают предоставленную информацию без дополнительных вопросов. Это доверие необходимо для построения отношений между автором и читателем, способствуя движению сюжета вперед. Количество и регулярность предоставления информации, а также решение, какую информацию удерживать, определяются автором. Разнообразие точек зрения, повествование от первого или третьего лица, позволяют контролировать уровень загадочности в произведении, поскольку читатели строят свои представления о мире на основе знаний главных героев, учитывая, что у них также могут быть свои пробелы. В отношении к стилю миропостроения авторы часто используют высокопарный слог. Однако при чрезмерном использовании такой слог может стать слишком размытым и экстравагантным, что приводит к утрате ощущения погружения. Тем не менее в некоторых исторических произведениях читатели ожидают высокопарной речи не только со стороны персонажей, но и самого автора.

Н.К. Джемисин вводит концепцию миропостроения, дифференцируя его на макро и микро миропостроение. В контексте научной фантастики основное внимание уделяется макромиростроению, включающему планетарные

особенности, континенты, и климат. Для жанра фэнтези, сфера макромиропостроения охватывает экологию и культуру. Авторы научной фантастики предпочитают вносить радикальные изменения в создание вымышленных миров, в то время как фэнтези чаще сохраняет основные аспекты, подобные тем, которые присущи Земле. Микромиропостроение в фэнтезийном жанре включает различные виды организмов, их физиологические характеристики, социокультурные концепции и влияние силы и роли в обществе. В фантастике возможны невероятные варианты местности и климата, а также порталы, соединяющие разные страны или измерения. Миропостроение воспринимается как процесс аналогичный созданию персонажа, оживляя его и делая более сложным, чем изначально задумывалось [14].

Ученые и авторы фантастической литературы выделяют несколько основных категорий, на которые стоит обратить особое внимание при миропостроении, таких как география, биология, физика/магия, технологии и культура [15, 84].

География оказывает влияние на вселенную и планетарную систему, определяя материки, ландшафт и погодные условия. В большинстве фэнтезийных миров география представляется аналогичной Земле, однако включение дополнительных факторов, таких как второе солнце или планета, может изменить облик природы и живых организмов. Фактическая земля (*terra de facto*) - это перенос фактов и знаний из реального мира на вымышленный. В научной фантастике часто встречаются более радикальные изменения, такие как двойные солнца или планеты, влияющие на физические и биологические аспекты окружающего мира.

Биология. Еще одним ключевым элементом миропостроения является пополнение мира разнообразными растениями, животными и монстрами, с которыми взаимодействуют герои в своих приключениях. Подобно географии, в этом контексте используются как существующие виды с Земли, так и новые, созданные авторами. Возможно появление новых видов растений, фруктов и даже ядовитых растений, создающих дополнительные трудности на пути героев. Аналогично, герои могут сталкиваться с животными, которые используются для передвижения, отличных от традиционных лошадей, таких как огромные черви в «Дюне» Франка Герберта или крупные оси. В некоторых случаях создаются монстры, представляющие опасность для персонажей, такие как големы, огромные летучие мыши или существа, способные выпивать кровь жертв.

Физика/магия. Важной категорией, определяющей фэнтезийный мир, является магия или физика/технологии. Способы использования магии влияют на поведение главных героев, их стратегии в борьбе с врагами и цели в квесте. Разнообразные виды магии, такие как стихийная магия или заклинания,

дарующие различные способности, широко распространены в фэнтезийных произведениях. Относительно физики и технологий, магия может изменять стандартные законы, такие как гравитация, позволяя левитировать объекты или летать без помощи технических устройств. Это также открывает возможность изменения сущности вещей и пространственных характеристик с помощью магии, что неосуществимо в реальном мире.

Технологии. В мирах, где присутствует магия, технологии обычно остаются на низком уровне. Телепатическое общение исключает необходимость в компьютерах и телефонах. Исключениями могут быть произведения, действие которых происходит в нашем мире, где технологии существуют в дополнение к магии, или в научной фантастике, где магии, как правило, отсутствует, и мир подчинен законам физики.

Культура. Верования, религия, боги, традиции и праздники образуют культурный компонент мира. Вероисповедания населяющих его существ формируют их взгляд на мир и влияют на способы сопротивления злодеям и восприятие отрицательных явлений. Фэнтези, будучи своеобразным зеркалом реальной культуры, поднимает социокультурные вопросы, такие как расизм, сексизм и классизм. Политическая структура и история вымышленного мира обогащают сюжет и подчеркивают особенности героев, их способы преодоления проблем и эволюцию в ходе истории.

Заключение. Таким образом, можно заключить, что миропостроение в жанре фэнтези представляет собой не менее значимый элемент, чем характеристика и описание главных героев. Авторы прикладывают огромные усилия в тщательное создание миров, даже если эти миры, на первый взгляд, могут напоминать нашу Землю. Особенно трудоемкая задача возникает перед теми писателями, которые создают свои миры с чистого листа, наполняя их вымышленными существами, формируя уникальную географию, экологию, культуру и политическую структуру.

Значительное влияние миропостроение оказывает и на читателей, которые полностью погружаются в атмосферу нового мира, способные вникнуть в мельчайшие детали путешествия главного героя, его борьбы со злом и преодоления всех препятствий на пути.

При анализе произведения, особенно в контексте фантастической литературы, особое внимание следует уделять миропостроению, поскольку оно более полно раскрывает механизмы работы как самого автора, так и вселенной в целом, влияя на характеристику персонажей и развитие сюжета.

Литература

1. Bleiler E. F. The Guide to Supernatural Fiction – Kent: Kent State University Press, 1983. - p. 32.
2. Pesch H.W. Fantasy: Theorie und Geschichte einer literarischen Gattung -

Germany: Twentysix, 2017. – p. 58.

3. Пчелкина Т. Р., Матершова А. И. Формирование жанра фэнтези в Казахстане. // Вестник КГПИ, 2012. – p. 63-67.

4. Nurgali K. et al. Literary translation as one of the main tools of artistic reception: On the example of Kazakh-Russian literary interaction // Theory and Practice in Language Studies. – 2022. – №. 12. – С. 2627-2628. URL: <https://doi.org/10.17507/tpls.1212.20>.

5. Weinreich F. Fantasy – Definition, History, Characteristics and Meaning URL: https://www.academia.edu/21887096/Fantasy_Definition_History_Characteristics_and_Meaning (Дата обращения: 17.01.2023)

6. Демесинова А.А. Көркем әдебиеттегі фэнтези жанрының шығу төркіні мен түрлері // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н Гумилева. Серия Филология. – 2023. – №2. – С. 166. URL: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-165-171>.

7. Athans P. The Guide to Writing Fantasy and Science Fiction - Massachusetts: Adamsmedia, 2010. – p 48-127.

8. Ericson S. What, Another Tavern? The Use of Setting in Fantasy. URL: <https://steven-erikson.org/whatanother-tavern-the-use-of-setting-in-fantasy> (Дата обращения:14.12.2022)

9. Card O.S. How to Write Science Fiction & Fantasy - Writer's digest book, 2001. – P. 126.

10. Prestley M.D. Worldbuilding for Fantasy Fans and Authors – Independently published, 2020. – P. 55.

11. Gregg H. Our Getaway into Fantasy. URL: <https://thefantasyinn.com/2020/03/02/our-gatewaysinto-fantasy>, 2020 (Дата обращения: 5.12.2022).

12. Wolf M.J. Building Imaginary Worlds: The Theory and History of Subcreation - NY: Routledge, 2012. – p. 252.

13. Нурғали К.Р., Оразбаева Н.С. Бинарная оппозиции и их деконструкция как способ восприятия мира авторами с биментальным мышлением // AdvancedStudiesinScience: TheoryandPractice. – 2016. – С. 44-49.

14. Jemisin N.K. Jemisin Speaks at WIRED25. URL: <https://www.wired.com/video/watch/n-k-jemisinspeaks-at-wired25> (Дата обращения: 05.12.2022)

15. Silverstein J. The Kobold Guide to Worldbuilding. – Kirkland, WA: Open Design LLC, 2012. – p. 84.

К.Р. НУРГАЛИ, К.В. МЕЛЬНОВА

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

**ФЭНТЕЗИ ЖАНРЫНДАҒЫ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ
ӘЛЕМДІ ҚҰРУ НЕГІЗДЕРІ**

Аңдатпа. Бұл мақалада қиял жанрындағы әлем құрылысының теориялық негіздері келтірілген. Әдебиеттегі әлемді құру ғылыми фантастикамен тығыз байланысты. Фантастиканы кейбір зерттеушілер микро және макро деп бөледі, ал кейбірі оны екі санатқа бөлмей, географияны, биологияны, сиқырды, мәдениетті бірден баяндайды. Әсіресе, әлем құрылысы фантастикалық әдебиет авторларына арналған практикалық нұсқаулықтарда егжей-тегжейлі сипатталған. Мақалада фантастикалық шығармалардың әртүрлі зерттеушілері мен авторларымен сәйкес келетін негізгі топтар, сондай-ақ авторлар жасаған әлемдердің нұсқалары келтірілген. Мұндай әлемдерге, ойдан шығарылған, тарихи немесе балама әлемдер және ежелгі жер жатады. Бұл әлем категориялары толығымен, кейбір жағдайларда ішінара қосалқы қиял жанрларымен сәйкес келіп, автордың негізгі мақсаттары мен идесын байқатады. Біздің мәдениетіміз бен әлеміміздің ойдан шығарылған әлемнің қалай пайда болатынына әсері ерекше рөл атқарады. Фэнтези жанрындағы қиял адамдар мен авторлар үшін күн сайын кездесетін қиындықтарды зерттеу және ашу үшін тамаша алаң екеніне назар аударылады.

Түйін сөздер: әдебиеттану, фантастика, әлем, жаратылыс, фэнтези

K.R. NURGALI, K.V. MELNOVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**THE BASICS OF WORLD-BUILDING IN THE WORKS
OF THE FANTASY GENRE**

Annotation. This article presents the theoretical foundations of world-building in the fantasy genre. Positioned within the broader category of speculative fiction, world creation in fantasy closely intersects with science fiction. Depending on the perspective, its construction can be divided into various components. Some scholars categorize it into micro and macro aspects, while others, without such division, elaborate on geography, biology, magic, and culture. The intricacies of world-building are particularly detailed in practical guides for authors of fantasy literature. The article outlines key groups that align across different researchers and authors of fantasy works, along with variations of worlds created by authors. These worlds include invented, fantastical, historical, or alternative realms, as well as the primordial Earth. These categories of worlds fully or partially coincide with subgenres of fanta-

sy, revealing the primary objectives and intentions of the author. The influence of our culture and world plays a significant role in shaping the imagined world. Fantasy serves as an excellent platform for individuals and authors to explore and unravel the issues we encounter every day.

Keywords: literary studies, fantastic, worlds, creation, fantasy.

References

1. Bleiler E. F. The Guide to Supernatural Fiction – Kent: Kent State University Press, 1983. – p. 32.
2. Pesch H.W. Fantasy: Theorie und Geschichte einer literarischen Gattung. – Germany: Twentysix, 2017. – p. 58.
3. Ptchelkina T. R., Matershova A.I. Formirovaniye Zhanra Fentesy v Kazakhstane // Vestnik KGPI, 2012. – p. 63-67.
4. Nurgali K. et al. Literary translation as one of the main tools of artistic reception: On the example of Kazakh-Russian literary interaction // Theory and Practice in Language Studies. – 2022. – №12. – p. 2627-2628. URL: <https://doi.org/10.17507/tpls.1212.20>.
5. Weinreich F. Fantasy – Definition, History, Characteristics and Meaning URL:https://www.academia.edu/21887096/Fantasy_Definition_History_Characteristics_and_Meaning (Data obrashheniya: 17.01.2023)
6. Demesinova A.A. Körkem ädebiettegi fentezi janrynyñ syǵu törkını men türleri // Vestnik Evraziskogo natsionalnogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya Filologiya. 2023. – №. 2. – p. 166. URL: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-165-171>.
7. Athans P. The Guide to Writing Fantasy and Science Fiction - Massachusetts: Adamsmedia, 2010. – p 48-127.
8. Ericson S. What, Another Tavern? The Use of Setting in Fantasy. URL: <https://steven-erikson.org/whatanother-tavern-the-use-of-setting-in-fantasy> (Data obrashheniya: 14.12.2022).
9. Card O.S. How to Write Science Fiction & Fantasy - Writer's digest book, 2001. – p. 126.
10. Prestley M.D. Worldbuilding for Fantasy Fans and Authors – Independently published, 2020. – p 55.
11. Gregg H. Our Getaway into Fantasy. URL: <https://thefantasyinn.com/2020/03/02/our-gatewaysinto-fantasy>, 2020 (Data obrashheniya: 5.12.2022).
12. Wolf M.J. Building Imaginary Worlds: The Theory and History of Subcreation – NY: Routledge, 2012. – 252 p.

13. Nurgali K. R., Orazbayeva N. S. Binarnaya opozitsiya i Ih Deonstruktiya kak sposob vospriyatiya mira avtorami s Bimentalnym Myshleniyem. // Advanced Studies in Science: Theory and Practice. – 2016. – P. 44-49.

14. Jemisin N.K. Jemisin Speaks at WIRED25. URL: <https://www.wired.com/video/watch/n-k-jemisinspeaks-at-wired25> (Data obrashhenija: 5.12.2022).

15. Silverstein J. The Kobold Guide to Worldbuilding. – Kirkland, WA: Open Design LLC, 2012. – p. 84.

Авторлар туралы мәлімет:

Нурғали Кадиша Рустембековна – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Нурғали Кадиша Рустембековна – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Nurgali Kadisha Rustembekovna – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Мельнова Катерина Васильевна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Мельнова Катерина Васильевна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Melnova Katerina Vasilevna – doctoral student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

FTAMP 17.07.29

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.15>

Ө. СЕЙСЕНҚҰЛҰЛЫ¹

*А.М. КЕНЖЕҚОЖАЕВА²

К.А. ТӨЛЕУБАЕВА³

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан^{1,2}

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті³

(e-mail: omirjan6821@gmail.com¹, almakenzhekozha@gmail.com²,
k.toleubaeva@mail.ru³)

«АБАЙТАНУ» ҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ АБАЙДЫ ТАЛУЫ

Аңдатпа. Мақалада «Абайтану» ғылымының қалыптасуы, соның ішінде іргетасын қалап, ғылым ретінде қалыптасуға мұрындық болған алғашқы ғалымдардың еңбектеріне талдаулар жасалады. Сонымен қатар, мақалада Абайды зерттеу, Абай шығармасын жинау, баспадан шығару ісі жөнінде мағлұматтар беріледі. Қытай қазақтарының саяси санасының өсуіне, ғылым-білім алуына және рухани байлығының артуына Абай шығармаларының әсері айтылады. Абай мұрасының Қытай қазақтарының арасына насихатталуы ғана емес, әкесі Құнанбайдың Қытай жеріне барғандығы жөнінде мәліметтер келтіріледі. Сондай-ақ, алаш қайраткерлері А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов, С. Аманжолов, Р. Мәрсекөвтердің Қытай жеріндегі Шәуешекке баруы, ондағы қазақтармен кездесіп, Абай туралы, алаш туралы насихат жүргізгендігі жөніндегі деректерге назар аударылады.

Қазақ ақын-жазушыларының Абайды бағалап, «Абайтану» ғылымын дамытқанға дейін бір ғасырдан астам уақыт өтті. Бүгінгі «Абайтану» ғылымы, ғылым саласының ұйытқысы. Көзі қарақты оқырман «Абайтану» ғылымын зерттеушілерге жаңа көзқараспен қарауда. Абайды әсіресе, Қытай басқа да көрші мемлекеттерде құрылып жатқан зерттеу орталықтары мен институттарда Абай ілімін таныту жұмыстарын жалғастыру жөнінде идеялар айтылады.

Түйін сөздер: Абайтану, Абай ілімі, Қытай қазақтары, М. Әуезов, Құнанбай.

Кіріспе. 1995 жылы Алматыда баспадан шыққан «Абай энциклопедиясы» Абай ғылымына «Ұлы ақынды жалпы беттік ішкерілей зерттеуді мақсат еткен, қазақ тарихи мәдениеттің бір тармағы»[1, 20] – деген анықтама берген.

Қазан төңкерісінен кейін оқу-ағарту, баспа істеріне біршама

салыстырмалы түрде мән берілді. Ал қазақ ғылым-өнер саласында Абайды зерттеуге біршама кең жағдай жасалған. Абайды зерттеу, Абай шығармасын жинау, баспадан шығару ісі жылдан жылға алға дамып келеді. Ал шығарманың баспадан шығуы «Абай оқулары» және Абайды еске алу шаралары мен байланысып жатыр.

1934 жылы елімізде «Абайдың дүниеге келгендігінің 30 жылдығын» еске алу мерейтойын өткізген еді. Алғаш рет Қызылордада Мұхтар Әуезовтің редакциялап бекіткен «Абай өлеңдерінің жалпы жинағы» басылым көреді. Жаңадан шыққан жинақтың таратылуы Абайды зерттеудің көлемін кеңейтті, осы мезетте Абайға баға берген мақалалар іркес-тіркес жарияланып, Абайды зерттеу жұмыстары алға қойылды. 1940 жылы «Абайдың дүниеге келгендігінің 95 жылдығын» атап өту мерейтойы өткізілді. Осы кезде 2 томдық «Абай өлеңдері жинағы» баспадан шығарылды. Осыдан кейін Абайды зерттеудің көтерілген мезгілі болды. Абайды зерттеуге жаңа буындар қосылды.

Абайдың ақын шәкірттері Көкбай, Тұрағұл қатарлылар өздерінің естеліктерін жазып, Абай шығармаларын жинастырып, зерттеушілерге нақтылы материалдар ұсынды. 1945 жылы «Абайдың дүниеге келуінің 100 жылдығына орай, «ғылым баспасы» Абай шығармаларының ғылыми нұсқасын баспадан шығарды.

1954 жылдан 1957 жылдары Алматыда Абай шығармалары іркес-тіркес жарық көре бастады. «Қазіргі зерттеу салаларына аса күрделі проблема болып саналатын Абайдың дүниетанымы, ақын шығармаларының рухани нәр алған қайнарлары, Абайдың ақындық дәстүрі, әдебиет ортасы, орыс классиктерімен қатысты өмірбаяны, текстологиясы және архив қазынасындағы деректер көзі де қамтыла бастады» [1, 25].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланың зерттеу әдістері әдебиеттанудың теориясы мен практикасына тікелей сүйенеді. Абайтанудың шет елдегі жағдайы салыстыру әдістері, салғастыру тәсілдері арқылы талданған. Ақынның мәтіндерді концептуалды-салыстырмалы түрде талдау, жүйелеу жүргізілді.

«Абайтану» ғылымы басқа шет елдерде де қалыптасты, мәселен, қытайдағы қытай қазақтарында «Абай мектебі», «Абайтану» ғылымы біртіндеп қалыптасты, бұларды зерттеуде біз әдебиеттанудың теориясы мен практикасына жүгіндік. Жалпы, Абай туралы және оның қоршаған ортасы туралы жеткілікті ақпарат жинау мәселелері қаралуда. Бұл дегеніміз, ұлттық әдебиеттанудың қалыптасуында Абай шығармашылығын жаңаша көзқарастармен толықтыру мақсатында шекара сыртындағы абайтану мәселесін саралауымыз қажет жұмыстардың бірі [2].

Талқылау мен бақылау. Абайды зерттеп бағамдағандардың бірі алаш қайраткері, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы, 1913 жылы ол «Қазақ» газетінің 40-43 сандарында Абайды бағамдап, «Қазақтың бас ақыны» деп көрнекті

тақырып қойып, тұңғыш мақала жариялаған. Ахмет Байтұрсынұлы Абайдың өлеңдер жинағы шығудан ілгері Абай өлеңдерінің қолжазбасын көрген. Ол қасындағы бір әдеби қаламдасына: «1903 жылы қолыма Абай сөздері жазылған дәптер түсті. Оқып қарасам басқа ақындардың сөзіндей емес, оның сөзінің басқашалығы сонша, әуелі кезде жатырқап көпке дейін тосырқап отырасың, сөзі аз, мағынасы көп терең» [3, 59] – деп баға берген екен.

Ахмет Байтұрсынұлы Абайдың бірінші өлең жинағы баспадан шыққан соң тұңғыш рет ғылыми мақала жазғандықтан әріптестерінің назарын аудартады. Бұл мақаланы зерттеушілер Абайды бағамдаған, сүбелі туынды деп қараған. Мақалада Абайдың өмірбаяны, шығармашылық ерекшелігі егжей-тегжейлі баяндалған. Абай жас кезінде сықақ өлең, қалжың өлеңдер, лирикалық өлеңдер жазған. Михайловпен танысып орыс әдебиетімен жүздескеннен кейін өлең сөздің маңызын түсініп, «Өлең сөздің патшасы» деп өлеңді ардақтаған. Ахмет мақаласында «Сөз жазатын адам әрі жазушы боларға керек. Сөздің шырайлы, арайлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына шыншылдық керек. Мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де бар» [3, 60] – деген.

А. Байтұрсынұлы тағы да «Абайдың өлеңдері қазақтың басқа ақындарының өлеңінен өзінің артықшылығы, әр нәрсенің бергі жағын алмай арғы асылынан қарап сөйлегендіктен басқа ақындардың сөзге шеберлігі, шешендігі Абайдан кем болмаса да білімі кем болғандығы даусыз. Басқа ақындар аз білімін сөзінің ажарымен толтыруға тырысқан. Абай сөздің ажарына, сыпайлығына қарамай, әр нәрсенің бар қалпын сол қалпынша дұрыс айтуды сөйлеген» – деп келтіреді осы мақаласында.

Ахмет Байтұрсынұлымен қатар, қоғам қайраткері, алаш зиялысы Міржақып Дулатов та Абайға назар аударып, 1914 жылы «Қазақ» газетінде «Абай» деген тақырыпта мақала жазып, қазақтардың Абай шығармасын көптеп оқып, Абайды құрметтеуге үндеген. «Әдебиеттің негізіне қаланған бірінші кірпіш, Абай сөзі, Абай аты болуы керек. Абайға дейін қазақта қолға алып оқырлық шын мағынадағы қазақ әдебиеті дерлік бір нәрсе болған жоқ еді. Абайдың бізге қымбаттылығы да сол. Бәлки мұнан кейін Абайдан үздік артық ақын, жазушылар шығады. Бірақ ең жоғарғы ардақты орын Абайдікі, қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз – Абай. Абай сынды ақынның қадірін білмеу қазақ халқының зор кемшілігін көрсетуге толық жарайды. Сондықтан Абайдың аты жоғалуы мұнан кейінде шығатын Абайлар сондай ескерусіз ұмытылу ықтималы қазақтың жоғалуы, қазақ атты халықтың ұмытылуы мен бірдей» [3, 65] – деп жазады.

«Абайтану» ғылымының негізін қалаушы тұлғаның бірі Мұхтар Омарханұлы Әуезов. М. Әуезов өзінің міндетіне алған тарихи мәндегі даңқты әрі зор міндет екенін, дегенмен бұл бір қауіп-қатері жасырынған мәдени ірі жұмыс екенін, өмірлік қуатты сарп еткенде ғана осы ірі жұмысты орындауға

болатынын түсінген. Ол осы Абайға арналған іргелі жұмысын «Абайтану» деп атаған. Яғни біздің бүгінгі атап жүрген «Абайтану» ғылымының бастапқы тұлғасы еді. Абай ғылымын дәріптеуші және ірге тасын қалаушы ғана емес, осы ірі жұмыстың жарты ғасырлық іс жүзіндегі көшбасшысы болды. Ол 3 рет ұзақ уақыт Абай тұрмыс кешірген жерлерге ізденістер мен зерттеу жүргізіп, Абайға қатысты түрлі материалдарды топтаған. Ол Абаймен замандас болған үзеңгілестерімен әңгімелесіп, Абай өлеңдерін жатқа айтқызып, естелікке алғызып отырған. 1933 жылы Қызылорда баспасынан Мұхтар құрастырған «Абайдың жалпы жинағы» баспадан шыққан. Мұнда қосымша «Абай әулеті және өмірбаяны» деген мақала берілген. Жаңадан шыққан Абайдың жалпы жинағы бұрынғы басылымы негізінде құрастырылған болса да, жазушы өзгерістер енгізген. Мысалы: 1909 жылы баспадан шыққан Абайдың өлеңдері жинағында тек 5399 жол өлең кіргізілген, ал жаңа жалпы жинақта 7111 жол өлең кіргізілген жаңадан 12 өлең толықтанып енгізілген, әрбір өлеңге жазылған жолдары, бұдан сырт жаңа басылымға 45 қара сөз және бір ғылыми мақала қосылған. 1937 жылы басылым көрген «Абайдың толық жинағы» мен «Абайдың әулеті және өмірбаяны» сынды кітап мақалалардың дүниеге келуі ғылым саласы жағынан Абай ғылымының негізін қалауда маңызды екі ірі жұмыс деп қаралды. Мұхтар өмірінде Абайдың өмірін және шығармашылығын қамтыған 60-тан астам Абайды зерттеу мақаласын жазған [4, 58].

М. Әуезов Абайдың жасампаздық ғұмырын жөңкіліп аққан өзенге теңеп былай деді: «Кейде Сыр дариясына, кейде Волга дариясы десек соның үлкен арнасы бірде қазақ жайлаған жағаны, бірде шығыс елдері не еуропалықтар қоныс қылған сағаны сызып өтеді... жолшыбай өзіне көп құятын әртүрлі тың арналардың неше алуан суларын сіміре барып әр жерде өзінен де кейде көлшік, кейде өзен тармақ шығарып кете барады... бірақ Абайдың шығармалары шығыс пен батыстың мәдени тарих жапсарын ой-саналық шекараларын жүлгелей жүрген қазақ даласының бір ағыны сияқты» [5, 1] – деген екен.

Абайдың жасампаздық қимылы шығыс, батыс мәдениет тарихының жиегін ұластырған және идеологиялық танымның дамуына ілескен үлкен дарияға ұқсайды. Бірақ Абайдың жасампаздығында қазақ ұлтының мәдени құрамы жоқ десек болмайды. Өз ұлтының құрамы осы ардалы үлкен дарияның басты ағысы есептеледі.

Абай өзінің өршіл, озық идеялы поэзиялары мен ғақлиялары арқылы тұтас ұлтымыздың сарқылмас мол білім, асыл қазына тастады. Ол қазақтың халық тілінен әдеби тілін қалай жасау керектігін, халықтық қорды қалай пайдалану дұрыс болатынын көрсетті. Өзі салған үлгінің нәтижесінде «Абайдан соңғы қазақтың тілі де әдебиеттенген халықтың тілі бола бастады». Абайға дейін қазақта дәл тақырыпқа құрылған өлең болмайтын, ол бізге поэзияның түп-тұқымға, түрге, тарауға бөлінетінін ашып берді. Қазақ поэзиясына сатира ұғымы және сатира өлең Абаймен кірді. Реалистік поэзияның жақсы үлгілерін

молынан жаратты. Абай жаңа поэзияның биік мақсаты, міндеті – халыққа қызмет ету, адамды қайта тәрбиелейтін және қоғамды қайта құруға көмегі тиетін жаңалыққа шақыру деп білді, білімге, аянбай оқуға ұмтылу ғана жас ұрпақтың қолын жақсы өмірге жеткізеді деп қарады. Ол шығармаларының өнбойында осыны жырлады, әрі өзі іс-жүзінде орындап, өшпес өнеге жасады.

М. Әуезов «Абай дүниеге келгендігінің 95 жылдығы» қарсаңында «Абайды зерттеушілерге» деген қысқа мақала жазып, 1940 жылы 17 маусымда «Құдірет» газетіне жариялаған. Мақаланың басты мақсаты: Абайды зерттеудегі қиғаш келген құбылысты түзетіп, Абайды зерттеудегі түйінді мәселелерді көрсетіп беру. М. Әуезов өз мақаласында: «Жиналмасын демейміз, Абайға тиісті деп аталған сөздің, өлеңнің бәрі жинала берсін. Бірақ жинау бір басқа да, жариялау екі басқа зерттемей жеке танымай құр ниетіміз жақсы еді деп жығыла бермейікші. Әсіресе еліктеу деген нәрсе әсілі нұсқаға түсі, түрі жағынан ұқсай бергіш болады. Міне осындай жерлерде шыныменен бұлдырдың арасын айыра алмай өзімізде алданып жұртшылықты да жаңсақ ойлатып, кейінгі зерттеушілерді бір жолата бөтен ізге салып әуре сарсаң етуіміз мүмкін, сондықтан мейлі қай жағынан зерттесек те Абай дәуірін ғылымдық тұрғыда толық етіп зерттеу керек. Біз Абайды күллі адамзаттық деңгейге дейін көтере зерттеуіміз, әрі оны насихаттауымыз керек.

«Абайтану» ғылымы Қытайда да біртіндеп қалыптасты, Абайдың рухани мұрасы Қытай қазақтарына ХІХ ғасырдың аяғынан бастап-ақ таралды. Бір өзеннің суын ішкен қазақтардың арасындағы қарым-қатынас үзілмей жалғасып тұрды. Тіпті, 1850 жылы Абайдың әкесі Құнанбай Өскенбайұлы бір топ адаммен Алтайдағы қазақтардың арасына барған екен. Бұл туралы ел аузында сақталған аңыз-әңгімелер өте көп. Құнанбай бастаған топ Алтайдың Қаба ауданындағы Алқабек-Білезік деген жеріне жеткенде, осы өңірдің атақты байы Шәку Есілбайұлы ауылдастарын бастап, сый-құрмет көрсетіп, алдарынан шығып, құшақ жая қарсы алады. Қазақты сұрастыра берсең қарын бөлең болады демекші, Құнанбайдың әкесі Өскенбай Керейден шыққан атақты батыр Ер Жәнібектің қызынан туған жиен екен. Бұл жолы бұрыннан жалғасқан жиендік-нағашылық байланыстың ізін суытпай алыстан келген ағайынға үлкен той жасап, ауылдың алты ауызы мен ән-жырды бастап, кең құшақпен үлкен қошамет көрсетсе керек.

Құнанбай сұлтан еліне қайтқан кезде Шәку бай 62 күрең су жорғаны сыйға тартқан деседі. Осы жиын-тойда болған атақты күйші Бейсенбі «Алпыс екі қоңыр» деген күй шығарады. Құнанбайдың Алтай бетіне баруын Асқар Татанайұлы мен Нұқан Кәкешаұлы газет беттеріне деректер берген екен. Осы деректерге негізделгенде, екі елдегі қазақтардың рухани байланысы барып-келген адамдардың есебінен үзілмегенін білуге болады. Осындай Абайдың ұшан-теңіз мол мұрасын ХХ ғасырдың басында Алаш арыстары халыққа насихаттап, жарыққа шығуына септігін тигізді.

Халықтың санасын білім мен ғылым арқылы ашу қазақ зиялыларының басты арманы болған. Өйткені білім – адамзаттың жинақталған тәжірибесі, заттар мен құбылыстарды, табиғат пен қоғам заңдарын тану нәтижесі. Білім берудің рухани негіздерден бастау алатын табиғи үйлесімді құралдары бір жағынан жекелеген адамға, қандай дәрежеде жандандырылған болса, сол дәрежеде ықпал етеді [6, 125].

Абай Құнанбайұлының өмірі мен шығармаларын зерттеуді ең алғаш Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы қатарлы Алаш арыстары қолға алып, баспасөз беттерінде мақалалар жариялап тұрды. Абай еңбектерін жинақтап, тұңғыш рет баспадан шығарған Кәкітай Ысқақұлы мен Абайдың баласы Тұрағұл еді. Абайдың алғашқы жинағы 1909 жылы Санкт-Петербургте баспадан шыққан. Оған ақынның жүз қырықтай өлеңі, «Ескендір», «Масфұт» поэмалары жарық көрген. Ал одан кейін жинақтарын 1916 жылы Самат Әбішұлы Орынборда «Абай термесі» атты кітапты шығарады. 1933 жылы Абай шығармаларын Мұхтар Әуезов баспаға дайындады. Абай шығармаларының Қытай қазақтарына насихатталуы, жетуі ХХ ғасырдың бас кезінде-ақ басталған. Ежелден іргесі бөлінбеген қазақтың арасын Ресей мен Қытай 1864 жылы Шәуешек келісімі мен 1881 жылы Петербург келісімі арқылы бөлді. Бірақ, екі елдегі қазақтардың арасындағы мәдени-рухани сабақтастық үзілген жоқ. Қазақстанда болған түрлі саяси оқиғалар салдарынан Қытай қазақтарына ауып барғандар және Қытайдан Қазақстанға келген қазақтар екі елдегі қазақтардың рухани сабақтастығын жалғады. 1916 жылы Қазақстанда болған ұлт-азаттық көтеріліс кезінде жүз мыңдай қазақ Қытайға қазақтарының арасына ауып барды. Олардың ішінде Жүсіпбекқожа Шайқысламұлы, Әсет Найманбайұлы қатарлы көзі ашық, көкірегі ояу білімділер және де өнер адамдары да болды.

Абайдың Ұлы тұлға болып қалыптасуына үлкен үлес қосқан – Құнанбай. Бала Абайды дана Абай жасаған Құнанбай жай адам болмағаны ақиқат.

Құнанбай жас кезінде мектеп тәрбиесін көрмеген. Бар болғаны ауылдағы молдадан көнеше оқып, шала сауатты болған. Солай да жаратылысына біткен талантты, текті ата Өскенбай отбасының тәрбиесі, қоғамдық өмірден топтаған ұшан-теңіз тәжірибесі оны білетіні көп, бөгенайы анық, ХІХ ғасырда отарланған қазақ даласындағы шоқтықты ардагерге айналдырған. Ол ел басқарудағы ерекшеліктерінен сырт қазақтың әдет-салты, шежіресі, Шыңғыс ханнан тартып хандар тарихы жөнінде білетіні көп болған.

Кезінде Құнанбаймен танысып, істес болған поляк жазушысы Адольф Янушкевич 1832 жылы Сібірге жер аударылып, келіп жүріп, қазақтың елі-жері, әдет-салты, атақты адамдары туралы жазған кітабы 1861 жылы Парижде, 1875 жылы Берлинде поляк тілінде басылады. Ол кітаптағы көптеген деректерді Құнанбай Өскенбайұлының аузынан алғанын айта келіп, Құнанбай туралы да мәлімет берген: «Құнанбай қарапайым қазақтың баласы, табиғат оған кесек

ақыл, ғажайып ес, жүйрік тіл берген... ол құран қағидалары мен дала заңдарының жүйрік білгірі, қазақтарға қатысты патшалық Ресейлік жарғыларды бес саусағындай біледі. Қара қылды қақ жарған би және өнегелі мұсылман. Қарапайым Құнанбай әулиенің даңқына бөленген. Одан ақыл сұрауға жас та, кәрі де, бай да, кедей де шалғай-шалғайдағы ауылдардан келіп жатады, олар жанған жұлдыз секілді даладағы барлық тайпаларға нұр төгеді [7,9], – деп жазған.

Ұлы Абайды ең алдымен таныған адам басқа емес әкесі Құнанбай болған. Ауыл адамдары кеңескенде: « – Мырза, балаларың ержетіп қалыпты, қайысысы жақсы болады деп ойлайсыз – дегенде, Құнанбай: – не күтсеңдер мына қара шұнақтан күтулеріңе болады, – деп Абайды нұсқаған дейді. Аға оқытушы Мидхат Разданұлының «Абайды Құдайдан кейін қалса, Құнанбай берді» [7,18] – деуі де содан.

Құнанбай аға сұлтан болған тұста Қытай қазақтарына барып, Алтай бетіндегі қазақтардың игі жақсылармен кездескені ел ауызында да бар, Асқар Татанайұлының еңбектерінде де кезігеді.

Демек, Өскенбай ауылының Қытай қазақтарымен болған байланысы Құнанбай заманында да болған.

Абай мұрасын таратудың үлкен бір жолы қолжазба көшірмелері болды. Абайдың шығармаларын түпнұсқаға келтіріп, толықтыру жасаған Абайдың ұзақ жылдық үзеңгі жолдасы Көкбайдың еңбегі зор.

Абайдың шығармалары Қытай қазақтарына ауызша, қолжазба, кітап болып та барған. Қытайдағы қазақ тілді баспасөздің басы-қасында болған Асқар Татанайұлы Абайдың баспадан шыққан өлең кітабын 1915 жылы молдадан білім алып жүргенде ағаларының қолынан ұрлап алып оқығанын айтыпты [8,58]. Бұл кітап 1909 жылы Санкт-Петербургте жарық көрген Абайдың өлеңдер жинағы болса керек.

1917 жылы Орынбор қаласында қазақ құрылтайы өтіп, Алашорда үкіметінің орталығы Семей қаласы болады. 1918 жылы Алаш арыстары Семей қаласында ақылдасып, шеттегі қазақтарға да Алаш идеясын насихаттауды мақұлдайды. Бұл реткі басқосуға Абай мұрасын ұлықтаушылар Көкбай Жантайұлы, Тұрағұл Абайұлы және Қажымұқан Мұңайтпасұлы да қатысады. Көп өтпей Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов, Райымжан Мәрсенов, Садық Аманжолов Шәуешекке қарай жолға шығады.

1918 жылы 26 сәуірде Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов, Садық Аманжолов, Райымжан Мәрсеновтер Ақсуатты басып өтіп, Шәуешекке қарай жолға шығады. Шәуешекке барғанда Рамазан Шәнішевтің үйіне түседі. Елді жинап, Алаш идеясын түсіндіреді. Бейресми деректерге негізделгенде, осы мезгілдерде Қытайда 300 мыңнан аса қазақ бар екені айтылады. Алаш арыстары Алаштың арманын арқалап, Абай рухын сондағы халықтың бойларына ұялатады. Бұл жолғы жиналысқа Әсет Найманбаевте қатысады. Әсет «Алашқа»

деген толғауын шығарады. Онда былай деп жырлайды:

Міржақып өлең айт деп, қолқаладың,
Мен бе ақын сен тұрғанда ой табатын.
Алаш – деп ағайынға сауға салып,
Ахаң ер отырмай ма жол табатын.
Жайылған дүниеге ғылым пәннен,
Құр қалдың ғой қазағым, дәмін татпай.
Міржақып Дулатов пен марқұм Абай,
Меллат үшін орысқа өтті жақпай – деп, жырлайды.

Алаш арыстарын Шәуешектен ары қарай Үрімжіге Құсайын атты ауқатты кісі ертіп барады. Олар Шынжаң өлкесінің билеушісі Ян Зын Шинмен кезігеді.

Абай мұрасын Қытай қазақтарына жеткізуші, Абай мектебінен тәлім алған тұлғалардың бірі жезтаңдай әнші Әсет Найманбайұлы. Әсет екі елдегі қазақтар арасында өмір сүрді. Өмірінің соңы (1916-1923 ж.ж.) Қытай қазақтарының арасында өтті. Әсет Абайдың әндері мен өлеңдерін, рухани мол мұрасын насихаттаушы, таратушы белді өкілдерінің бірі еді. Ол Қытай қазақтары Абайды ертерек тануына жол ашты. Әсет Қытай қазақтары мекендеген әр өңірді аралап, ән мен жырдан шашу шашқан. Сондай жақсы күндердің бірінде жырланған Әсет пен Арғынбектің өлеңдерінен де Абай өмірі туралы табуға болады. Арғынбектің «Орта жүздің Сыр дариядан Сарыарқаға көшіп шыққаны» туралы өлеңінде:

Өскенбай, қажы Құнанбай, мырза Ыбырай,
Абайдың жаннан асқан білімін-ай!
Затың қазақ болған соң амал бар ма?
Арманда зарлап өттің, бұлбұлым-ай!
Ғаламға үлгі жайып, сөз тараттың,
Атыңыз бақи қалды, дүлдүлім-ай!
Низамы болмаған бұл атаң қазақ,
Табылмас енді ойласам бір күнің-ай [9, 71] – деп жырланады.

1920-1931 жылдары Кеңестік Қазақстанда елдегі отарлаушы күштің саяси қысымынан, саяси қуғын-сүргін салдарынан бірнеше жүз мың қазақ Қытай қазақтарына барғаны тарихтан белгілі. Олардың арасында саяси белді тұлғалар, оқымысты зиялылар бар болған. Солардың ішінде Ыбырайым Жайнақов, Райымжан Мәрсеков, Иса Тергеусіззов қатарлы Алаш арыстары да барған [10, 174].

Райымжан Мәрсеқұлы мен Ыбырайым Жайнақұлы қатарлы Алаш идеясын ұлықтаушы тұлғалар Құлжа қаласында «Алаш – азаттық» ұйымын құрып, оқу- ағартумен айналысып, біраз жыл ұстаз болып, білім береді. Ел арасында Абай мұрасын насихаттайды.

Алаштықтардың Қытайға өткен осы тұлғаларының өмірі мен өнегелі

істерінің зерттелмей жатқан тұстары өте көп. Олар ұлт руханияты жолында аянып қалмады. Қытай қазақтарының саяси санасының өсуіне, ғылым-білім алуына және рухани байлығының артуына, Абай мұрасын насихатталуы, «Абайтану» ғылымының қалыптасуына өз үлестерін қосты. Мектеп ашып, білім беру саласында орасан зор жұмыс атқарды.

Нәтижелер. Зерттеу барысында Абай Құнанбайұлының шығармашылық мұрасы мен «Абайтану» ғылымының қалыптасуы мәселесі негізге алынып, нақты деректермен сараланды. Сондай-ақ «Абайтанудың» тек қазақ әдебиетінде емес, өзге елдердің әдебиетінде де бар екендігі, зерттеліп келе жатқандығы дәлелденді. «Абайтану» ғылымының қалыптасуын зерттеу нәтижесінде бәрімізге белгілі абайтанушы, зерттеушілерден бөлек Абайдың шығармаларын дәріптеуші есімдерді де байқадық. Олар ел арасында ақын мұрасын насихаттап қана қоймай, оқу-ағарту ісінде Абай шығармашылығын кеңінен пайдаланған. Мақалада қытай қазақтарының Абай Құнанбайұлының шығармашылығын, адами тұлғасын қарастырып, оны өз ортасында үлгі тұтқанын, ізін жасырмай, керісінше молынан зерттеуге тырысқанына көз жеткіздік. «Абайтану» ғылымының Қытайда қалыптасуы мен дамуы мәселесін қарастыру нәтижесінде тың ақпараттар қамтылды. Бұл – дана халқымыздың ұлттық руханиятын уақыт пен кеңістік өлшемінде шектемей, ғасырдан-ғасырға жалғап, дәстүрлі дүниетанымымыз бен мәдениетімізді таза қалпында сақтаудың бірден-бір амалы, үлкен нәтиженің бастамасы деп танимыз. Абай мұрасы – қазақтың ең қымбат қазынасы. «Абай шығармаларында ұлттың мінез-құлқы, асыл мұраты мен ойлау айырмашылықтары, ерекшеліктері көркем түрде сипатталды» [11, 17]. Абай мұрасы барша адамзаттың рухани азығы. Абай адамзатқа ортақ қоғамдық қайшылықтарды сезініп, сол туралы баяндап, тура жол сілтейді. Ол әлемдік деңгейдегі ақыл-парасат, ой-даналығымен қызықтырады. Абай мұрасы бір ғасырдан астам уақыттан бері зерттеу объектісінен түспей келе жатқаны анық. Демек, Абай мұрасы әлі де талай зерттеуді, ізденісті қажет ететін суалмайтын шексіз алтын қазына.

Қорытынды. «Абайдың өмірі мен шығармалары туралы жазылған еңбектерді, монографияларды түгелдей алғанда Абайтану сан алуан мәселелерді қамтитын, көп салалы ғылым болып қалыптасты» [12, 84]. «Абайтану» ғылымымен бірге қазақ халқының ұлттық руханияты да үнемі қатар айтылады. Себебі, Абай Құнанбайұлының мұрасы өміршеңдігін жоймайтын қазаққа тән рухани негіз. Абайды зерттеу, оның шығармаларын барлық салада адамдықтың, дұрыс өмір сүрудің бағдары ретінде қолдану сан ғасырлар торабында жігі үзілмеуі тиіс құбылыс. Соңғы жылдары мемлекеттер арасындағы мәдениет алмасулардың барған сайын қоюласуына қарай «Абайтану» ғылымы дами түскен, мәдениеті дамыған мемлекеттерге жеткен. Міне бұл гүлденіп, құдіреттеніп бара жатқан Қазақстанды дүниеге танытып қана қоймай мемлекеттер арасындағы барыс-келісті күшейтті.

Еліміздің ғылым саласының Абайды зерттеу жұмысы тың өреге көтерілді. Әйтсе де «Абайтану» ғылымы түрлі зерттеушілердің қаламына қарым беріп, әлі де зерттеуді талап ете түскені бәрімізге аян. Бұған әлемнің сан алуан мемлекеттерінде құрылып жатқан зерттеу орталықтары мен институттары, ғалымдардың зерттеу мақалалары сөзсіз дәлел бола алады. «Абайтану» ғылымының негізінде ақын мұрасының құнын танып, тек қазаққа емес, күллі адамзатқа «толық адамның» сара жолын салып берген Абайды жаңа қырынан әлі де зерттеуіміз керек. Себебі, Абай мұрасы – ұлттық құндылықтардың қайнар бұлағы десек, Абай әлемі – ұлтымыздың айнасы.

Әдебиеттер

1. Абай: энциклопедия / ред. Р.Н. Нұрғалиев. – Алматы: Атамұра, 1995. – 720 б.
2. Daurenbekova L.N., Imanberdiyeva S.K., Dautova B.D., Rainbekova G.S., Toktymanova G.M. Translation and interpretation of Abay's political – social Lyrics into Turkic languages // *Opción*, Vol 36, 2020. – p. 1852. <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/318127>.
3. Қабай М. Абай және Абай ғылымы. – Пекин: Ұлттар, 2005. – 165 б.
4. Қашқын Т. Абай және қазақ мінездемесі // Шын Жаң жоғары оқу орындары ғылыми журналы. – №4. – Шын Жаң, 1998. – Б. 58-62.
5. Қыдырмоллин Б. Абай ұстаздығы және Абай шығармалары // Шын Жаң жоғары оқу орындары ғылыми журналы. – №38, Шын Жаң, 1998. – 70 б.
6. Әлемдік педагогикалық ой-сана: 10 томдық. – Алматы: Таймас, 2008. Т.5: XIX ғасырдағы педагогика классиктерінің тәлім-тәрбие туралы ой-пікірлері. – 399 б.
7. Әштарұлы С. Аға сұлтан Құнанбай. – Құлжа: Іле халық, 2006. – 18 б.
8. Әштарұлы С. Абай парасаты. – Құлжа: Іле халық, 1995. – 58 б.
9. Бабалар сөзі: Жүз томдық.Т.58: Хикаялық дастандар. – Астана: Фолиант, 2004. – 441 б.
10. Тілешов Е., Қамзабекұлы Д. Алаш қозғалысы. – Алматы: Сардар, 2014. –174 б.
11. Байлиева Ұ.Б., Даутова Б.Д. Абай шығармаларындағы ақыл, жүрек, қайрат концептілерінің орыс тіліне аударылу ерекшеліктері // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – №2, – Астана, 2023. – Б. – 346. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.01>.
12. Ибраева А.Д. Абай өлеңдерінің жариялану тарихы // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы, Филология сериясы. – №2 (44). – Алматы, 2013. – Б. 116-120.

О. СЕЙСЕНКУЛУЛЫ, А.М. КЕНЖЕКОЖАЕВА

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

К.А. ТОЛЕУБАЕВА

Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова,

Караганда, Казахстан

НАУКА «АБАЕВЕДЕНИЕ» И ПРИЗНАНИЕ АБАЯ КАЗАХАМИ КИТАЯ

Аннотация. В статье сделан анализ трудов первых ученых, заложивших основы и положивших начало становлению науки «Абаеведение». Кроме того, в статье даются сведения по изучению Абая, сбору, изданию произведений Абая. Подчеркивается влияние произведений Абая на рост политического сознания, образование и духовное богатство казахов Китая. Приводятся сведения не только о пропаганде наследия Абая среди китайских казахов, но и о посещении китайской земли отцом Кунанбаем. Также обращают внимание на данные о посещении алашскими деятелями А. Байтурсыновичем, М. Дулатовым, С. Аманжоловым, Р. Марсековым Шауешпека на китайской земле, встречах с казахами, пропаганде об Абае, алаше.

Прошло более века, прежде чем казахские поэты-писатели оценили Абая и развили науку «Абаеведение». Сегодня Наука «Абаеведение» – это основа науки. Внимательный читатель по-новому смотрит на исследователей науки «абаеведения». В частности, Китай высказывает идеи по продолжению работы по популяризации учения Абая в исследовательских центрах и институтах, создаваемых в других соседних государствах.

Ключевые слова: Абаеведение, учение Абая, казахи Китая, М. Ауэзов, Кунанбай.

O. SEISENKULULY, A.M. KENZHEKOZHAYEVA

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

K.A. TOLEUBAYEVA

Academician E.A.Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan.

THE SCIENCE OF «ABAY STUDIES» AND THE RECOGNITION OF ABAY BY CHINESE KAZAKHS

Annotation. The article analyzes the works of the first scientists who laid the foundations and laid the foundation for the formation of the science of «Abaiology». In addition, the article provides information on the study of Abai, collection, publication of Abai's works. The influence of Abai's works on the growth of political consciousness, education and spiritual wealth of the Kazakhs of China is emphasized.

Information is provided not only about the promotion of Abai's heritage among Chinese Kazakhs, but also about Father Kunanbai's visit to the Chinese land. They also pay attention to data on visits by Alash figures A. Baitursynovich, M. Dulatov, S. Amanzholov, R. Marsekov Shaueshek on Chinese soil, meetings with Kazakhs, propaganda about Abai, Alasha.

It took more than a century before Kazakh poets and writers appreciated Abai and developed the science of «Abai studies». Today, the science of «Abaiology» is the basis of science. The attentive reader looks at the researchers of the science of «Abaiology» in a new way. In particular, China is expressing ideas to continue work on popularizing Abai's teachings in research centers and institutes being established in other neighboring countries.

Keywords: Abai studies, Abai's teaching, Kazakhs of China, M. Auezov, Kunanbai.

References

1. Abai: ensiklopedia / red. R.N. Nūrǵaliev. – Almaty: Atamūra, 1995. – 720 b.
2. Daurenbekova L.N., Imanberdiyeva S.K., Dautova B.D., Rainbekova G.S., Toktymanova G.M. Translation and interpretation of Abay's political – social Lurics into Turkic languages // Opción, Vol 36, 2020. – 1852 p. <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/318127>.
3. Qabai M. Abai jäne Abai ğylymy. – Pekin: Ūlttar, 2005. – 165 b.
4. Qaşqyn T. Abai jäne qazaq minezdemesi // Şyn Jañ joǵary oqu oryndary ğylymi jurnaly. – №4. – Şyn Jañ, 1998. – 58 b.
5. Qydyrmollin B. Abai ūstazdyǵy jäne Abai şyǵarmalary // Şyn Jañ joǵary oqu oryndary ğylymi jurnaly. – №38. – Şyn Jañ, 1998. – 70 b.
6. Älemdik pedagogikalyq oi-sana: 10 tomdyq. – Almaty: Taimas, 2008. T.5: XIX ğasyrdaǵy pedagogika klasikteriniñ tälím-tärbie turaly oi-pıqırları. – 399 b.
7. Äştarūly S. Aǵa sūltan Qūnanbai. – Qūlja: Ile halyq, 2006. – 18 b.
8. Äştarūly S. Abai parasaty. – Qūlja: Ile halyq, 1995. – 58 b.
9. Babalar sözi: Jüz tomdyq. – Astana: Foliant, 2004. T.58: Hikaialyq dastandar. – 441 b.
10. Tileşov E., Qamzabekūly D. Alaş qozǵalysy. – Almaty: Sardar, 2014. – 174 b.
11. Bailieva Ū.B., Dautova B.D. Abai şyǵarmalaryndaǵy aqyl, jürek, qairatkonseptleriniñ orys tiline audarylu erekşelikteri // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy. – № 2. – Astana, 2023. – 346 b. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.01>.
12. İbraeva A.D. Abai öleñderiniñ jarialanu tarihy // Abai atyndaǵy QazŪPU Habarşysy, Filologia seriasy. – №2 (44). – Almaty, 2013. – 116 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Сейсенқұлұлы Өміржан – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Сейсенқұлұлы Омиржан – докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Seisenkululy Omirjan – doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Кенжеқожаева Алма Мейірбекқызы – педагогика ғылымдарының магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы Абай ғылыми-зерттеу институтының оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Кенжеқожаева Алма Мейірбекқызы – магистр педагогических наук, преподаватель научно-исследовательского института Абай при Казахском национальном университете имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Kenzhekozhayeva Alma Meiyrbekkyzy – master of pedagogical sciences, lecturer at the Abai Research Institute at the Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Төлеубаева Камшат Аманбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің профессоры, Қарағанды, Қазақстан.

Төлеубаева Камшат Аманбаевна – кандидат филологических наук, профессор Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан.

Toleubayeva Kamshat Amanbaevna – Candidate of Philological Sciences, Professor, Academician E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan.

FTAMP 17.07.31

DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.16>

Р.Б. СҰЛТАНҒАЛИЕВА

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан
(e-mail: r.sultangalieva@mail.ru)

ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ӘДЕБИ ИНТЕРЬЕРДІҢ МЕКЕНШАҚТЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты – әдеби интерьердің көркем шығарма мәтінінде қаншалықты маңызды рөл атқаратындығын, аталмыш баяндау бірлігін талдау көркем шығарманың поэтикасын айқындауда, эстетикалық құндылығын оқырманға жеткізудегі маңызды қызмет атқаратын көркем бірлік тұрғысында зерделеу.

Бұл мақалада қазақ әдебиеттану ғылымының айналымына енген «интерьер» ұғымы және әдеби интерьердің мекеншақтық қызметі мен көркемдік поэтика мәселелері қарастырылады. Әдеби интерьердің мекеншақтық қызметі жан-жақты талданып, мысалдармен дәлелденеді. Әдеби интерьердің көркем шығарма кеңістігін қалыптастыру төңірегінде қарастырылған зерттеу еңбектеріне шолу жасалады. Шығарма идеясы мен тақырыбына арқау болған заттық детальдің қолданылу ерекшеліктері анықталады. Әдеби интерьердің қазақ әдебиеттану ғылымында күні бүгінге дейін әдеби теориялық ұғым қалыптастыру жолында өзекті тақырып ретінде талданып, қазіргі қазақ прозасындағы поэтикасы мен қызметі мәселелері жан-жақты талданады. Әдеби интерьердің көркем мәтіндегі құрылымдық ерекшеліктерін талдау арқылы оның мекеншақтық және өзге де қызметтері анықталады. Кейіпкер өмір сүретін кеңістікті, ішкі жан әлемін, мінезін, болмысын танудағы қызметі көркем прозадағы эстетика мәселелерімен сабақтастықта талданады.

Зерттеу нысанына алынған қазіргі қазақ прозалық туындылары мен ондағы әдеби интерьердің көріністерін анықтау зерттеудің ғылыми құндылығын арттырады. Заттық әлем объектілерінің, детальдердің эстетикалануы, адам өмірінде алатын орны нақты мысалдармен дәлелденеді.

Әдебиеттегі интерьер ұғымы шығарманың сюжет, композиция, символдық жүйесі сынды кең аспектілерімен байланыстыра талданады.

Зерттеу жұмысының практикалық маңыздылығы: әдебиеттану ғылымы бойынша пәндерде оқылатын дәрістерде, әдебиеттану мәселелерімен айналысатын студенттер мен магистранттарға, докторанттарға пайдалануға болады. Көркем шығарманы театр сахнасына интерпретациялау барысында сценаристер мен қоюшы режиссерлерге де тигізер септігі мол. Мақалада

теориялық талдау, жинақтау, жүйелеу және салыстырмалы талдау әдістері қолданылады.

Түйін сөздер: қазіргі қазақ прозасы, заттық әлем, әдеби интерьер, көркемдік поэтика, суреттеу, деталь, мекеншақ, мекеншақтық қызмет.

Кіріспе. Қазақ әдебиеттану ғылымында «әдеби интерьер» ұғымының қолданысын анықтау мәселесі күрделі және көп қырлы. Аталмыш тақырыпты қарастырғанда бізді қоршаған ортадағы интерьердің, заттық әлемнің әдебиетпен өзара байланысы туралы заңды сұрақ туындайтыны белгілі. Адам баласы қоғамнан, өзін қоршаған табиғи ортадан тыс өмір сүре алмайды. Ол өзінің талғамына сай киінеді, өз көзқарасымен жүріп-тұрады, дүниетанымына қарай адамдармен аралас-құралас болады. Әдебиеттің негізгі объектісі – адам, ал адамзат баласының өмірі айналасындағы заттық әлеммен тығыз байланысты болғандықтан, суреткерлер кейіпкердің қолданған затын, киген киімін, тұрмыс жағдайын назардан тыс қалдыра алмайды. Ал олардың қолданған заттары өз кезегінде иесінің қандай жан екенін білдіріп тұратыны ақиқат.

Әдеби интерьерді арнайы категория ретінде зерттеу – әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелерінің бірі. Қазіргі кезеңде интерьер ағымдары бұрынғыдай сәулет өнерінің дамуымен шектелмей, өзге де қызметтерді атқарып, қалыптасқан үрдістен үзіліс тауып, өз даму жолымен жүріп келеді. Сонымен қатар адам баласының жаңа сезім қабылдауларына сәйкес жаңа көзқарастар да қалыптаса бастады. Интерьердің көркем шығарма мәтініндегі қызметінен бұрын адам баласының санасында қалыптасқан тұжырымдарға назар аудардық.

Интерьерді тануда, семиотикалық белгілерін жүйелеуде бірнеше типологиялық көзқарастарды байқауға болады. Онда семиотиканың, символдық жүйелер туралы ғылымның негізін қалаушылар Ч. Пирс пен Ф. Соссюр, Ю. Лотманның тұжырымдамаларындағы белгілер жүйесін түсіндіруге болады. Бізді қоршаған ортада саналы түрде де, бейсаналық түрде де біздің миымызда қалыптасқан белгілер жүйесі бар. Интерьерді ұйымдастыру – бұл жиһазды, әшекейлерді (суреттер, мүсіндер), бөлме мен қабырғаларды безендіру ғана емес. Бұл процесс белгілі бір принципті, элементтерді таңдау және қосу ережелерінің жүйесін қамтиды. Интерьердің де тарихи бекітілген жүйесі, қолданылуы, сәулеттік мүмкіндіктері бар, олардың көмегімен психологиялық атмосфера қалыптастырады, сәйкесінше белгілі бір қажеттіліктерге жауап береді.

Тұлғаның психологиялық ерекшеліктері оның үй жағдайындағы интерьер элементтерінен де көрініс табады. Мұны Көне Қытай тарихынан бері қарай қалыптасқан фэн-шуй ілімі мен сонымен қатар соңғы уақытта гуманитарлық білім саласында танымалдылыққа ие болып жүрген интерьер психологиясы сынды саласы да дәлелдей түспек. Осы сияқты әртүрлі ғылым

салалары түйіскен жерде адам баласының заттық әлеммен қатар уақыт кеңістігімен қарым-қатынасы басты назарда болады. Бұл зерттеу турасында ғалымдар мынадай тұжырымдарды ұсынады:

- жеке тұлғаның өміріндегі ерекшеліктерін заттық әлем арқылы көрсету;
- адам бойындағы барлық ерекшеліктерді көрсететін тұлға құрылымының моделі (К. Г. Юнг);
- адамның тұрмыс-тіршілігінен немесе сол уақыт кезеңінен хабар беретін оңтайлы құрал (О.Шпенглер).

Әдебиеттанушылар шығармадағы баспана, архетип сынды ұғымдарды жан-жақты талдай отырып, көркем шығармадағы көрініс табатын элементтерінің ұлттың таныммен, болмысымыздағы дүниені қабылдаумен қатар қарастыра зерттеуге ұмтылды.

Орыс ғалымы Н.Чернышевский «сөз өнерінің шын мазмұны – тек адам өмірі» деп айтып кеткендей және «Сөз өнері» еңбегінің авторы, әдебиеттанушы ғалым З.Қабдолов: «Қандай сұрақ болсын, жауап біреу-ақ: адам туралы, адамның әсемдігі мен асылдығы жөнінде, адам рухының керемет күші мен қасиеті жайлы... Өнер туындысының бәріне ортақ мазмұн – адамның ойы, арманы, құштарлығы, мұраты; өнер туындысының қандай түрі болсын, әрқайсысы өз тілінде өмірдегі, қоғамдағы тіршілігінің мәні мен мағынасын ғана баяндап жатады. Кез келген әдеби шығарманың бетін ашсақ болғаны, іздеп табарымыз, тауып толғанарымыз – адам тағдыры, адамгершілік сыры»[1, 86] – деп атап көрсеткендей, біздің мақаламызға негіз болып отырған әдеби интерьер де адам жанының қатпарларына үңіліп, өмірінің сырын ұқтыруға қызмет етеді. Интерьердің әдеби мәтіндегі, кино саласындағы көрінісін шетелдік «Interior as a Scene in the Depictions of French Illustrators of Racine's Works in the 18th Century: A Comparative Aspect»[2], «Sergei Parajanov as a text: MAN, HABITUS, and INTERIOR (on the material of visual texts)» [3] зерттеулер бар. Қазіргі таңда отандық ғалымдардың зерттеу нысанына алынғанын көреміз.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Әдеби интерьердің қазақ әдебиетіндегі көрінісін, ерекшелігін одан әрі айқындау үшін міндетті түрде осы уақытқа дейінгі қалыптасқан ғылыми тұжырымдамаларға, теориялар мен материалдарға талдау жұмыстары жүргізіледі.

Мақалада «әдеби интерьер» ұғымы мен оның адам санасында қалыптасқан ерекшеліктерін анықтауға тырысамыз. Бұл жұмыста ресейлік және отандық әдебиеттанушылардың еңбектері мен тәуелсіздік кезеңінде жарық көрген прозалық шығармалар негізге алынды. Арнайы категория ретінде зерттеліп жүрген әдеби интерьердің қазақ әдебиеттану ғылымында әдеби айналымға енуі, зерттелуі өзара салыстырып, материалдарға, көркем шығармалардағы үлгісіне талдау жасау арқылы айқындалды. Мақалада тәуелсіздік кезеңінде жарық көрген прозалық шығармалардағы әдеби интерьердің көрінісі, мекеншақтық қызметі сынды мәселелер кеңінен сөз етілді.

Талқылау мен бақылау. «Интерьер» ұғымы адам санасында үй кеңістігі, бөлмеде орналасқан заттар арқылы тұрмыстық мағынада қалыптасқаны анық. Орыс ғалымы И. Кормилов: «Интерьер – кейіпкер өмір сүретін кезеңді, ортаны, әлеуметтік мәртебесін, оның талғамы мен ішкі болмысын сипаттайтын үй-жайлардың ішкі безендірілуінің сипаттамасы» деген анықтаманы ұсынады. Қазақ әдебиеттану ғылымының негізін қалаған Ахмет Байтұрсынұлы зерттеу еңбектерінде көркем шығармада кездескен заттарды жасалынды нәрсе және жаратынды нәрсе деп бөледі. Табиғаттың өзі тудырған жаратынды нәрсе мен адам қолынан шыққан жасалынды нәрсе көркем әдебиетте заттар әлемін құрайды деген тұжырымын қалдырған.

Орыстың әдебиеттанушы ғалымы И.С. Судосева «интерьер» ұғымын алғаш әдеби категория ретінде қарастыра келіп, оның сәндік, бейнелілік, мекеншақтық сынды негізгі қызметтерін көрсетеді. Интерьердің аталмыш қызметтері әдеби интерьердің табиғатын және ғасырлар бойы адам мен сыртқы заттық әлемнің байланысын қарастырады.

Уақыт өте келе, әдебиет адамның бітім-болмысын, өмірінің қуанышты да көлеңкелі тұстарын сипаттауға көбірек бет бұра бастады. Әдеби интерьер XIX ғасырда адамзат мәдениетінің дамуының келесі кезеңдерінде бастапқыдан терең мағыналар мен қызметте көріне бастады.

Прозалық шығармаларда уақыт пен кеңістік ерекше рөл атқарады. Көркем әдебиетте шығарманы зерттеудің бір мәселесі уақыт пен кеңістік турасында қарастырылып келеді. Бұл туралы сонау Аристотель зерттеулерінен бері қарай XVIII-XIX ғасыр аралығында үлкен зерттеу еңбектерінде қаралып келді. Ал XX ғасырдың 20- 30 жылдарынан бастап жан-жақты талдаулар жасалып, ғылымға нақты теория ретінде енгізіле бастады. «Хронотоп» термині Эйнштейннің салыстырмалық теориясында уақыт кеңістігіне негізделіп, алғаш рет математика ғылымында қолданылды. Интерьердің бұл қызметі уақыт пен кеңістіктің тоғысында көрініс табады.

Азаттық алғалы ел арасында көптеген жаңалықтарымен, өзіндік ауыртпалықтарымен келгені, әртүрлі салаларда тың өзгерістердің де орын алғаны белгілі. Соның қатарында ел мәдениетіндегі өнер саласы – сөз өнері сынды әдебиет саласы жақсы жаңалықтарға, жаңаша өзгерістерге бет алды. Бұл тақырып төңірегінде қазіргі қазақ прозасының көркемдік мазмұнының, тақырыптық ауқымының кеңейе түсуінен де, мазмұндағы ізденістерінен де көрініс береді. Соңғы отыз екі жыл ішінде жазылған прозалық туындыларында қаламгерлер ұлттық ойлау шеңберінде шектелмей, әлем әдебиетінің көркемдік үрдістерін санамызға сай қылып қолдануда ұтқырлық танытты. Бұл кезең жазушыларына тақырыптың еркін және кең болуына, сөз бостандығына мүмкіндік берді. Әдебиетте дәстүрлі реализммен қатар модернистік, постмодернистік сынды ағымдар мен құбылыстар қолданыла басталды. Қазір қазақтың тәуелсіз кезеңіндегі прозалық шығармалардың дені іші-тысын

жаңартты. Өмір шындығын суреттеудегі көркемдік типтендіру мен жинақтау ұлт мүддесі биіктігінен саралануда. Бірінде постмодернистік әуен, бірінде мінсіз идеалдан бас тарту бағыты, көркемдік идеялық жетістігі де әр алуан [4, 9].

Зерттеуші Г.Пірәлінің пікіріне сүйенсек: «Әдеби интерьерді құрайтын заттар мен оның бөлшектері сан алуан. Олардың түрлері де, көлемі де, түстері де, тіпті олардың әлеуметтік, кезеңдік, географиялық, т.б. анықтаулары сансыз және олардың көркем шығармада суреттелуі жазушының көркемдік, стильдік ерекшеліктерін танытады» [5,272]. Әдеби интерьердің мекеншақтық қызметі арқылы көркем шығармада бейнеленген кезеңді, кейіпкер өмір сүретін кеңістікті тануға болады.

Қазіргі қазақ прозасында өзіндік стильмен, образды суреттеудегі шеберлігімен, ерекше баяндау тілімен ерекшеленіп жүрген жазушы – Нұрғали Ораздың да шығармалары заттық деталь мен интерьерлік суреттерулерге қанық. Автор адам жанына әсер ететін детальді таңдап, жинақылап, мөлдіретіп баяндап беруге икемді. Әлібек Байболдың «Қазіргі проза:жанр және стиль мәселелері» атты мақаласында жазушы шығармашылығына байланысты мынадай пікірін білдірген. «Нұрғали Ораздың қаламгерлік шеберлігін ең алдымен тақырып таңдай білу ерекшелігінен байқай аламыз. Әдеби ортада да, оқырман арасында да: «Бүгінгі күннің тақырыбы қандай және замана кейіпкері кім?» - деген сұрақтар көп қойылып жүр. Ал, Нұрғали Ораздың әңгіме, повестерімен танысқан оқырман да, сыншы да өзін күнде мазалайтын сан сауалға жауап таба алатынына сенім мол, бұлар – жауапсыз махаббат, адамның таңдауы, дилемма, ерік, жан тыныштығын аңсайтын адам, т.б. Ол өзінің әңгімелеріне жекелеген жандар тағдырын арқау етумен қатар, бүкіл әлеуметтік өмірдің жетістігі мен кемістігіне, жалпы қоғамның даму барысына, адамның моральдық болмыс-бітіміне философиялық тұрғыдан талдау жасайды».

Қаламгердің 2008 жылы жарық көрген «Тауда айды тамашалаған түн» атты шығармасы әдебиетсүйер қауым арасында кеңінен танымал болды. 16 жасар қыздың шығарманың бас кейіпкері Маратты таудан айды тамашалауға шақырудан басталады. Екеуінің арасындағы оқиғалардан «Жерұйық» кафесіне келгендегі мына әдеби интерьерлік суреттеулерді байқауға болады: «Киіз үйдің ішінде қымыз иісі аңқиды. Төр жақтағы көне сандық ескінің көзі сықылды; оймыштап салынған ою-өрнегі мен аузындағы қара құлыбынан бастап, жүк аяғына дейін талай жыл, талай заманаларды басынан өткергенін айтпай-ақ аңғарып тұр», «... Киіз үйдің ішіне оңаша сырласуға келгенде әлгі көркем жігіт те дәл осылай, сандыққа арқасын тіреп отырған болар» деген ой келді маған. «Қызық. Мына машина оның көзіне біртүрлі жылы ұшырап көрінді. Одан түскен ал қызыл жібек көйлекті, сұңғақ бойлы сұлу бойжеткен бұған қарап қолын бұлғап, ескі танысын кезіктіргендей жымыып күлді»[6, 98]. Шығарма уақыты осы кезеңде суреттелсе де ондағы заттық детальдарға «көне», «сонау» сынды тіркестерін қолдану арқылы сол кездің қилы шақтарына сапар

шектіреді. Тіпті кейіпкерлер ондағы заттар мен ескі заман өмір сүрген адамдардың байланысын көз алдарына елестеді. Сол арқылы оқырман санасында автор шығармадағы болмысты, кейіпкер өмір сүретін ортаны, сол кезеңнің ақиқатын көркемдік детальдар арқылы жеткізуді мақсат тұтады.

Қазіргі қазақ прозасындағы шоқтығы биік шығармалардың бірі де бірегейі – Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айша» романы. «Ай мен Айша» – өмірбаяндық романның жаңа үлгісін танытатын, адамның қалыптасуы мен қоғамның дамуын сабақтастыра суреттеген шығарма. Мұндағы адам тағдырлары сұрқай заман шындығы ойлантпай, толғантпай қоймайды. Автор адам жан-дүниесін көркемдік тұрғыдан зерттей отырып, кейіпкер мінезін ашу арқылы оның адам ретіндегі болмысын жан жақты ашуға тырысады [7, 41]. Шығарманың әр жолында сол кезеңнің кеңістігін ерекше суреттеу, заттар мен кейіпкерлердің ыстық естелігінен құралған байланыс, әсем суреттеу. Әдеби интерьердің жоғары атаған сәндік, бейнелілік, мекеншақтық қызметтерін де кездестіруге болады. «Оның шығармаларындағы басты ерекшелік: адам баласының жан күйзелісін, ыза мен кектен тығырыққа тірелер шарасыз күйін аса шебер сүйреттеуі; қазақы мінез-құлық пен табиғат көріністерінің адам жанымен астасып қаз-қалпында сөзбен бейнеленуі. Жазушы шығармаларында философиялық тұжырымдар жасамайды немесе ұнамсыз құлықтарды шымшылап әзіл-оспақтың астына алмайды, кейіпкерлерін көркемсурет галереясындағы көріністей көз алдыңнан тізбектейді» [8, 52]. 1995 жылы жылы «Жалын» журналында жарық көріп қалың оқырманның ыстық ықыласына бөленген еді. Міне қанша уақыт өтсе де аталмыш шығарма әлі күнге өзектілігі мен өз биігінен түспей, жастардың да сүйікті шығармаларына айналды. Оған бір ғана себеп бар. Шығарманың тілі түсінікті, шындығы басым, әсерлі болуынан. Шығармадағы мына бір үзіндідегі суреттеулерден Барсхан санасындағы естеліктермен бөліседі: «Мұртазаның Гришка дейтін орыспен сөйлескенін анық білемін. Біздің үйдің күншығыс жақ қабырғасы. Мұртазаның үстінде өңірін қара шибарқытпен көмкерген жосалы сары тон, басында дәл сондай теріден тігілген телпек. Оның жиегі қара қозының елтірісі. Сақалы сарыдан қызғылттау» [7, 41]. Барсханның өзіне де сағыныш болып қалған әкесінің үстіндегі киімін мекеншақ қызметінде қарастырдық. Себебі онда бір уақыт кеңістігінен келесі кезеңге өтіп, оны осындай детальдер арқылы жеткізу бар. Келесі мына бір үзіндіде: «Сонау бір қыста, Айша екеуміз Әдия әпкемнің үйінен «Zinger» машинасын арқалап, онда да вагонның ішіне кіре алмай, сыртқы тепкішекке ілініп, салбырап келе жатқан да осы Тескентаудың туннелінде...» Есіме түссе, әлі күнге дейін жүрегім зу-зу ете қалады» [7, 41]. Мұнда мекеншақ қызметіндегі детальді «Zinger» тігін машинасын көз алдымызға елестетеміз. Себебі кейіпкер бұл сәтті еске алып отырғанын байқаймыз.

Әлішер Рахаттың «Параллель» шығармасында Шоқанның естелігіндегі мына бір үзінділер: «Санамның бір қатпарында Шоқан мен Ая қол ұстасып қыдырып, сыр шертісіп, өкпе-наздарын айтысып, ренжісіп, татуласып, тіршілік кешіп жүргенде, мына жақта күн батқан, таң атқан, апта, ай, жыл, екі жыл өткен, подъезде баспалдақпен көтеріліп бара жатқанмын, пешеходтан өткелі тұрғанмын, жұмыста отырыпмын, бірнеше мәрте әлдебір шығарма жазамын деп, қайта-қайта өшіріпшің, кафеде терезеге қарап отырып, виски ішкенмін, қалыңдығыммен сөз байланысқанмын»[9, 18] уақыт кеңістігіне тікелей байланысты құрылған. Автор кейіпкерді уақыт кеңістігінде тек жай аралатпай, заттық детальдерді ерекше қолданады. Яғни, қазіргі қазақ прозасында заттық детальдің, біз қолданатын заттардың шығармада көрініс табудағы көркемдік деңгейі жаңа бір сатыға өтті.

Жазушының Алматы шаһарындағы заманауи махаббат хикаясы суреттелетін «Махаббатым – Constant» шығармасында автордың басты мақсаты оқырманға атмосфераны жеткізуде әдеби интерьердің мекеншақ қызметін пайдаланған. «Әлина қағаз, компьютер, жұмысқа дайындалып әгір сеуіп келген адамдардың иісін пәтерінің тымырсық иісіне айырбастағысы келмей... Сол иісте жалғызсырағаннан ба, яки жалғыздықтың иісі сондай ма, беймәлім, әйтсе де, аяғы баспады. Терезе жақтауына тізесін құшақтаған күйі, жалт-жұлт ете жанған қала үйлеріне қарады да отырды. Пластика терезеден суық гулейді. Алайда, ол жаурамады, неге екені. Көше бойын жағалаған жарықшамдар мен үйлердің терезелерінен төгілген жарық аспандағы жұлдыздармен таласа жамырасады. Біреуі өшеді, бірі жанады... Тек баяу демесең... Көліктер мына бір тығырық қаладан қалай шығарын іздегендей... Таба алмай, айналшықтап жүргенге ұқсайды» [10, 79] үзіндіде сөз болған жарықшам кешкі уақытты білдірсе, кейіпкердің іс-әрекетіне қарап, кеңістіктегі құбылыстарға назар аударамыз. Оқырманға кеңсе ішіндегі кеңістік арқылы кейіпкердің ой-толғанысын, Алматының ұзын-сонар, қиылыстан бұрылыс жасайтын көшелерін, махаббаттағы үнсіздік сынды сезімдерді жеткізіп тұрғандай.

«Пәтерінің төбесіне қарап жатты. Көрпесін мойнына дейін жауып алып... Бөлме іші – алакөлеңке. Сырттағы жарықшам сарғыш пердеден ағылады. Төрт қабырғада қамалған тағдыр. Сыртта зулап, зымырап өмір өтіп жатыр, өтіп жатыр» [10, 95] – сынды үзінді жолдарынан кеңістіктегі интерьер қызметін мекеншақ қызметіне ауысуын аңғарамыз. Себебі түнгі уақытта көшедегі жарықшамның үйлесімді қолданылуы, шығарма мазмұнына эстетикалық әсер сыйлауымен де құнды бола түспек.

Нәтижелер. Көркем шығарма мәтінінде кездесетін мекеншақ онда бейнеленетін заттар мен құбылыстардың жағдайын, ретін, болмысын аша түседі. Сондықтан да уақыт пен кеңістік қатынасының көркемдік болмысын талдай отыра, біз сол қоғамның, дәуірдің, адамдардың ерекшеліктерін анықтаймыз. Осындай ізденістердің нәтижесінде арнайы категория ретінде

қалыптасқан әдеби интерьердің зерттелуінде әлі де болса зерттеуді қажет ететін тұстары бар екендігін айту қажет.

Қорытынды. Әдебиеттану ғылымында көркем шығармадағы заттық әлем мен мекеншақ қатынасының көркемдік болмысын талдаудың мәні жоғары. Көркем шығармада әдеби интерьердің мекеншақтық қызметін қолдануда заттық әлем көрінісі, әр түрлі кезеңнің, қоғамның, кейіпкерлердің ерекшелігі ашыла түсетінін байқадық. Әдеби интерьердің мекеншақ қызметі көзге түскен заттар арқылы оқиға өткен орын мен мезгіл айқын анықталады. Бір сөзбен айтар болсақ, «адам мен зат» бір-бірінен ажырағысыз ұғым. Заттың әдебиетте бейнеленуі арқылы көптеген тәжірибе жинақтап, жылдан-жылға олардың көркемдік қызметі мен міндеті де күрделене түсті. Шығаратын түйін біреу, ол – шығармадағы оқиға өтер орын мен кеңістік, уақыт, интерьерлер мен заттар, бәрі де кейіпкердің табиғатын, көңіл күйін, мінез-құлқын, рухани әлемін ашуда эмоционалдық, психологиялық, көркемдік қызмет атқарады [5, 272]. Әдеби интерьердің қай-қай қызметі де кейіпкерді қоршаған ортаны оқырманға тереңінен түсіндіруге, көңіл күйінен хабар беріп, іс-әрекетіндегі қандай да бір заттарға байланысты дүниені ортаға салып танытады. Көркем шындықты белгілеуде заттық әлемнің рөлі ерекше. Сол үшін де ұлттық прозамызды зерттеу үдерісінде әдеби интерьер қызметін әлі де анықтау өз өзектілігін жоймақ емес.

Әдебиеттер

1. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: «TST-Company», 2006. – 360 б.
2. Borshch K.V. Interior as a Scene in the Depictions of French Illustrators of Racine's Works in the 18th Century: A Comparative Aspect. – Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta, Iskuststvovedenie, 2023. Том 13, Выпуск 1. – p. 128-146. DOI10.21638/spbu15.2023.106.
3. Simyan T. Sergei Parajanov as a text: MAN, HABITUS, and INTERIOR (on the material of visual texts). – Praxema, 2019. Том 288, Выпуск 3. – p. 197-215.
4. Ислам Д.А., Нарметова С.Ф. Қазіргі қазақ прозасындағы ұлттық мінезді суреттеудегі көркемдік ізденістер // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4 (126). – Б. 7-18. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.01>
5. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем. Монография. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 б.
6. Нұрғали О. Жылқының көз жасы: әңгімелер мен хикаяттар, эсселер. – Алматы: Қайнар, 2012. – 318 б.
7. Мұртаза Ш. Ай мен Айша: Роман. – Алматы: Жазушы, 2020. – 288 б.

8. Оңғарсынова Ф. Шераға 60 жаста. Жұлдыз тағдырлы жазушы. – Алматы: Атамұра, 1993. – 181 б.
9. Рахат А. Параллель. – Алматы:Елмұра, 2022. – 174 б.
10. Рахат А. Махаббатымн. – Алматы:Constant, 2022. – 150 б.

Р.Б. СУЛТАНГАЛИЕВА

Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан

**ХРОНОТОПНАЯ ФУНКЦИЯ ЛИТЕРАТУРНОГО ИНТЕРЬЕРА
В КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ**

Аннотация. Целью исследования является изучение важной роли литературного интерьера в тексте художественного произведения, анализ данного повествовательного единства в контексте художественного единства, которое играет важную роль в понимании поэтики произведений, в передаче их эстетической ценности читателю.

В данной статье рассматриваются понятие «интерьер», вошедшее в оборот казахской литературоведческой науки и проблемы художественной поэтики и функционирования литературного интерьера. Функция литературного интерьера всесторонне анализируется и подтверждается примерами. Дается обзор исследовательских работ, рассматриваемых вокруг формирования художественного пространства литературного интерьера. Определяются особенности применения предметной детали, лежащей в основе идеи и темы произведения. Актуальность исследования заключается в том, что в казахской литературоведческой науке до сих пор анализируются вопросы поэтики и функции в современной казахской прозе как актуальная тема на пути формирования литературного теоретического понятия. Анализ структурных особенностей литературного интерьера в художественном тексте выявляет его основные и другие функции. Функция в познании пространства, внутреннего мира, характера, бытия, в котором живет герой, анализируется в преемственности с проблемами эстетики в художественной прозе.

Выявление современных казахских художественных произведений и проявлений в них литературного интерьера, взятых на объект исследования, повышает научную ценность исследования. Приводятся примеры из произведений о месте, которое эстетизация предметов, деталей предметного мира занимает в жизни человека.

Понятие интерьера в литературе анализируется в связи с такими широкими аспектами произведения, как сюжет, композиция, символическая система.

Исследовательской работа может быть использована в лекциях по литературоведению, для студентов и магистрантов, докторантов, занимающихся вопросами литературоведения. В процессе интерпретации художественного произведения на театральную сцену, сценаристам и режиссерам-постановщикам предстоит многое сделать. В исследовании использовались следующие методы: теоретический анализ, обобщение, систематизация и сравнительный анализ.

Ключевые слова: современная казахская проза, предметный мир, литературный интерьер, художественная поэтика, описание, деталь, хронотоп, хронотопная функция.

R.B. SULTANGALIYEVA

M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

CHRONOTOPIC FUNCTION OF LITERARY INTERIOR IN KAZAKH PROSE OF THE INDEPENDENCE PERIOD

Annotation. The purpose of the study is to study how important the literary interior plays in the text of a work of art, to analyze this narrative unity in the context of artistic unity, which plays an important role in understanding the poetics of works, in transmitting their aesthetic value to the reader.

This article discusses the concept of «interior», which has entered the circulation of the Kazakh literary science and the problems of artistic poetics and the functioning of the literary interior. The activity of the literary interior is comprehensively analyzed and confirmed by examples. The review of the research works considered around the formation of the artistic space of the literary interior is given. The features of the application of the subject detail underlying the idea and theme of the work are determined. The relevance of the research lies in the fact that the Kazakh literary science still analyzes the issues of poetics and activity in modern Kazakh prose as an actual topic on the way to the formation of a literary theoretical concept. The analysis of the structural features of the literary interior in a literary text reveals its main and other functions. Activity in cognition of space, inner world, character, being in which the hero lives is analyzed in continuity with the problems of aesthetics in fiction.

The identification of modern Kazakh works of art and the manifestations of literary interior in them, taken on the object of research, increases the scientific value of the study. Examples are given from works about the place that the aestheticization of objects, details of the objective world occupies in a person's life.

The concept of interior in literature is analyzed in connection with such broad aspects of the work as plot, composition, symbolic system.

Practical significance of the research work: it can be used in lectures on literary studies, for students and undergraduates, doctoral students dealing with literary studies. In the process of interpreting a work of art on the theater stage, playwrights and production directors have a lot to do. The following methods were used in the study: theoretical analysis, generalization, systematization and comparative analysis.

Keywords: modern Kazakh prose, material world, literary interior, artistic poetics, describe, detail, chronotope, chronotopic function.

References

1. Kabdolov Z. Soz oneri. – Almaty: «TST-Company», 2006. – 360 b.
2. Borshch K.V. Interior as a Scene in the Depictions of French Illustrators of Racine's Works in the 18th Century: A Comparative Aspect. – Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta, Iskustvovedenie, 2023. Том 13, Выпуск 1. – 128-146 p. DOI 10.21638/spbu15.2023.106
3. Simyan T. Sergei Parajanov as a text: MAN, HABITUS, and INTERIOR (on the material of visual texts). – Praxema, 2019. Том 288, Выпуск 3. – 197-215 p.
4. Islam D.A., Narmetova S.G Kazirgi Kazakh prozasyndagy ulttyk minezdi suretteudegi korkemdik izdenister // Yassau universitetinin khabarshysy. – 2022. – №4 (126). – B. 7–18. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.01>
5. Piralieva G. Korkem prozadagy psikhologizmnin keibir maseleleri. Tus koru, beiverbaldy isharattar, zattik alem. Monografiya. – Almaty: Alash, 2003. – 328 b.
6. Nurgali O. Jylqynynkozjasy: angimeler men khikayattar, esseler. – Almaty: Kaynar, 2012. – 318 b.
7. Murtaza Sh. Ai men Aisha: Roman. – Almaty: «Jazushy», 2020. – 288 b.
8. Ongarsynova F. Şeraga 60 jasta. Juldyztagdyrlyjazushy. – Almaty: Atamura, 1993. – 181 b.
9. Rakhat A. Parallel. – Almaty, 2022. – 174 b.
10. Rakhat A. Makhabbatym – Constant. – Almaty, 2022. – 150 b.

Автор туралы мәлімет:

Сұлтанғалиева Рита Бекжанқызы – филология ғылымдарының кандидаты, М. Өтемисов атындағы Батыс Қазақстан университетінің қауымдастырылған профессоры, Орал, Қазақстан.

Султанғалиева Рита Бекжановна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Западно-Казакхстанского университета имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан.

Sultangaliyeva Rita Bekzhanovna – candidate of Philological Sciences, Associate Professor, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan.

ГРНТИ 17.07.31

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.17>

А. Х. ХАМИДОВА,¹

М.А. КАНАФИНА,²

А.Т. ЖУМСАКБАЕВ³

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан^{1,2,3}

(e-mail: azima691@mail.ru¹, miraka@60mail.ru², aman.zhumsakbaev.91@mail.ru³)

ОБРАЗ ГРЕШНИЦЫ В ДРАМЕ А.Н. ОСТРОВСКОГО «ГРОЗА»

Аннотация. Статья посвящена проблеме исследования образа грешницы на материале драмы А.Н. Островского «Гроза». Этот вопрос связан с теорией архетипа, который базируется на представлении о том, что образы, мотивы и сюжеты произведений имеют сходные черты с мифическими компонентами. И это обстоятельство позволило утверждать, что литературное творчество вышло из мифологии. В связи с этим в литературоведении появилось понятие «вечный образ», имеющее ценность для мировой литературы.

Важный мотив классической литературы – это грехопадение. И данный мотив является способом создания образа грешницы. Данный образ в русской словесности существует в разных вариантах: это героини, занимающиеся проституцией, «соблазненные и покинутые», неверные жены, «камелии» (дамы полусвета, содержанки, демимонденки) и прочие. Мотивы и сюжеты ипостасей образа грешницы сводится к некоему архетипическому смысловому ядру, характерному именно для русской литературы. В русской литературе грешница – это страдалица; ее путь лежит от греха к возрождению, и события будут развиваться по схеме: «падение – раскаяние – страдание – искупление – спасение».

Анализ образа грешницы Катерины в драме «Драма» А.Н. Островского строится на едином смысловом архетипическом ядре. И этот тип неверной жены изображается посредством морально-религиозного понимания греха, напрямую связанный с концепциями вины и стыда, а также философского подхода к понятию данной категории, раскрывающийся в образе «святой блудницы» посредством реализации концепции раскаяния и прощения.

Ключевые слова: архетип, греховность, падение, тип «неверная жена», страдалица, покаяние.

Введение. Женщина играет огромное значение в развитии мира, в формировании жизненных ценностей. Поэтому образ женщины является одним из самых часто встречающихся в литературе и искусстве. Женщины представляют собой завершённую целостность, своего рода архетип. Например, в монографии английского исследователя Сибилл Биркхойзер-Оэри «Мать»: Архетипический образ в волшебных сказках» выявляется архетип на основе русских народных и европейских сказок и представлен в разных вариантах: великая мать, ужасная мать, ревнивая мачеха, огненная мать, безразличная мать, колдунья, тюремщица и пр [1].

Среди женских характеров в литературе особняком стоит образ грешницы, воспроизводящийся как в русской, так и в мировой литературе. Данная ипостась женщины является архаичной в человеческой культуре.

О греховности самой женской природы, женского существа пишет Д. Кэмбелл: «Из-за Евы были затворены врата того сада, где Господь «ходил во время прохлады дня», и потому сама краса женственности превратилась в «двери дьявола». Ответом на эту трагедию стала Мария, девственность которой явилась дверьми Господа, а материнство – «Вратами Небесными» [2].

Образ грешницы как культурный феномен нашел отражение и в русской, и в мировой литературе, включающей в себя весь корпус художественных произведений, начиная с древнейших эпох и до наших дней. Достаточно вспомнить содержанок и куртизанок в произведениях О. де Бальзака или Настасья Филипповну – героиню романа «Идиот» Ф.М. Достоевского и т.д.

Образ грешницы в русской литературе выступает в разных вариантах: здесь героини, занимающиеся проституцией, «соблазненные и покинутые», неверные жены (участницы адюльтеров), «камелии» (дамы полусвета, содержанки), женщины, вступившие в связь инцестуального характера.

Первой реализацией женщины-грешницы стала героиня «Бедной Лизы» Карамзина, где она самоотверженно любит Эраста, не задумываясь о будущем. Здесь главенствует мотив «совращенной и покинутой».

Тему супружеской измены изображает Пушкин в историческом романе «Арап Петра Великого». Поведение героини романа мотивировано так: «17 лет, при выходе ее из монастыря, выдали ее за человека, которого она не успела полюбить и который впоследствии никогда о том не заботился».

Образы женщины, занимающейся проституцией – это Сонечка Мармеладова «Преступление и наказание», Катюша Маслова из романа Толстого «Воскресенье».

Тип «неверные жены» реализуется в «Леди Макбет Мценского уезда» Лескова, драме «Гроза» Островского, романе «Анна Каренина» Толстого). Образ «соблазненной и покинутой» показан в Ларисе Огудаловой в пьесе Островского «Бесприданница».

Надо подчеркнуть, что мотивы и сюжеты, составляющие ипостась образа грешницы, восходят к единому архетипическому смысловому ядру, характерному именно для русской словесности.

В русской литературе грешница – это страдальца; ее путь лежит от греха к возрождению, появление этого образа в фабуле произведения способствует развитию событий по схеме: «падение – раскаяние – страдание – искупление – спасение». Такой способ исходит из христианского толкования греха, обращает к библейскому сюжету о Спасителе и кающейся блуднице и соотносится с богословской триадой «грех – покаяние – спасение».

Методика и методы исследования. В литературоведении и критике имеются отдельные воплощения образа грешницы в исследованиях: это «соблазненные» (Т.Н. Печерская) [3], нарушительницы супружеской верности (Ю.В. Шатин) [4], проститутки и «падшие» (И.П. Бакалдин) [5].

В литературе архетип грешницы предстают в виде сложного художественного конструкта вобравшего с себя следующие аспекты:

сексуально-физиологический, включающий «падение» как соблазнение и соращение, разврат, похоть, сладострастие;

сексуальное унижение и насилие, инцест; социальный, затрагивающий проблемы эмансипации, маргинальность;

морально-религиозный решает проблему двойной морали, трактует понимание концепта «падение» в христианстве, его соотношение с «грехом»;

философский раскрывает образ «святой блудницы», истоки его мифологизации, указывает на связь греха и искупления-покаяния.

При раскрытии и изучении феномена грешницы применяется целый комплекс методов. Основным методом выступает мифокритический, представленный в трех направлениях: ритуальной, архетипный и религиозный [6].

При психоаналитическом подходе (К.Г. Юнг) берутся на вооружение термины миф и архетип, которые так необходимы для этой работы. Топос женской греховности рассматривается нами с точки зрения мотивного подхода (И.В. Силантьев) [7].

Обсуждение и наблюдение. В связи с изменениями в общественной жизни России XIX века рушатся патриархальные устои, которые влекут определенные последствия, где на первый план выходит проблема женской эмансипации. На фоне этого в литературе закономерно появляется тема грешной женщины. Кто такая женщина-грешница? Что привело её к этому положению? Как узнать её душу? Эти вопросы долгое время не исчезали из поля зрения русской литературы. Очевидно, что из различных произведений, в которых присутствуют отдельные образы грешниц, складывался сложный её архетип.

В этой статье мы попробуем понять, как трансформировался архетип грешницы в русской литературе и каковы основные тенденции его развития.

Итак, предметом нашего исследования является образ грешницы в драме А.Н. Островского «Гроза» первой трети XX в., которая рассматривается в модели «падение – раскаяние – страдание – искупление – спасение» в качестве архетипа.

Драма А.Н. Островского «Гроза» повествует нам историю семьи Кабановых, в которой царит домострой. Муж Тихон и невестка Катерина беспрекословно подчиняются матери Марфе Игнатьевне. Именно этим оправдывает свой грех против мужа и главная героиня, и общество, и критики, в особенности в статье Н.А. Добролюбова «Луч света в темном царстве», в которой героиня рассматривается, как реформатор, борец, крушитель старого уклада вещей, где женщина – безвольное существо, подчиняющееся воли мужа. Он наделяет Катерину чертами героя, изображая ее как человека с сильным характером: «Женщина, которая хочет идти до конца в своем восстании против угнетения и произвола старших в русской семье, должна быть исполнена героического самоотвержения, должна на все решиться и ко всему быть готова. Каким образом может она выдержать себя? Где взять ей столько характера?» [8, 434]. На невиновность косвенно указывает и сам автор, назвав свою героиню Катерина, что означает «вечно чистая», «непорочная».

Но на самом деле Катерина – слабая, безвольная женщина, которая понимает свои пороки. В ее поступках никто не был виноват, кроме нее самой, хотя она и пытается обвинить всех вокруг: свекровь, мужа, Бориса, а затем и общество: «Кабы не свекровь!.. Сокрушила она меня... от нее мне и дом-то опостылел; стены-то даже противны». <...> Видно, сама судьба того хочет! Да какой же в этом грех, если я взгляну на него раз, хоть издали-то! Да хоть и поговорю-то, так все не беда! А как же я мужу-то!.. Да ведь он сам не захотел» [9, 235]; «Поди от меня! Поди прочь, окаянный человек! Ты знаешь ли: ведь мне не замолить этого греха, не замолить никогда! Ведь он камнем ляжет на душу, камнем» [9, 245].

подавшись слабости и изменив мужу, она думала, что мысленно уже давно грешна перед Богом, а людской суд ей не страшен. Но обрушившееся на Катерину осуждение оказывается тяжким испытанием для нее, которое она не готова пройти.

Несмотря на то, что Катерина изображается как религиозная девушка, которая боится жить во грехе, что ее соблазняет лукавый, она все равно идет на преступление против себя, мужа и бога, а после не готова пройти путь искупления на земле, практически не раскаивается в своем поступке, думая лишь о собственном несчастье и что она не сможет быть с Борисом, а кабы им можно было быть вместе, то возможно она бы смогла обрести покой и берет

еще один грех на душу – заканчивает жизнь самоубийством, что только доказывает ее слабыхарактерность и безверие.

Однако общество, недавно порицавшее Катерину, думает иначе, что ее самоубийство – это путь очищения и теперь она предстанет перед более милосердным судьей, чем люди – перед Богом, намекая тем самым на возможное прощение Катерины: «Вот вам ваша Катерина. Делайте с ней, что хотите! Тело ее здесь, возьмите его; а душа теперь не ваша: она теперь перед судьей, который милосерднее вас!» [9, 265].

Грех девушки заключается в измене мужу, то есть в данном случае реализуется значение греха как распутства, страсти, похоти. Действительно, мысли о другом мужчине буквально овладевают Катериной, это похоже на безумие, на наваждение. Именно поэтому, мечтания о Борисе и осознание, что идти на поводу у своих желание неправильно, порождают тревожные сны и мнительность героини: «Ох, девушка, что-то со мной недоброе делается, чудо какое-то! Никогда со мной этого не было. Что-то во мне такое необыкновенное. Точно я снова жить начинаю, или... уж и не знаю. <...> А вот что, Варя: быть греху какому-нибудь!» [9, 222]. Это показывает, что Катерина внутренне уже давно решила на совершение данного деяния, и принимает это, как данность, как нечто неизбежное.

Ее душевные страдания проявляют концепцию совести и вины, выражающиеся сквозь призму еще пока несовершенных, а только мыслей о грехе: «...грех у меня на уме!» [39, 223]; «Не то страшно, что убьет тебя, а то, что смерть тебя вдруг застанет, как ты есть, со всеми твоими грехами, со всеми помыслами лукавыми» [9, 223].

Также изображается значение греха как слабости, искушения, соблазна, так как Катерина думает, что это лукавый сбивает ее с праведного пути, отражение чего мы наблюдаем в описании ее мыслей: «Думать стану – мыслей никак не соберу, молиться – не отмолюсь никак. Языком лепечу слова, а на уме совсем не то: точно мне лукавый в уши шепчет, да все про такие дела нехорошие» [9, 222]; «Бросить его? Разумеется, надо бросить. И как он ко мне в руки попал? На соблазн, на пагубу мою» [9, 235]; «Нет у меня воли. Кабы была у меня своя воля, не пошла бы я к тебе» [9, 246].

Катерина считает, что любить другого человека, если это не ее муж – грех: «Ведь это нехорошо, ведь это страшный грех, Варенька, что я другого люблю?» [9, 223]. Но действительно ли это любовь на самом деле? Героиня, предстающая в начале произведения, как верная и послушная жена, видела Бориса – предмет своего вожделения, лишь издали, не заговаривая с ним, то есть даже не представляя, что это за человек, желая не просто находиться с ним рядом, а именно обладать им в телесном плане, потому-то она и страшится своих собственных мыслей.

В драме очень четко противопоставляется понятие греха социального и религиозного. Первый тип проявляется в окончательном решении Катерины перейти черту, изменить супругу, так как мысленно она уже давно грешна перед Богом: «Коли я для тебя греха не побоялась, побоюсь ли я людского суда?» [9, 246].

Религиозный грех отражен в значении греха как раскаяния, выраженное в признании Катерины в своей измене мужу и свекрови: «Грешна я перед богом и перед вами!» [39, 257]. Также данный тип реализуется посредством концепции души, сквозь призму вины и ее погибели: «...уж душу свою я ведь погубила» [9, 261]; «Ты знаешь ли: ведь мне не замолить этого греха, не замолить никогда! Ведь он камнем ляжет на душу, камнем» [9, 245].

В драме А.Н. Островского «Гроза» присутствует и символическое изображение религиозного греха, что выражается в сновидениях главной героини: «Уж не снятся мне, Варя, как прежде, райские деревья да горы, а точно меня кто-то обнимает так горячо-горячо и ведет меня куда-то, и я иду за ним, иду» [9, 222]. То есть, когда Катерина была чиста душой и не допускала никаких непорочных мыслей или деяний, ей была уготована участь попасть в рай, после того же, как ее мыслями завладел Борис, девушке все чаще снилось, как она идет куда-то, где горячо, что на интуитивном уровне в антитезном изображении с раем, дает нам возможность судить, что Катерине снится ад.

Результаты. На рубеже социального и религиозного греха стоит реализация концепции наказания, так как героиня наказана и Богом, и людьми: «Казнить-то тебя, – говорят, – так с тебя грех снимется, а ты живи да мучайся своим грехом». Да уж измучилась я! Долго ль еще мне мучиться?» [9, 261].

Помимо уже ранее найденных значений понятия греха, в драме нашло отражение понимание жизни как греха: «Все равно, что смерть придет, что сама... а жить нельзя! Грех!» [9, 263].

Основываясь на полученных результатах, полученных в ходе анализа образа Катерины в драме А.Н. Островского «Гроза», нами были сделаны следующие выводы:

1. В драме находят отражения значения греха, рассмотренные нами в толковых, этимологических и философских словарях, Священных писаниях, работах богословов, пословицах и поговорках русского народа, к которым относятся:

- грех как распутство, похоть, страсть;
- грех как слабость, искушение, соблазн;
- реализация концепций вины, совести, раскаяния, наказания и души;
- совершение греха на уровне мыслей и действий.

Также были найдены новые значения и способы выражения категории «грех» в рамках данного произведения, как символическое изображение,

реализованное в сновидениях Катерины, которой снится ад, и дополнительное понимание жизни как греха.

2. В драме «Гроза» изображаются два типа греха: социальный и религиозный.

Говоря об образе Катерины как неверной жены и грешницы стоит отметить, что взгляд современных А.Н. Островскому критиков на образ Катерины, как положительный, выражающий борьбу против старого устоя не соотносится с текстовым наполнением и содержанием самой драмы, так как героиня предстает перед нами как человек, неспособный нести ответственность за свои поступки, пытающийся постоянно обвинить в своем грехе других людей, и когда никто не разделяет ее участь грешницы и страдальцы, решает покончить жизнь самоубийством, не способная вынести давления общества и собственных угрызений совести. И.Б. Павлова пишет: «А суицид в реке невольно вызывает ассоциации с гибелью Катерины из драмы А.Н. Островского «Гроза», женщины, несчастной в семейной жизни, изменившей мужу и в порыве отчаяния покончившей с собой» [10, 99].

Выражая своим образом один из смертных грехов – похоть, Катерина полностью соответствует, как типичному образу неверной жены, отражающий характерные особенности той эпохи, так и к архетип образу грешницы.

Заключение. Грех как одна из важнейших религиозных категорий занимает важное место в культурном и морально-этическом аспекте жизни русского народа, что отражено, в лингвистике, философии, богословии и литературе, поэтому для изучения темы в статье уместен филологический подход. Филологический метод – этот метод исследования текста, направленный на демонстрацию культурного статуса определенного текста через взаимную обусловленность формы и содержания текста, а также их соответствие замыслу автора литературного произведения [11, 165].

В рамках архетипичного образа грешницы стали появляться типы женских образов русской литературы: тип «неверной жены» и тип «падшей женщины», изображающих безволие и бессилие женщины перед общественными проблемами, желавшие каким-то образом вырваться из устоев слаженной системы или не имеющие возможность сохранить честь и достоинство в связи с бедственным положением.

Тип «неверной жены» отражен в образах Катерины из драмы А.Н. Островского «Гроза». Образ Катерины реализуется и в религиозном и социальном грехе, так как измена мужа была результатом соблазна и искушения, Первая – по причине неправильных мотивов совершения измены, она, также, как и Катерина поддалась соблазну от скуки и неопытности, но позже это мимолетное увлечение перерастает в серьезное, глубокое чувство. Ее не порицает общество, так как не знает об ее интрижке и чувствах, не видно

осуждения и в авторской идее, страдает от своего поступка лишь сама героиня, что изображает категорию личного греха.

Таким образом, архетип грешницы в литературном аспекте рассмотрен сквозь призму типичного образа «неверной жены», который изображается посредством социального греха, включающего проблемы эмансипации, морально-религиозного понимания греха, напрямую связанного с концепциями вины и стыда, а также философского подхода раскрывающегося в образе «святой блудницы» посредством реализации концепции раскаяния и прощения.

Литература

1. Биркхойзер-Оэри Сибилл. Мать. Архетипический образ в волшебной сказке. – М.: Когито-Центр, 2018. – 255 с.
2. Кэмпбелл Джозеф. Мифический образ. – М.: АСТ, 2004. – 562 с.
3. Печерская Т.И. Концовки сюжетной ситуации соблазненная и покинутая в историко-литературной перспективе (Достоевский и другие) // Поэтика финала: межвузовский сборник научных трудов. – Новосибирск: НГПУ, 2009. – С. 186-191.
4. Шатин Ю.В. Муж, жена и любовник: семантическое древо сюжета // Материалы к «Словарю сюжетов и мотивов русской литературы». Выпуск 2: Сюжет и мотив в контексте традиции: сборник научных трудов. – Новосибирск: Институт филологии, 1998. – С. 56-63.
5. Бакалдин И.П. Homo prostituens в русской литературе рубежа XIX–XX веков: этико-экзистенциальный и художественный аспекты: Дис канд. филол. наук: 10.01.01. – Пятигорск: ПГЛУ, 2002. – 206 с.
6. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М.: РАН, 2000. – 407 с.
7. Силантьев И.В. Поэтика мотива. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 294 с.;
8. Добролюбов Н.А. Литературно критические статьи. / Луч света в темном царстве. – М.: Гос. изд-во худож. лит-ры, 1932. – 518 с.
9. Островский А.Н. Полное собрание сочинения в 12-и томах. – Том 2. Пьесы (1856-1866). – М.: Искусство, 1974. – 811 с.
10. Павлова И.Б. Драма «Гроза» А. Н. Островского – объект полемики Л.Н. Толстого с Н.А. Добролюбовым // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Русская филология. – 2023. – № 2. – С. 98-112.
11. Zhumsakbayev A.T., Nurgali K.R., Aimukhambet Zh.A. Musicality of plays by A.P. Chekhov and G.M. Musirepov // Interdisciplinary Literary Studies. – 2023. – №2. – P. 163-175.

А.Х. ХАМИДОВА, М.А.КАНАФИНА, А.Т. ЖУМСАКБАЕВ
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

А.Н.ОСТРОВСКИЙДІҢ «НАЙЗАҒАЙ» ДРАМАСЫНДАҒЫ КҮНӘКАРДЫҢ БЕЙНЕСІ

Аңдатпа. Мақала А.Н. Островскийдің «Найзағай» драмасындағы күнәкардың бейнесін зерттеу мәселесіне арналған. Бұл сұрақ архетип теориясымен байланысты, ол шығармалардың суреттері, мотивтері мен сюжеттері мифтік компоненттермен ұқсастықтары бар деген ойға негізделген. Бұл жағдай әдеби шығарма мифологиядан шыққан деп дәлелдеуге мүмкіндік береді. Осыған орай әдебиеттануда әлем әдебиеті үшін құнды «Мәңгілік бейне» ұғымы пайда болды.

Классикалық әдебиеттің маңызды мотиві-құлдырау. Бұл мотив-күнәкардың бейнесін жасау тәсілі. Бұл бейне орыс әдебиетінде әртүрлі нұсқаларда бар: бұл жезөкшелікпен айналысатын кейіпкерлер, «азғырылған және тастап кеткен», опасыз әйелдер, «камелиялар» (жартылай дүние ханымдары, демимонд ханымдары, қолда ұсталған әйелдер) тағы басқалар. Күнәкар бейнесінің гипостаздарының мотивтері мен сюжеттері орыс әдебиетіне тән архетиптік семантикалық ядроға дейін азаяды.

Орыс әдебиетінде күнәкар–азап шегуші; оның жолы күнәдан қайта туылуға дейін, ал оқиғалары «құлау – өкіну – азап – өтеу–құтқару» схемасына сәйкес дамиды. Бұл парадигма анық христиандық күнәні түсінуге негізделген болып, ең алдымен құтқарушы мен өкінген жезөкше туралы інжілдік сюжетке сілтеме жасайды және «күнә – өкіну – құтқарылу» теологиялық триадасына қатысты болады.

А.Н. Островскийдің «Драма» драмасындағы күнәкар Катеринаның бейнесін талдау біртұтас семантикалық архетиптік ядроға негізделген. Ал опасыз әйелдің бұл түрі күнә және ұят ұғымдарымен тікелей байланысты болған күнәнің моральдық-діни түсінігі арқылы бейнеленіп, «қасиетті жезөкше» бейнесінде ашылатын өкіну мен кешіру тұжырымдамасын жүзеге асырушы философиялық көзқараспен сипатталады.

Түйін сөздер: архетип, күнәкарлық, құлау, «опасыз әйел» типтік бейнесі, азап шегуші, өкіну.

A. Kh. KHAMIDOVA, M.A. KANAFINA, A.T. ZHUMSAKBAYEV

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

THE IMAGE OF A SINNER IN DRAMA «THUNDERSTORM» OF A.N. OSTROVSKY

Annotation. The article studies the image of sinners based on the drama «Thunderstorm» written by A.N. Ostrovsky. This issue is related to the prototype theory, which is based on the image, motivation and plot of the work with similar characteristics to the mythological component. In this way, it can be concluded that the creativity of literature comes from mythology. In this regard, the concept of «eternal image» appeared in literary criticism, which has a certain value to world literature.

An important motive of classical literature is depravity. However, this motive is away to shape the image of a sinner. This image exists in different versions of Russian literature: that is, the heroine engaged in prostitution, the «tempted and abandoned» and unfaithful wife, the «camellia» (ladies of the demimonde, kept women) and others. The motives and plots of the hypostases of the image of the sinner are reduced to a certain archetypal semantic core, which is characteristic of Russian literature.

The sinner refers to the sufferer in Russian literature; the path is from sin to rebirth, and the events will develop in the following order: «fall-repentance-suffering-redemption-salvation». This paradigm is obviously based on the Christian understanding of sin, mainly referring to the biblical story of the Savior and the repentant prostitute, and is related to the theological triad «sin-repentance-salvation».

The analysis of the image of the sinner Katerina in the drama «Drama» by A.N. Ostrovsky is based on a single semantic archetypal core. And this type of unfaithful wife is depicted through a moral and religious understanding of sin, directly related to the concepts of guilt and shame, as well as a philosophical approach to the concept of this category, revealed in the image of the «holy harlot» through the realization of the concept of repentance and forgiveness.

Keywords: archetype, sin, depravity, type of «unfaithful wife», sufferer, repentance.

References

1. Birkkhozjer-Oeri Sibill. Mat. Arkhetipicheskij obraz v volshebnoj skazke. – M.: Kogito-Tsentr, 2018. – 255 s.
2. Kempbell Dzhozef. Mificheskij obraz. – M.: AST, 2004. – 562 s.

3. Pecherskaya T.I. Kontsovki syuzhetnoj situatsii soblaznennaya i pokinutaya v istoriko-literaturnoj perspektive (Dostoevskij i drugie) // Poetika finala: mezhvuzovskij sbornik nauchnykh trudov. – Novosibirsk: NGPU, 2009. – S. 186-191.
4. Shatin YU.V. Muzh, zheni i lyubovnik: semanticheskoe drevo syuzheta // Materialy k «Slovaryu syuzhetov i motivov russkoj literatury». Vypusk 2: Syuzhet i motiv v kontekste traditsii: sbornik nauchnykh trudov. – Novosibirsk: Institut filologii, 1998. – S. 56-63.
5. Bakaldin I.P. Homo prostituens v russkoj literature rubezha XIX–XX vekov: etiko-ekzistentsialnyj i khudozhestvennyj aspekty: Dis. kand. filol. nauk: 10.01.01. – Pyatigorsk: PGLU, 2002. – 206 s.
6. Meletinskij E.M. Poetika mifa. – M.: RAN, 2000. – 407 s.
7. Silantev I.V. Poetika motiva. – M.: Yazyki slavyanskoj kultury, 2004. – 94 s.;
8. Dobrolyubov N.A. Literaturno kriticheskie stati. / Luch sveta v temnom tsarstve. – M.: Gos. izd-vo khudozh. lit-ry, 1932. – 518 s.
9. Ostrovskij A.N. Polnoe sobranie sochineniya v 12-i tomakh. – Tom 2. Pesy (1856-1866). – M.: Iskusstvo, 1974. – 811 s.
10. Pavlova I.B. Drama «Gроза» A.N. Ostrovskogo – obekt polemiki L.N. Tolstogo s N.A. Dobrolyubovym // Vestnik moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya: Russkaya filologiya. – 2023. – 2. – S. 98-112
11. Zhumsakbayev A.T., Nurgali K.R., Aimukhambet Zh.A. Musicality of plays by A.P. Chekhov and G.M. Musirepov // Interdisciplinary Literary Studies. – 2023. – №2. – P. 163-175.

Авторлар туралы мәлімет:

Хамидова Азима Хусниддиновна – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті доценті, Астана, Қазақстан.

Хамидова Азима Хусниддиновна – кандидат филологических наук, доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Khamidova Azima Khusniddinovna – Candidate of Philology, assistant professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Канафина Мира Аблясановна – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Канафина Мира Аблясановна – кандидат филологических наук, доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Kanafina Mira Ablyasanovna – Candidate of Philology, assistant professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Жумсакбаев Аман Турсунгазыевич – философия докторы (PhD), Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Жумсакбаев Аман Турсунгазыевич – доктор философии (PhD), старший преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Zhumsakbayev Aman Tursungazyevich – Doctor of PhD, senior lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

IRSTI 17.01.39

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.18>

*A.B. YERSAINOVA¹

ZH.T. KOSHANOVA²

ZH.S. TALASPAYEVA³

Kazakh Agrotechnical Research University named after Saken Seifullin,
Astana, Kazakhstan¹

M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan^{2,3}
(e-mail: asel_ersainova@mail.ru¹, zhazira29092009@mail.ru², talaspayeva@inbox.ru³)

THE CONTRIBUTION OF THE ACADEMICIAN AND WRITER SABIT MUKANOV TO SHOKAN STUDIES

Annotation. This article examines the scientific monograph of Kazakh literature historian Sabit Mukanov called “Shokan Ualikhanov”. The monographic study of academician and writer Sabit Mukanov dedicated to the life and work of Shokan Ualikhanov is an invaluable scientific work in the national literary criticism. The monograph was published in the work “Bright Stars”. Literature historian Sabit Mukanov divided the “Shokan Ualikhanov” monograph into four chapters. At the end of the chapter there is a short summary of “Afterword”.

When writing the article, the methods of traditional scientific analysis and generalization, chronological, complex, individual analysis were used.

Primarily, the following ideas were thoroughly reviewed and analyzed: 1) the origin of Shokan Ualikhanov; 2) the life of Shokan Ualikhanov; 3) the scholarship of Shokan Ualikhanov; 4) his significant contribution to the history of national folklore and literature. S. Mukanov’s study of the entire creative biography of Shokan Ualikhanov from a literary, historical, and linguistic point of view was undoubtedly one of the most relevant studies that require knowledge and confidence. The article examines the research skills and constructive criticism of S. Mukanov.

The contribution of S. Mukanov to Shokan Studies was identified and analyzed.

The scientific significance of the research work lies in the fact that it contributes to the field of literary criticism in higher educational institutions. Practical significance: the result of the study can be used as an additional educational material in preparation for lectures and practical classes.

Keywords: National folklore studies, literature historian, literary critic, sinologist, scientific heritage, ethnographic work, Shokan Studies, archive.

Introduction. S. Mukanov was a writer who worked extensively in the fields of literary criticism and literary history along with fiction. He wrote more than three hundred articles and a number of monographic research works related to the criticism, theory, and history of literature.

T. Kakishev, K. Ergobekov, K. Akhmet, A. Kairbekov and other scientists expressed their opinions and devoted their scientific works to the writer's scientific works, researches and critical features. According to Professor K. Akhmet, who having precisely determined that Sabit Mukanov was a skilled writer, historian and constructive critic, noticed: "Sabit Mukanov was a great writer who in his seventy-three years of life presented the classics of works of fiction from Kazakh life. In addition, he has written a great deal of works on Kazakh civil history and literary history"[1,5].

In the article of "Evidence on Shokan Valikhanov in the epistolary heritage of S. Mukanov» [2], K. Akhmet analyzes the evidence on S. Ualikhanov based on S. Mukanov's letters and informs about the writer's research on Sh.Valikhanov.

Methodology and research methods. S. Mukanov's scientific works deeply explore the current problems of his time, the life and creative legacy of Y. Altynsarin, Sh. Ualikhanov, and A. Kunanbaev. Currently, within the framework of these topics, our foreign and domestic scientists are writing their research on the life and works of democratic educators. Therefore, L. Dayrenbekova, in her article «Translation and interpretation of Abai's political and social lyrics into Turkish» [3] raised issues of Abai's poetry and thus it can be seen that the themes of Ibray, Shokan, and Abai have not lost their significance today.

The monograph of S. Mukanov called "Sokan Ualikhanov" reveals the scientific, philological analysis and literary aspects of Shokan. And there is a true recognition of his life and nature. If there is no one, then there will be no other. He narrated everything in a beautiful combination with his creative laboratory. Therefore we notice that S. Mukanov devoted his life to the study of the phenomenon, life and work of Shokan Ualikhanov.

The principles of analysis and historical-comparative methods were applied during researching the theme.

Discussion and observation. His works in this field allow us to recognize S. Mukanov as a historian, literature scholar who studied the history of Kazakh citizenship. Literary articles, monographic researches and textbooks from different epochs and periods of our literature, which are the result of his scientific knowledge, should be studied as particularly as the poems and prose written by him are studied. S. Mukanov's researches on Kazakh literature are the fundamental pages in the history of Kazakh literature. These works with all their successes and failures represent ways of writing and creating a history of Kazakh literature [1, 5]. Today no one denies that the writer S. Mukanov as a literature historian left a great scientific heritage. Writing a novel and a poem, writing a critic, his scientific research and

reflections are all compiled from the raised issues. That is, writing and criticism were a whole process of S. Mukanov's constructive biography.

The aim of this article is to identify the scientific aspects of the activities of the literature historian S. Mukanov and to analyze the monograph "Shokan Ualikhanov". In this regard we have established the following objectives:

- to research the criticism of S. Mukanov;
- to determine the contribution of the literature historian to Shokan studies.

In the creative path of each writer there is one main topic that has become their entire core. For example, great Abay became the life essence of M. Auezov's creativity. M. Auezov wrote dozens of articles, studies, plays on the subject of Abay and wrote his masterpiece "The Path of Abay". In the same way, Shokan Ualikhanov, the bright star of the East became the main direction for S. Mukanov's entire work.

The main directions of S. Mukanov's work are folklore and historical studies. In his scientific works special attention is paid to the world of Shokan Ualikhanov. The author's scientific works about Shokan Ualikhanov are considered the only scientifically significant studies in the field of literary criticism included in Shokan studies. The monograph of S. Mukanov about "Shokan Ualikhanov" reveals the origin, biography, literary and scientific environment and literary aspects of the great thinker Shokan Ualikhanov in the work called "Bright Stars". Before mastering the theme of Shokan from an artistic point of view, the writer conducted scientific research in this area and published the results in articles. Such scientific articles as "On the nationalism of Shokan Ualikhanov" ("Communist", 1941, No.4), "Scientist, educator, democrat" ("Sosialistik Qazaqstan" ("Social Kazakhstan"), 23.12.1955), "Famous scientist of Kazakhstan" ("Lenin tuy" ("Lenin's Flag»), 06.01.1956), from "The Unpublished Journal of Shokan" ("Sosialistik Qazaqstan" ("Social Kazakhstan"), 25.04.1956), "Two Letters from Chinghis to Shokan" ("Qazaq ädebieti" ("Kazakh literature"), 20.03.1959), "Writer Shokan" ("Tyn ölkesi" ("Virgin land"), 4, 7, 8, 12. 1962), "Let there be such friends" ("Qazaq ädebieti" ("Kazakh literature"), 23.04.1965), "Ambitious scientist" ("Qazaqstan komunisi" ("Kazakhstan communists"), 1965, No. 4), "Brother Shokan" ("Ontüstik Qazaqstan" ("Southern Kazakhstan"), 25.04.1965) laid the foundation of Shokan studies [4,72]. The monograph "Shokan Ualikhanov" was published in the course of such research.

In the introduction of his work called "Bright Stars", Sabit Mukanov stated that Shokan could not achieve two goals: "One is to become a writer; the other is to open Russian schools for Kazakhs. Ybyrai Altynsarin, the follower of Shokan on the public front, achieved one of these two goals in a small extent and another in a large extent" [5, 5]. According to Sabit Mukanov it is still unknown whether Shokan and Ybyrai knew each other.

Academician and writer Sabit Mukanov wrote his scientific paper about the life and work of Shokan Ualikhanov from the 1st of August to the 2nd of November, 1962. He collected abundant information about Shokan from the archives of Omsk,

Moscow, Leningrad and Almaty. In addition, A. Kairbekov's article «The Peak of Shokan» contains information that a copy of S. Mukanov's letter to Shot-Aman Ualikhanov's father Ydyrys was kept in the fund of the literary-memorial museum complex of S. Mukanov and G. Musirepov of the Association of Almaty Museums. It can be seen that the writer collected a lot of materials about Shokan's life and scientific work, studied them all from a scientific point of view and was able to classify them correctly. About the fact that S. Mukanov collected a lot of data about Sh. Ualikhanov and then they helped to write the novels "Falling Star", his son Marat Sabituly wrote that the material was collected in great abundance, and the writer's imagination, relying on the data, freely drew bright pages of Shokan's life [6, p.73]. In his letter to Shokan, said that he is not one of those who seek to study the life and path of a great man. The article written by Qairbekov Á «the thread of Arianda», in his opinion, is not worthy of a Shokan, but he is not in the mood to stop there. The author has developed a plan to create a magnificent, worthy novel, for this, firstly, it is worth visiting the birthplace of Shokan, secondly, to study the archives of Omsk for some time and, thirdly, to visit the city of Kashgar. also included in this list was a personal meeting with Shokan and to consult about handwriting. Kairbekov A. I was very interested in values and wanted to share it with him [7]. It can be observed from this letter that S. Mukanov was concerned to the theme of his research, searched additional materials, treated to Shokan's studies with great responsibility, his work and individual qualities. Proof of this is the fact that writing a novel about Shokan Ualikhanov had long been in his plans. It means that in 1956 S. Mukanov visited China and created a voluminous work "Mighty People". The mood and desire to create a masterpiece is felt in the letters and notes of S. Mukanov. He spent many years studying the life and work of Shokan Ualikhanov, the writer's special attention was attracted by the fact that Shokan visited the regions of Kashgaria and East Turkestan, now Xinjiang in 1858 and afterwards wrote a great deal of masterpieces about it. For many years I dreamed of seeing the place that Shokan saw in order to describe his life and work in Xinjiang. This ethnographic work of Shokan Ualikhanov contains a great deal of new information.

The first chapter of the monograph called "About Shokan's ancestry» tells about the life of Abylai Khan, the history of "The White House of Abylai" \ "The White Horde of Abylai" and the Aiganym estate, the visit of the Kazakh delegation to the enthronement of the Russian Emperor Nicholas I in 1826 and his death in 1855 as well as the history of the Kenesary rebellion.

The work of Professor R. Turysbek called "The Mirror of Truth" includes a research article called "T. Kakishuly and Sabit Studies". The article analyzes the views of the critic T. Kakishuly on Sabit Studies, the period of interaction between the critic and S. Mukanov, "Sabit studies" and the works of the scientist. R. Turysbek in the article called "T. Kakishuly and Sabit Studies" pointed out that in the work of Professor T. Kakishuly there were literary and scientific aspects of "Ordinary Sabit

Mukanov", which were reflected in the care for young talents and expressed his opinion about the criticism of S. Mukanov from T. Kakishevich as follows: "While S. Mukanov's critical activities are aimed at the professional development of Kazakh literature, the purity of the ideological object, the requirements for the mastering of artistic abilities, the development of young strength, his significant research works have played an important role in the development of Kazakh literature studies" [8, 127].

K. Akhmet, who examined S. Mukanov fully and is the author of the monograph called "Sabit Mukanov is a great scientist", the researcher was delighted with the ability to write in his personal style, which was undoubtedly a feature of S. Mukanov. he does not chase facts and documents like historians, but tells about the national spiritual world, using famous Kazakh poets and zhyrau to immediately get to the point of who lived during the reign of the past and present ancestors of Shokan. The data that have remained popular among the people are found in archival documents; in particular, very often there is information proving that the memory of S. Mukanov is strong and true. Any research reveals the secrets of the Kazakh concept, as well as historical realities [1]. Further it is said that there is another example which proves that S. Mukanov referred to materials from the archive, one of them mentioned that Chingiz was a man who was fluent in both Muslim and Russian languages, which as a result helped him write without mistakes and had a good command of the language features. In this case, we see the honesty of the author in the search for materials. In this case, we see the author's honesty in searching of materials. In addition, the work of Chingiz Ualikhanov in the assembly of Kazakh folklore is described as follows: «Chingiz also made a great contribution to the collection of Kazakh folklore. In the 23rd fund there is a letter in which Colonel Ladyzhensky, who commanded the border forces in Omsk, on February 22, 1840, asked Chingiz to collect Kazakh folklore. «My father wrote the epos called «Edige» in 1841 from the poet Zhumagul» says Shokan. And that is why Ladyzhensky may be the impetus for this. It is also known that Chingiz collected Kazakh folklore based on Shokan's request» [5, 31].

The chapter which is called as "About the Life of Shokan" contains valuable information about the scientist's childhood and his residence in the Omsk Cadet Corps. S. Mukanov begins with the fact that Shokan was affectionately called Kanash in his childhood and provides the data of G.N. Potanin and N.I. Veselovsky to determine Shokan's age. In this chapter the author seems to have brought us a portrait of Shokan. According to Kokysh S. Mukanov informs that as a child, Shokan was disobedient and spoiled, taught by the Tatar mullah, whose name was Galiakbar, at the age of five he was able to read and write, helped his father to collect Kazakh folklore and performed office work in the Tatar language. G.N. Potanin shared with his idea about the cadet corps in Omsk that the students in cadet corps were divided into troop and squadron. Shokan entered the squadron. The training

period was seven years [5]. G.N. Potanin describes Shokan as a highly educated student.

Nevertheless, according to S. Mukanov, Shokan graduated from the cadet corps not in seven years, but in 1853, in six years. Due to the fact that he was considered to be of foreign-born [4]. As for Shokan's journey, it is a separate topic. The scientist wrote a number of valuable works on culture, history, folklore, politics and geography of the Central Asia people. Scientist Shokan Ualikhanov conducted research on rivers, lakes, mountains, common geographic objects of the Kazakh land and their names. He mapped the Kazakh land and gave it definitions in the Kazakh language (in Arabic script).

In the chapter called "Scientist Shokan" S. Mukanov widely revealed Shokan Ualikhanov from the point of view of an erudite. It can be said with confidence that Shokan Ualikhanov was the first who introduced the science of Sinology to the Kazakh land. The scientist's diary, written during his visit to China in 1856, called "The Western Part of the Chinese Empire and the City of Kuldzha" is the first scientific sample of the science of "China Studies"(Sinology) on the Kazakh land. This scientific work of Shokan is not just travel memories but it is an ethnographic work about the culture and life of China. Therefore S. Mukanov called Shokan "The first Sinologist of Kazakh origin", while the first "Sinologist" in Russia was Iakinf Bichurin (1777-1853) and S. Mukanov provided valuable information about Shokan's knowledge of Bichurin's works calling him "Holy Father" and presented Bichurin's biography in Shokan's diary.

Sh. Ualikhanov's research on language and literature, comparing and connecting the literary heritage with the development, manifestations and experiences of other spheres of society is one of the topical issues in today's philological research. Sh. Ualikhanov is the first scientist who paid attention to philological terms, who differentiated, systematized, determined their content, and stated the importance of research in connection with philosophy and ethnography.

Academician and writer Sabit Mukanov in the article of Professor S. Negimov called "Like an ordinary Kydyr-Ata» emphasized that «the essence of science is language"[9, p.30]. Moreover, the academician added that Shokan was fluent in Latin, English, French, German and Turkic languages (Ottoman Turks, Azerbaijani, Kumuk, Karachai, Turkmen, Bashkir, Tatar, Uzbek, Kyrgyz, Uyghur) and that he explained the secrets of the Chinese language. Especially he paid considerable attention to the Uyghur language.

The scientist presented Shokan Ualikhanov's opinion about the Chinese language as follows, according to him, the Chinese language consists of monosyllabic sounds such as u, au, dau, hau, mau and zau. These sounds have many meanings, there are words with up to 500 meanings. For example, the sound hoi («Muslim» - SM) in Chinese has 214 meanings. Chinese speech and grammar are two different things that do not have the same associations as our language. In Chinese writing,

the main thing is the meaning of each word, not the sound. The word Hoi has 214 different meanings and 214 different spellings, and therefore anyone who does not speak Chinese can read this book.

The wise thinker recognized the similarity of Kazakh epics with Indo-Germanic epics, in as much as it can be observed that S. Mukanov found a solution to talk to the French scientist Abel Remyuzag (1788-1832), who studied Central Asia, to suppose that once Indo-Germans and Turkic-Mongols lived closely in Central Asia. Some researchers also suggest that Shokan Ualikhanov knew Arabic. According to N.M. Yadrintsev, Shokan and his teacher N.F.Kostyletsky, who had great talent, were amazed at the artistic beauty of Arabic poetry. A perfect Muslim wrote "La ilaha illa-Allah, Muhammada Rasul Allah" and listed the kyui of "Kobyz kyui and Khangozha Sultan kyui". Moreover, he concludes that he also recorded Kazakh songs.

In addition Sh. Ualikhanov revealed the meaning of numerous words. S. Mukanov named some of them were the word "jandurle" can be used instead of praise or come. It is noted that the word chon means big, while chon man has the meaning of lord. Ishmurt man – poor, toly – all or completely; abden – quite, khalas – pure; khatun – wife, kulakaichi – thief; the Tatar word shu – this. S. Mukanov noted that Shokan, who studied Chinese a lot, created a dictionary of this language (Chinese-Russian). This dictionary is included in the III volume of Shokan's works, which is currently being prepared for publication by the Academy of Sciences of the Kazakh USSR [5]. Further in the section "Literary critic Shokan" it is told about how he transferred such epics as "Manas", "Edige", "Kozy Korpesh – Bayan Sulu" to paper. The study of the mentioned epics of the scientist is distinguished by an abundance of data, theoretical accuracy and the value of his opinions.

Professor Sh.K. Satbaeva shared that most of Sh. Ualikhanov's scientific works are devoted to the history, worldview, social thought, customs, and literature of the Kazakh people. Many works devoted to Kazakh literature are proof of the scientist's high level of research, great knowledge, and the fact that he was a well-established and well-rounded philologist. The scholar's works on Kazakh literature and language depended on the high level of his social and public thinking, the stability of his democratic views, his critical view of the past heritage, and his advanced ideology [10]. The scientist studied not only the Kazakh language and literature, but also the literature and history of the Kyrgyz people and wrote their songs and legends.

The research by Shokan Ualikhanov of the epic «Manas» is considered one of the greatest works that contributed to the science of Middle Eastern studies. According to Shokan, "Manas" is an "encyclopedia" of ancient Kyrgyz myths, legends and fairy tales grouped around one man - Manas. In this respect it is similar to the Iliad of the steppe. This great epic covers the life, customs, geography, religion, medical concepts and international relations of the Kyrgyz people [5]. It should be pointed out that in order to reveal the history of the «Manas» epic, Shokan

Ualikhanov paid special attention to Kyrgyz literature, folklore, and even insignificant genres, analyzed them and gave his assessment.

And besides that, academician A. Margulan also contributed to the study of the life and his work also contributed to the study of the life and work of Shokan Ualikhanov. For instance, Sh. Ualikhanov's "Five-volume works" was compiled by a scientist. It should also be noted that academician A. Margulan made a significant contribution to the study of "Manas". In the "Shokan and Manas" chapter of D.A. Margulan's work, which is called "The Works of Alkei Margulan" there were letters to Shokan from his fellow man, friend, famous Tatar scholar Khusein Fayzganov who helped find a version of the "Manas" epic that was written by Shokan [11].

Results. K. Akhmet mentioned that despite the fact that Academician A. Margulan published five volumes of "Shokan" and wrote a research paper, after the brilliant thoughts of Russian Orientalists before the revolution, the name of Shokan was mentioned several times in conversations until 1940 and although one or two articles were written by the 75th anniversary of his death, it would be appropriate to consider that further development belongs to the share of S. Mukanov[5].

Also an expert of Sabit studies K. Ergobek wrote about the fate of Sabit Mukanov in his work called "Kelbet" / "Image", he said that judging from the above, Sabit Mukanov was a very talented writer who wrote equally in all genres. He worked tirelessly for his people, taking on the increased responsibilities of his time and society. Not everything is valuable, not everything is cheap, the priceless will go away, the significant will remain. The rest will live with people [12]. S. Mukanov contributed a lot to the formation of Shokan studies and no one can deny it. There is no doubt that the author's monograph "Shokan Ualikhanov" will live together with people.

Conclusion. Having analyzed the monograph of the literary historian S. Mukanov called "Shokan Ualikhanov" we can confirm that it was written carefully and thoroughly as a result of deep knowledge. Shokan Ualikhanov's work has been studied from all sides and is still being discussed. But the foundation of all this is the hard work of academician S. Mukanov, who studied the life and work of Shokan Ualikhanov. This is because the scientific value of this first monograph is highly significant. Moreover, it is also valuable because the great scientist studied every aspect of his work and systematized it comprehensively.

Literature

1. Ахмет К. Сәбит Мұқанов – ғұлама ғалым. Монография. – Алматы: Білім, 2010. – 391 б.
2. Ахмет К.С. Мұқановтың эпистолярлық мұрасындағы Шоқан Уәлиханов жайлы деректер. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы.

– 2023. №2 (143). – Б. 197.

3. Daurenbekova L.N., Imanberdiyeva S.K., Dautova B.D., Rainbekova G.S., Toktymanova G.M. Translation and interpretation of Abay's political – social lyrics into Turkic languages // *Opción, Año 36, Especial.* – 2020. No. 26. URL.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=6503884049 (қаралды: 03.03.23).

4. Ысқақұлы Д. Парасат пайымдары. – Алматы: Қазақпарат, 2000. – 80 б.

5. Мұқанов С. Жарқын жұлдыздар. – Алматы: Мектеп, 1964. – 351 б.

6. Сәбит Мұқанов – классик: Көмекші құрал. – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 160 б.

7. Қайырбеков Ә. Шырқау шыңы Шоқанның. // *Егемен Қазақстан газеті.* – 2021, 15 маусым. – 7 б.

8. Тұрысбек Р. Ақиқат айнасы. Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Елтұтқа, 2008. – 224 б.

9. Негимов С. Кәдімгі бір Қыдыр-Ата сияқты. // *Мағжан.* – 2020. – №1 (37). – 30 б.

10. Сәтбаева Ш. Шоқан Уәлиханов – филолог. – Алматы. Жазушы, 1985. – 124 б.

11. Марғұлан Ә. Шығармалары. Құраст. Д.А. Марғұлан. – Алматы: Болашақ, 2011. – 592 б.

12. Ергөбек Қ. Келбет (Сәбит Мұқанов туралы). – Нұр-сұлтан: Фолиант, 2020. – 62 б.

А.Б. ЕРСАИНОВА

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана, Қазақстан

Ж.Т. ҚОШАНОВА, Ж.С. ТАЛАСПАЕВА

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,
Петропавл, Қазақстан

АКАДЕМИК-ЖАЗУШЫ СӘБИТ МҰҚАНОВТЫҢ ШОҚАНТАНУҒА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиетінің тарихшысы Сәбит Мұқановтың «Шоқан Уәлиханов» монографиясының ғылымилық сипаты қарастырылады. Академик-жазушы Сәбит Мұқановтың Шоқан өмірі мен шығармашылығына арналған монографиялық зерттеуі – ұлттық әдебиеттанудағы баға жетпес үлкен ғылыми еңбек. С.Мұқановтың Шоқан Уәлиханов өмірі мен шығармашылығына арналған монографиясы «Жарқын жұлдыздар» атты еңбегінде жарияланған. Әдебиет тарихшысы Сәбит Мұқанов «Шоқан Уәлиханов» атты монографиясын 4 арнаға бөліп қарастырады. Тараудың соңында «Соңғы сөз» деген қысқаша түйін берілген.

Мақаланы жазу барысында дәстүрлі ғылыми талдау мен жинақтау, хронологиялық, кешенді, жеке талдау әдістері негізге алынды.

Ең алдымен, 1) Шоқан Уәлихановтың ата-тегі туралы; 2) Шоқан Уәлихановтың өмірі хақында; 3) Шоқан Уәлихановтың оқымыстылығы; 4) ұлттық фольклортану мен әдебиет тарихына қосқан салиқалы үлесі жан-жақты қарастырылып, талданады. С. Мұқанов Шоқан Уәлихановтың тұтастай шығармашылық өмірбаянын, әдеби, тарихи, лингвистикалық тұрғыдан зерттеуі – білімдарлық пен батылдықты қажет ететіні сөзсіз өзекті зерттеулердің бірі болды. Мақалада С. Мұқановтың зерттеушілік шеберлігі, сындарлы сыншылығы зерделенді. С. Мұқановтың шоқантануға қосқан үлесі айқындалып, сараланды.

Зерттеу жұмысының ғылыми маңыздылығы: мақаланы жоғары оқу орындарында әдебиет сыны саласына үлес қосады. Ал практикалық маңыздылығы: зерттеу нәтижелерін дәрістер мен практикалық сабақтарға дайындық кезінде қосымша оқу материалы ретінде пайдалануға болады.

Түйін сөздер: ұлттық фольклортану, әдебиет тарихшысы, әдебиет сыншысы, синолог, ғылыми мұра, этнографиялық еңбек, шоқантану, архив.

ЕРСАИНОВА А.Б.

Казахский агротехнический исследовательский университет имени

С. Сейфуллина, Астана, Казахстан

КОШАНОВА Ж.Т., ТАЛАСПАЕВА Ж.С.

Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева,

Петропавловск, Казахстан

ВКЛАД ПИСАТЕЛЯ-АКАДЕМИКА САБИТА МУКАНОВА В ШОКАНОВЕДЕНИЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается научная монография историка казахской литературы Сабита Муканова «Шокан Уалиханов». Монографическое исследование Сабита Муканова, посвященное жизни и творчеству Шокана, является бесценным научным трудом в национальном литературоведении. Монография С. Муканова, посвященная жизни и творчеству Шокана Уалиханова, опубликована в работе «Яркие звезды». Историк литературы Сабит Муканов разделяет монографию «Шокан Уалиханов» на 4 части. В конце главы есть краткое резюме «Последнее слово».

При написании статьи были использованы методы традиционного научного анализа и обобщения, хронологического, комплексного, индивидуального анализа.

Прежде всего, всесторонне рассматриваются и анализируются 1) происхождение Шокана Уалиханова; 2) жизнь Шокана Уалиханова; 3)

ученость Шокана Уалиханова; 4) его значительный вклад в историю национального фольклористики и литературы. Исследование Сабита Муканова в целом творческой биографии Шокана Уалиханова с литературной, исторической, лингвистической точки зрения, несомненно, является одним из актуальных исследований, требующих знаний и смелости. В статье изучено исследовательское мастерство, конструктивная критика С. Муканова.

Выявлен и проанализирован вклад С. Муканова в Шокановедение.

Научная значимость исследовательской работы заключается в том, что она вносит существенный вклад в сферу литературной критики в высших учебных заведениях. Практическая значимость: результатов исследования могут быть использованы в качестве дополнительного учебного материала при подготовке к лекциям и практическим занятиям.

Ключевые слова: национальный фольклористика, историк литературы, литературный критик, синолог, научное наследие, этнографический труд, шокановедение, архив.

References

1. Ahmet K. Säbit Mūqanov – ğūlama ğalym. Monografia. – Almaty: Bilim. – 2010. – 391 b.
2. Ahmet K. S. Mūqanovtyñ epistolärlyq mūrasynndağy Őoqan Uälihanov jaily derekter // L.N.Gumilev atyndaqy EÜU Habarşysy. Filologia seriasy. – 2023. – №2 (143). – 197 b.
3. Daurenbekova L.N., Imanberdiyeva S.K., Dautova B.D., Rainbekova G.S., Toktymanova G. M. Translation and interpretation of Abay's politikal – social Lurics into Turkic languages // Opción, Año 36, Especial. – 2020. No.26. URL. scopus.com/authid/detail.uri?authorId=6503884049 (qaraldy: 03.03.23).
4. Ysqaqūly D. Parasat paiymdary. – Almaty: Qazaqparat, 2000. – 80 b.
5. Mūqanov S. Jarqyn jūldyzdar. Almaty: Mektep baspasy. – 1964. – 351 b.
6. Säbit Mūqanov – klasik: Kömekşi qūral. – Almaty: Qazaq universiteti. – 2000. – 160 b.
7. Qaiyrbekov Ä. Şyrqau şyñy Őoqannyñ // Egemen Qazaqstan gazetı. – 2021, 15 mausym. – 7 b.
8. Tūrysbek R. Aqıqat ainasy. Maqalalar men zertteuler. – Almaty. 2008. – 224 b.
9. Negimov S. Kädingi bır Qydyr-Ata siaqty. // Mağjan. – 2020. – №1 (37). – 30 b.
10. Sätbaeva Ő. Őoqan Uälihanov – filolog. – Almaty. – 1985. – 124 b.
11. Marğūlan Ä.H. Şyğarmalary. Qūrast. D.A. Marğūlan. – Almaty: Bolaşaq. T. 10. – 2011. – 592 b.
12. Q. Ergöbek. Kelbet (Säbit Mūqanov turaly). – Nūr-sūltan: Foliant. – 2020. – 62 b.

Авторлар туралы мәліметтер:

Ерсаинова Асель Бауыржановна – гуманитарлық ғылымдар магистрі,

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университетінің оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Ерсаинова Асель Бауыржановна – магистр гуманитарных наук, преподаватель Казахского агротехнического исследовательского университета имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан.

Yersainova Assel Baurzhanovna – master of Arts in Humanities, lecturer of the Kazakh agrotechnical research university named after S. Seifullin, Astana, Kazakhstan.

Қошанова Жазира Тулегеновна – филология ғылымдарының кандидаты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің доценті, Петропавл, Қазақстан.

Қошанова Жазира Тулегеновна – кандидат филологических наук, доцент Северо-Казахстанского университета имени М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан.

Koshanova Zhazira Tulegenovna – candidate of Philological Sciences, Associate Professor, M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan.

Таласпаева Жанар Серкешқызы – филология ғылымдарының кандидаты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің профессоры, Петропавл, Қазақстан.

Таласпаева Жанар Серкешовна – кандидат филологических наук, профессор Северо-Казахстанского университета имени М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан.

Talaspayeva Zhanar Serkeshovna – candidate of Philological Sciences, Professor, M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan.

FTAMP 16.01.45

DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.19>

*Г.Н. КЛЫЧНИЯЗОВА¹

Г.Т. СЫРЛЫБАЕВА²

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан^{1,2}
(e-mail: gulnara.klychniyazova@mail.ru¹, gulnara_s.t81@mail.ru²)

ОҚУШЫЛАРДЫҢ АЙТЫЛЫМ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада оқушылардың айтылым мәдениетін қалыптастырудың лингвистикалық аспектілері қарастырылады. Тіл қабаттарының айтылым мәдениетінде атқаратын өзіндік рөлі айқындалады. Шетелдік, отандық тілші ғалымдардың, әдіскер ғалымдардың еңбектеріне шолу, талдау жұмыстары жүргізіледі.

Тілдің жаңа бағыттары аясында сөйлеу мәдениетінің тілдік көріністерін, оны оқушы бойында дамытуда қолданылатын, басшылыққа алынатын негізгі ұстанымдар мен әдіс-тәсілдер туралы сөз қозғалады. Мақалада Н. Уәли, Б. Қалиұлы, М. Балақаев, Ф. Оразбаева, Ж. Дәулетбекова және т.б. ғалымдардың өз ғылыми еңбектерінде білдірген пікірлеріне тоқталамыз. Оқушының сөйлеу мәдениетін қалыптастырып, дамытуда оның тұлғалық мәдениетінің деңгейі де саралануы тиістігі дәйектеледі. Сөз мәдениеті мен тұлғалық мәдениет байланысы, тілдік тазалық пен тілдесім әрекеті, әдеби тілдік норма, тіл мәдениеті сынды ұғымдарға тоқталып, олардың өзара байланысын зерделейтін боламыз. Сөз мәдениетінің қазақтың ұлттық құндылықтарының бірі екендігін дәйектелетін болады. Жалпы тілдік материалдар, сөздік қордың дұрыс пайдаланылуы турасында пікірлерге тұжырымдар жасалады.

Тілдің грамматикалық, лексикологиялық, фразеологиялық қабаттарының оқушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастырып, дамытуда атқаратын рөлі өте зор екендігін де естен шығармауымыз керек. Себебі, тіл қабаттарының негізгі заңдылықтары мен ережелерін жақсы түсініп, ұғынатын оқушы айтылым мәдениетін де жоғарылата алады деп есептеуге болады. Әрине, тілдік емес факторлардың әсерлерін де жоққа шығара алмаймыз. Десек те, лингвистикалық қабаттардың сөйлеу мәдениеті ұғымына тікелей қатысы бар екендігі – бұлжымайтын аксиома. Жалпы ғылыми жұмыстармен айналысу барысында, яғни белгілі бір мәселенің шешімін, әдістемесін жасар алдында, бұл мәселенің теориялық және әдіснамалық негіздерін айқындап алу басты шарттардың бірі. Сондықтан осы мақаламызды оқушылардың айтылым мәдениетін қалыптастырудың лингвистикалық негіздерін айқындауға арнап

отырмыз.

Түйін сөздер: айтылым мәдениеті, сөйлеу мәдениеті, лингвистика салалары, лингвомәдениеттану, функционалдық сауаттылық, сөз мәдениеті.

Кіріспе. Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінің жаңартылуы шеңберінде білім алушыларға қойылатын негізгі талаптардың бірі – функционалдық сауаттылығының жоғары болуы. Мектеп оқушыларының сөйлеу мәдениетін қалыптастырып, дамыту – бүгінгі күннің маңызды мәселелерінің бірі. Жалпы білім саласында оқушыны нақты, таза, айқын сөйлеуге ұмтылдыру міндеті күшейіп отыр. Мұның себебі сөйлеу мәдениеті ауызша сөйлеудің жалпы тіл мәдениетіне қойылатын талаптармен қатар өзіне тән формалардың сақталуын талап ететінімен байланысты болып отыр. Бұл өз кезегінде болашақтың негізі оқушылардың тілдің әлеуметтік, қарым-қатынас рөлін күшейтуде рөлі үлкендігімен түсіндірілмек. Оқушылардың айтылым және оқылым сауаттылығы, сөйлеу мәдениетінің қалыптасып дамуына қазақ тілі, қазақ әдебиеті пәндері тікелей ықпал ететіні белгілі. Сөйлеу – бұл қарым-қатынастың жүзеге асырылуына тікелей ықпал ететін іс-әрекет, тілдік құбылыс. Таза, мәдениетті, әдемі сөйлеу – сәтті қарым-қатынас жасаудың кепілі. Қазақ тіл білімінде сөз мәдениеті, тіл мәдениеті, қазақ тілін оқыту мәселелеріне қатысты бірнеше ғылыми еңбек жазған ғалым М. Балақаев: «Тіл мәдениетіне жету жолы ұзық әрі қиын» [1, 27]– деп айтқан болатын. Ал, сөз мәдениеті туралы қазақ тілі энциклопедиясында қазақтың көрнекті ғалымы Н. Уәлиұлы: «Сөз мәдениеті – әдеби тілдің жазбаша, ауызша түрлеріне тән нормаларды игеру, сондай-ақ тілдік амал-тәсілдерді айтылмақ ойдың, сөздің мақсаты мен мазмұнын лайық дәл, бедерлі қолдана білу... Сөзді қазіргі әдеби тілдің нормасына сай дұрыс қолдану туралы білім (әсіресе грамматика, орфография салалары бойынша) негізінен мектепте беріледі... Сөз мәдениеті адамның жалпы мәдениеттілігінің, ойлау мәдениетінің жоғары болуын көздейді. Ана тілін ардақтау, тілді құрмет тұту – жалпы мәдениетке, оның ішінде сөз мәдениетіне қойылатын аса қажетті шарттардың бірі...» [2, 362] – деп тұжырымдайды. Ғалым атап өткендей сөз мәдениеті туралы алғашқы білім адам баласына мектеп қабырғасында беріледі. Сөз мәдениетінің қалыптасуы да сол кезден бастау алады. Сөйлеу мәдениеті тілдік нормада, әдеби тілде болып жатқан, пайда болған жаңа әдіс-тәсілдердің әсерінен өзгеріп, толықтырылып отыратыны белгілі. Сондықтан сөйлеу мәдениетінің мектеп қабырғасында қалыптастырылып, дамытуында да жаңа үрдістердің пайда болуы заңдылық деп қабылдауға болады.

Ғылым – бір жерде тұратын константалық көзқарастар қоры емес. Ол үнемі даму үстінде. Күнделікті жаңалықтар ашылуда. Адамзаттың өркендеп дамуына, түрлі жетістіктерге жетуіне, жаңалықтар ашуына ғылымның динамикалық күйі оңтайлы әсерін тигізбек. Тіл ғылымы саласы да ғылымның жаңа бағыттарының тоғысуы әсерінен түрлі жаңа бағыттарын қалыптастырды,

туындатты. Ол бағыттардың бірі – антропоэзектік бағыт еді. Өзінің аты айтып тұрғандай, бұл бағыт тілдегі зерттеулердің адамның өзіне, адамзаттың өзіне бағыттала отырып зерттеуді білдіреді.

Антропоэзектік бағыттың ықпалынан тіл білімі саласында когнитивтік лингвистика, прагмалингвистика, лингвомәдениеттану, психолінгвистика, этнолінгвистика, коммуникативті грамматика, т.с.с салалардың қалыптаса бастады. Осы тұста тілдік тұлғасы ерекше, қазақ тіл білімінің білгір ғалымы Б. Қалиұлының «Тіл білімінің жаңа бағыттары: концепт, прагматика, дискурс, мәтін» атты еңбегіне тоқтала кетсек дейміз. Автор өз еңбегінде былай дейді: «Дүниені, тілді антропоцентристік тұрғыдан зерттеу – ой мен тілді алғы шепке шығарды. Ой, сана арқылы дүниені танысың, ал тіл таныған зат пен ұғымға ат береді. Тіл – ойдың көрінісі. Ойдың (білімнің) қоймасы – тіл. Өйткені, ойда көрініс тапқан нәрсе тілде таңбаланады (белгіленеді). Тілдің басты қызметі – қоғамдағы адамдардың қарым-қатынас құралы»[3, 146]. Яғни ғалым тілдің жаңа бағыттарда зерттелуі адамның ой-санасымен тығыз бірлікте зерттелуіне ықпал ететінін айтады. Дей тұрса да, ғалым тілді дүниені танудың басты құралы екендігіне күмән келтіреді де, дүниені танитын адамның ой-санасы, ақылы, ал тіл оны жарыққа шығуына, яғни вербалдануына қажет негізгі құрал деп атап өтеді. Біз ғалымның бұл тұжырымымен келісеміз. Адамның ішкі жан-дүниесін, рухани байлығының, ақыл-парасатының, мәдениетінің көрінісі оның тілінде, сөз саптауында көрінетіні сөзсіз.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Тіл мәдениеті дегеніміз – оқыту үрдісінде, отбасында, жалпы адамдардың өзара қарым-қатынасы негізінде жазбаша және ауызша тілді игеру деңгейі. Ойды дұрыс, түсінікті, анық, дәл, әсерлі әрі әдеби тіл нормасын сақтай, тіл тазалығын сақтай жеткізе білу шеберлігі.

Сөз мәдениеті, сөйлеу мәдениеті, айтылым мәдениеті ұғымдарын ғылыми-әдістемелік тұрғыда жаңа бағыттар шеңберінде зерделеп жүрген қазақтың ғалым қыздары Ф. Оразбаева мен Ж. Дәулетбекованың ғылыми еңбектерінің маңызы өте зор. «Тілдік коммуникация парадигмалары: әдеби айтылым мен латынәліпбилі жазылым» атты ғылыми жоба аясында жариялаған бірнеше ірі ғылыми мақалаларына шолу жасадық. Солардың бірінде авторлар айтылым мәдениетін қалыптастырудың маңызы мен мүмкіндіктері туралы құнды пікірлерін білдірген еді. «Қазақ тілінде сөйлеу өнерінің өзіне ғана тән амалдарын, сөйлеу тәсілдерін, сөз әдебіне тән ұлттық қағидаларды жас ұрпақтың бойына сіңіру қазіргі таңдағы үздіксіз білім беру жүйесінің қай сатысында да өзекті болғандықтан, бұл мәселенің шешімін бірлесе іздеп табу – басты міндет»– дей келе, мына пікірмен ойларын жалғастырып, дәйектейді: «Білім алушының зияткерлік деңгейі мен тұлғалық мәдениетін арттырудың басты шарты – тілдік қатынасқа төселдіру амалдарын жүйелі үйрету. Бұл жерде «тілдік қатынас – сөйлеу тілі арқылы ұғынысу,

түсінісу дегенді нақтылай келіп, жай ғана қарым-қатынас дегеннен гөрі тамыры тереңге кеткен, өмірде өзіндік орны бар, қоғамның дамуы үшін ең қажетті қоғамдық-әлеуметтік ақпараттардың жиынтығы арқылы адамдардың бір-бірімен пікір алысуы, адамдық қатынастың түпқазығы дегенді білдіреді. Қазақ тіл білімінде тілдік қатынас теориясын арнайы зерттеп, оны ғылыми негіздеген отандық ғалымдар сөйлесім әрекетінің өзін бес топқа жіктейді: тыңдалым, оқылым, айтылым, жазылым, тілдесім. Соңғы жылдарға дейін, «сөйлеу» мағынасында қалыптасып келген «говорение» ұғымының «айтуға» жақын екенін дәлелдеп, «айтылым» терминін қалыптастырған болатын. «Айтылым – тілдік қарым-қатынас барысында адамның өз мақсатына сәйкес ойын жарыққа шығару процесі, өз сөзін екінші біреуге ұғынықты жеткізуі, санамен қабылданатын сыртқы дүниенің әсерін ауызша айту арқылы білдіретін, қатысымдық бірліктерді қамтитын күрделі процесс» деп нақты анықтама берді» [4, 43]. Сондай-ақ, осы еңбектің мазмұнында айтылым мәдениеті мәселесін тек диалогтік тұрғыдан емес, монологтік сөйлеу мәдениетімен тең қараған абзал деген пікір айтылады. Оның себебін айтылымда нақты қойылып отырған мәселе туралы адам өзінің ойын нақты, жүйелі етіп айтуы тиістігімен түсіндіреді. Монологтік сөйлеу мәдениеті әуелі жазбаша дайындалып, ауызша сөйлеу барысында жүзеге асырылатыны айтылады. Бұл ойларын нақтырақ дәйектеу мақсатында ғылыми еңбектің авторлары эксперименттік әдіс арқылы білім алушыларға түрлі тапсырмалар беріп, процесті толықтай талдайды. Мәтіндік тапсырмалар арқылы (мәтін құрылымына қойылатын негізгі талаптарды орындауды үйрету арқылы) айтылым, сөйлеу мәдениетін қалыптастырудың алғашқы жетістіктеріне талдау жасалынады. Басты ұстаным ретінде коммуникативтік-прагматикалық әдістер жүйесін қолдана отырып, жүргізілген зерттеу жұмысының негізгі тұжырымдары, қорытындысы айтылым мәдениетін тереңірек зерттеуде ғылыми-әдістемелік негіз болатынын мойындаймыз. Айта кетуіміз керек: коммуникативтік-прагматикалық әдіс те антропоөзектік бағытта қолданылатын жаңа әдістердің бірі болып табылады.

Талқылау мен бақылау. Осы мақаланы жазу барысында жалпы отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне шолу жасап, саралау барысында сөйлеу және айтылым мәдениетін қалыптастыру мәселесі түрлі аспектіде қарастырылғанын байқадық. Мақаланың осы бөлімінде бірқатар зерттеу жұмыстарындағы тұжырымдармен бөлісетін боламыз. Қазақ тілі сабағында оқушылардың (сегізінші сынып бойынша) айтылым мәдениетін қалыптастырудың лингвистикалық аспектілерін айқындауда жалпы оқу бағдарламасында қамтылатын тіл білімінің салаларын атап өтуді жөн көрдік. Атап айтар болсақ: орфография (жалқы есімдердің жазылу принциптері және т.б.), стилистика (стильдік ауытқулар, публицистикалық, ғылыми стиль және т.б.), лексикология (перифраздар және сөздік қор, сөздік құрам және т.б.), фонетика (интонацияның құрамдас бөліктері), синтаксис (сөз тіркесі, мәтін

құрылымы және т.б.), пунктуация (тыныс белгілері). Бағдарлама мазмұнында берілген тапсырмалар мен оқу мақсаты толық логикалық үйлесімділікте құрастырылғанын байқаймыз. Қазақ тілі сабағында сөйлесім әрекетінің барлық төрт түрі қарастырылған. Айтылым әрекетіне қатысты берілетін тапсырмалар да дұрыс құрастырылған деп айтуға болады. Көбінесе беліглі бір жағдаят аясында оқушы тарапынан жасалатын іс-әрекетке түрткі болатын тапсырмалар қарастырылған. Мәтінмен жұмыс жасау арқылы айтылым мәдениетін қалыптастырып, дамыту мүмкіндіктері бар екендігін де байқадық.

Жалпы қазіргі таңда жоғары сынып оқушыларының айтылым мәдениетінің дұрыс қалыптасуы үшін түрлі әдістерді қолдануға болады. Тілдік қабаттардың негізгі қағидаларын үйрете отырып, оқушылардың тілдік сауаттылығын (тілдік құзыреттілігін), тіл мәдениетін дамытуға болады. Педагогикалық сөздікте мынадай анықтама берілген: «Оқушылардың тіл мәдениеті – оқыту үрдісі мен адамдардың тілдік қарым-қатынасы негізінде жазбаша және ауызша тілді игеру деңгейі. Оған тілдің мағыналылығы, ойлылығы, байлығы, көркемдігі мен жалпы тілдік нормалардың сақталуы тән» [5, 26]. Яғни оқушының тілді игеру әлеуетінің көрсеткішімен тіл мәдениетінің көрсеткіші өте жақын дегенді түсіндіреді. Тілші-әдіскер ғалым В. Лолуа заманауи білім беру саласындағы үрдісті былай танытады: «Бүгінгі білім беру мазмұны тұлғаның барлық шығармашылық мүмкіндіктерін жүзеге асыру үшін жағдай жасауға, қоғамның әрбір мүшесінің жан-жақты эстетикалық, оның ішінде сөйлеу мәдениетін меңгеруіне бағытталған» [6, 4]. Бұл үрдістің барлық әлемде өзекті екендігін тағы да айғақтап отыр. Біздің еліміздегі білім беру жүйесіндегі үрдістің де мазмұны осыған саяды. Сондай-ақ әр елдің өзіндік ерекшелігі де бар екендігін ұмытпағанымыз жөн. Тұлғаның толыққанды дамып, жалпы мәдениетінің жоғары болуы үшін оның тіл мәдениетінің (сөз саптауы, сөйлеу мәдениеті) жоғары болғаны шарт. Әрине мұндайда мектеп қабырғасында берілген білім мен тәрбиенің маңызы зор. Тілдік пәндерде (біздің жағдайымызда қазақ тілі сабақтарында) мұғалімнің алдында бірнеше мәселелер тұратынын атап өтсек: 1) оқушылардың тіл қабаттары жөніндегі таза білімдерін жетілдіру; 2) әдеби тілдік норманы меңгерту; 3) өз ойын дұрыс жеткізуге үйрету; 4) сөздер мен сөз өрнектер дұрыс мақсатта қолдануға үйрету; 5) сөйлесім жағдаятына немесе тақырыпқа сәйкес керекті, қажетті сөздерді дұрыс таңдап, қолдануды үйрету. Сөйлеу ақыл-ой дамуының негізгі көрсеткіші деп танитын болсақ, оның сапасы тұлғаның (оқушының) ақыл-ой өрісінің сипаттамасын білдіреді деген ойға келеміз. Сондықтан да тілдік пән мұғалімі сөйлеу (айтылым) мәдениетін дамытудың өзектілігін түсінуі тиіс. Көп жағдайда оқушылар сыныпта түрлі мәтіндермен жұмыс жасайды. Нақтырақ айтсақ, мәтін – оқушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастырып, дамытуға ықпал ететін ең басты әрі маңызды материал. Себебі мәтін түрлі әңгімелесу, талқылау сияқты сөйлеу актілерінің туындауына себепкер бола алады. Аудиториялық

сабақтарда немесе сыныптан тыс қосымша сабақтар кезінде жоғары сынып оқушыларының сөйлеу, айтылым мәдениетін қалыптастыруда оқытудың заманауи әдістерін қолдануды ұсынамыз. Әдетте жоғары сыныптарда дебат, диспут, пікір-талас түрлерін қолдану өз нәтижесін беріп жатады.

Ресейлік ғалымдардың ой-пікірін тыңдайтын болсақ, тілдік пәндерді жүргізуде оқушылардың айтылым мәдениетін дамытуда тілдік ойындарды қолданудың тиімділігі басым деп көрсетеді. Орта сынып оқушыларының сөйлеу мәдениетін қалыптастырып, дамытуда оқу жылдамдығына, жаңылтпаш айтқызып жарыс жасауға, «Кім жылдам?» ойындарын ұйымдастыруға кеңес береді. Ал жоғары сынып оқушыларының (7-9-сынып оқушылары үшін) «Рөлдік ойындар» әдісін қолдауды ұсынады. Мысалы, мұғалімнің рөлін атқарып, өз жолдастарының орындаған жұмыстарына талдау жасап, бағалау [7]. Біздің ойымызша «Рөлдік ойындар» әдісі де тиімді әдістердің бірі болып табылады. Сегізінші сынып оқушылары жасөспірімдік кезеңде жүргенде өздерін ересек адамдар секілді ұстағысы келіп, тезірек есейіп кетуге асық болатынын ескеретін болсақ, мұғалім рөліне еніп, жолдастарын бағалау жұмысына қызыға кіріседі. Ал, қызығушылық бар жерде міндетті түрде білім нәтижелі болатынын ескертуіміз артық болмас. Жалпы оқушылардың шығармашылық белсенділігін қажет ететін тапсырма түрлері, әдіс түрлері тиімді деп ойлаймыз.

Ғалым-педагог А.К. Ибраимова өзінің ғылыми-әдістемелік мақаласында білім алушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастырып, дамытып, жоғарылатуға қатысты мынадай пікір білдіреді: «Білім алушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастырудың ең тиімді әдістерінің бірі ретінде ойындық және рөлдік жағдаяттарды қолдану деп есептеймін... Әсіресе, жоғары сыныптарда сахналандыру әдісін қолданғанды құптамаймын. Оқушылар алдыға қойылған мәселенің, сұрақтардың жауабын беру мақсатында өздері дайыналады, маериалдар қарайды, өз пікірлерін қорғап, одан қалды тіпті ғалымдар арасындағы пікірқайшылықтарын да талдап, ортаға салатын болады. Бұл оқушылардың тілдік дағдыларын, оның ішінде тіл мәдениетін қалыптастыруға зор ықпалын тигізеді» [8]. Сондай-ақ ғалымның мына пікірі біздің ойымыбен тұспа-тұс келгенін атап өткіміз келеді: «Сөйлеу мәдениеті осы сәттегі сөйлеу жағдаятында қажетті тілдік құралдарды дұрыс, толықтай қолдана алуды білдіреді. Басқаша айтар болсақ, айтушы (сөйлеуші) түрлі функционалдық стильдерді пайдалана алу қабылетінің бар екендігін білдірсе керек. Функционалдылық пен вариативтілік сөйлеу мәдениетінің жалпы проблемаларының қырларынан көрініс береді. Бұл екеуін бөліп-жарып қарастыру сөйлеу мәдениетіндегі өзекті мәселелерді шешуге зор ықпал ете алмас деп ойлаймыз» [8].

Сондай-ақ, орыс тіл біліміндегі сөз мәдениеті мәселелерін зерттеген ғалым О.И. Милостивая сөз мәдениетінің деңгейі туралы былай айтады:

«Жоғары сөз мәдениеті деген ұғымға әдеби тілдік норманы қолдана алатын қабілеттілік қана кірмейді, оған сол әдеби тілік норманы нақышына келтіріп қолдана алу, стилистикалық тұрғыда дұрыс қолдана білуді, яғни әдеби тілдік норма заңдылықтарын толық көлемде игере алған қабілеттік қамтылуы тиіс» [9,82]. Ғалым пікірінен әдеби тілдік норма заңдылықтарын толық игерген тұлғаның сөз мәдениетінің жоғары деп бағалануының негізгі алғышартын көрсетеді деп түсінеміз. Оқушылар деп айтқан күннің өзінде жалпы оқушылар емес, әр оқушының жеке тұлғалық қабілеттерін де ескере отырып, сөйлеу мәдениеті деңгейін бағалайтынымызды белгілеп алуымыз керек деп есептейміз. Мақаламыздың бастапқы бөлімінде көрсеткеніміздей әр оқушының тілдік қабілеті де ескертілуі тиіс. Қуанарлық бір факт бар екенін айтқымыз келеді, сөйлеу мәдениетін қалыптастыру мүмкіндігі барлық адамда бар, оны дамытып, жетілдіру де әрбір жеке тұлғаның қызығушылығына тікелей байланысты екендігін атап өткіміз келеді. Яғни адам бойындағы сөйлеу мәдениетін қалыптастыру, оны дамыту еңбектеніп, білім алумен қол жеткізілетін қабілет, дағды деп айтсақ болады.

Отандық жас ғалымдардың шетелдік ғылыми баспада жариялаған ұжымдық ғылыми мақаласымен танысып көрдік. Бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу дағдысын пәнаралық байланыста қалыптастыруға қатысты жазылған еңбекке шолу барысында кіші жастағы балалардың тілдік, сөйлеу дағдыларын қалыптастырудың өзіндік ерекшеліктері мен күрделіліктері де бар екендігін байқадық. Жас балалардың сөйлеу дағдысын қалыптастыруда да кешенді әдістер қолдану керектігін атап өтеді. Қазақстандық және шетелдік білім беру жүйесіне талдау жасай келе, әрбір ұлттың өзіндік құндылықтарының айрықша қызметі мен маңызы туралы айтылады [10]. Біздің де ойымыз осы тұста тоғысып жатыр. Сөйлеу мәдениетін, айтылым мәдениетін қалыптастырып, дамытуда ұлттық құндылықтар бірінші орынға шыққаны дұрыс. Себебі әрбір ұлттың рухани байлығының бейнесі, мәйегі оның ұлттық тілінің қорында орналасады. Оқытудың жаңа технологияларын пайдалана отырып, тілді үйрету тілді игеруге оңтайлы жағдай жасайды десек, тілдің ұлттық құндылықтарымен сусындата отырып оқытуда тілді меңгерудің сапалық-құндылық бағасы өсіп, тіл тұтынушысының сөздік қорының сапасы да жоғарылайтынын ескергеніміз жөн.

Тілші-ғалым Дж.Рахмоновтың «Заң саласындағы білім алушылардың сөйлеу мәдениеті» атты мақаласында жалпы сөйлеу мәдениетінің заң саласындағы білім алушылар үшін алатын орны ерекше деп көрсетеді: «Заң саласында білім алып жүрген студенттер заңнамаларды біліп, процедураларды жасап, орындап қана қоймайды. Олар өздерінің клиенттерімен, әріптестерімен тілдесімдік қарым-қатынас жасай білуі тиіс. Яғни тілдік дағдысы, сөйлесе алу, тілдік қатынасқа түсуде өзінің қабілетін дамытуы тиіс. Сондықтан оларды кәсіби ортасында сәтті, табысты мансап құруында да, қызмет жасауында да

коммуникативтік білім-білік, ағдысы маңызды рөл атқарады деп сенімді айтамыз»- деп, сөйлеу мәдениетінің қоғамдық-әлеуметтік мәнін айқындайды [11]. Қандай мамандықты меңгерсе де білім алушылар үшін сөйлеу мәдениетін қалыптастырып, дамытудың маңыздылығын тілге тиек еткіміз келеді. Әр мамандықтың өз лексикалық қоры болатынын жақсы білеміз. Десек те, тілдік қатынастың негіздерін игеріп, сөздік қорды дұрыс, мақсатқа сай қолдана алуға үйрену – болашақ мамандарға қойылатын алғышарттардың бірі. Әрине бұл тұста да диалогтік аспектіден гөрі монологтік аспектіде қарастырылып, білім алушылардың жеке тілдік дағдыларын игертуге көңіл бөлген дұрыс деп ойлаймыз.

Еліміздің түкпір-түкпірінде оқушылардың айтылым мәдениетін қалыптастыру мәсеелесіне арналған мектеп ұстаздарының да ізденіс, ғылыми-әдістемелік мақалаларымен де таныстық. Солардың бірі Б.Түймебайдың «Оқушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыру» атты мақаласында айтылған неізгі тұжырымды келтірсек: «Сөйлеу мәдениетіне тәрбиеленудің жолға қойылуы – бүгінгі қоғамдық-әлеуметтік сұраным талабынан туындап отырған мәселе. Осы орайдағы негізгі шарттар – сабақтарда өзін-өзі дамыта отырып, пікір талас барысында сөз мәдениетін заман талабына сай деңгейде дұрыс қолдана білу іскерліктерін жетілдіру маңызы. Қазіргі таңда сөйлеу мәдениетін оқытуда оқушының өзіндік ізденістеріне негіздей отырып білім алуына және біліктерді меңгеруіне қажетті жағдайларға молырақ мүмкіндік беру мәселесі беріледі. Осы орайда оқушының өздігінен ізденуіне, түрлі жағдаяттарды қарсыласының жауабына сай етіп және оның лингвистикалық дүниетанымының кеңеюіне жол ашатындай оқушының ойлау қабілетін әр қырынан өздік әрекеті арқылы тану жолымен меңгертіледі. Оқушылардың сөйлеу мәдениетін жоғары деңгейде көрсету мақсатында дидактикалық, әдістемелік ұстанымдар арқылы іске асыру қажет. Осы бағыт-бағдар бойынша оқушылардың бойында сөйлеу мәдениетінің бастапқы негізін қалыптастыруға болады. Оқушылардың тіл мәдениетін жақсартуда біржақты ата-ана емес, мұғалім, психологтар, қоршаған ортасы да әсер етеді. Мектептегі сыныптан тыс үйірмелер арқылы оқушылардың рухани, мәдени дамуын күшейтуге болады. Әрбір үйірменің мақсаты ретінде сөйлеу мәдениетін жақсарту деп қосымша алуға болады. Себебі оқушы әрбір үйірмеде пікір алмасып, сұрақ қойып, талдау жасайды. Көрсетілген бағыттар бойынша мынадай міндеттер жүктеледі: - сөйлеу мәдениеті негіздерін меңгерту; - сөз қолданудың ұлттық дәстүрлерін жаңғырта отырып, сөз әдебінің нормаларын меңгеру; - шешен сөйлеуге төсемді әлеуметтік-тілдік дағдыларын қалыптастыру. Осы міндеттерді орындау арқылы оқушылардың рухани тәрбиесін, ұлттық рухын, тіл мен білімін дамытуға жол ашыламақ» [12]. Мектеп ұстаздары да үнемі ізденіс үстінде жүретін мәдениетті тұлға екендігінің айғағы деп айтар едік. Оқушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыру тек қазақ тілі пәнінің мұғаліміне жүктелген міндет емес, оны

бүкіл ұжым, қоғам болып атқаруымыз керек деген ойын ұғындырып тұр.

Нәтижелер. Мақаламыздың бұл бөлімінде оқушылардың айтылым мәдениетін қалыптастырудағы лингвистикалық тұжырымдардың негізгілерін келтіруді жөн санап отырмыз.

Оқушылардың айтылым мәдениетін қалыптастыруда басшылыққа алынатын ұстанымдар:

- оқушылардың айтылым мәдениетін жетілдіруге бағытталған тапсырмаларды олардың жас ерекшелігіне сай етіп құрастыру;

- оқушылармен жұмыс жасауда «адам – мәдениет – қоғам» триадасының бірлікте болуын жіті есте сақтау, бақылау;

- сынып ішінде және сыныптан тыс ұйымдастырылатын жұмыстарды оқушылардың жеке қызығушылығымен байланыстыра отырып жүзеге асыру;

- ұлттық құндылықтарды тілдің мүмкіндіктері аясында оқушылардың бойына сіңіру, тілге, ұлтқа деген құрметін оятып, қалыптастыру;

- тілші-мамандардың құнды еңбектерін, тіл мәдениетіне қосқан үлестерін насихаттап, түсіндіре отырып, сөйлеу мәдениетіне, тіл тазалығына баулу;

- мәтін арқылы айтылым мәдениетін қалыптастыру мақсатында оқушылардың жеке тұлғалық көзқарастарын қажет ететін жағдаяттық тапсырмалардың үлесін көбейту.

Бұл ұстанымдар тақырыпқа орай жазылған, қорғалған еңбектердегі негізгі тұжырымдардан екшеліп алынды. Оқушылардың айтылым мәдениетін қалыптастыру мәселесіне арналған еңбектер саны біршама бар, тіпті өткен ғасырда тілші-мамандардың, педагог-ғалымдардың да еңбектерін айтылды. Әр зерттеу жұмысының аспектісі әрқалай. Бірі әдістемелік тұрғыда келсе, енді бірі тілдік, философиялық, психологиялық тұрғыда келген. Бірақ барлығына ортақ қыр – оқушылардың коммуникативтік дағдыларының сапасын, тіл мәдениетінің сапасын жоғарылатуға бағытталуы.

Еліміздегі білім беру жүйесінің жаңартылуы, мақсаттарының ұлттық құндылықтарды насихаттап, ұрпаққа сіңіруге бағытталуы педагогтардың алдына жаңа мақсат-міндеттерді белгілеп отыр. Бүгінгі мектеп қабырғасында білім алып жүрген оқушылар – елдің ертеңі. Ұлтымыздың алтын мұрасы – тілді құрметтеуге үйретіп, баулу арқылы жас ұрпаққа дұрыс білім мен тәрби беріледі деп ойлаймыз. Оқушылардың айтылым мәдениетінің деңгейі – мұғалімнің еңбегінің көрсеткіші. Оның себебі алған білімін іс-тәжірибе барысында қолдана алуға үйрету мұғалімнің міндеті. Әрине, бұл тұста жанама факторлардың да ықпалы болуы мүмкін деген пікірді де ескереміз. Себебі тіл мәдениетін қалыптастыруда оқушыға тек мұғалім ғана әсер етеді деген пікір дұрыс емес. Оқушының тілдік мәдениетіне ата-ана, мектеп және ортасы бірдей әсер етеді. Сондықтан тіл сабақтарында да экстралингвистикалық факторлардың ықпалы бары ұмытпаймыз. Десек те, оқушының өміріне ықпал жасаушы үш

ортаны бірлікте жұмылдырып, қоғамда өз орнын табуына септігін тигізуге болады. Экстралингвистикалық факторларға мыналарды жатқызуға болады: өмір сүріп отырған дәуірдің әсері (қазір гаджеттердің заманы екенін ескерейік), әлеуметтік ортасы (ата-анасы, достары), психологиялық ахуалы (тұрақты немесе тұрақты еместігі), үйде ата-анасының қолданатын тіліне байланысты және т.б.

Сонымен, тілдің жаңа бағыттары аясында жүргізілген зерттеу нәтижелері сөйлеу мәдениетін қалыптастырып, дамытуға өз ықпалын тигізетінін байқатты.

Қорытынды. Танымдық (когнитивтік) лингвистиканың негізгі ұғымдары – концепт, әлемдік тілдік бейнесі, ұлттық дүниетаным, ұлттық таным – барлығы жеке тұлғаның әлем туралы жалпы көзқарасын қалыптастырып, танып-білуіне тікелей байланысы бар. Когнитивтік тіл білімінің негізгі принциптері арқылы білім алушының тілді кеңірек түсініп, қабылдауына ықпал етеді. Сондықтан айтылым мәдениетін қалыптастыру мақсатында құрастырылатын тапсырмаларда оқушының танымдық әлеуетін өсіретін материалдар болғаны абзал. Сол сияқты лингвомәдениеттану ғылымының да айтылым мәдениетін қалыптастыруға бағытталған тапсырмаларда көрініс беруі оң әсерін тигізеді деп сенеміз. Себебі өз еліңнің, ұлтыңның мәдениетін тілің, тілдік қазынаң арқылы таныстырып, бойына сіңіру – ертеңгі ұрпақтың өз қоғамы үшін қайырлы, мейірімді болуына себеп болмақ. Психоллингвистика саласының жетістіктерін тілді үйретуде қолдану да оң нәтижесін бермек. Себебі ең бірінші жеке тұлғаның психологиялық ерекшеліктерін, даму психологиясы аясында кіріктіріле зерттелуі тілді меңгеру қарқынын жеңілдете түседі. Әлеуметтік лингвистика, нейролингвистика, прагмастилистика және т.б. тіл білімі салаларының да алар орны бөлек. Әр саланың өзіндік зерттеу нысаны, зерттеу пәні айқын, біздің зерттеуіміздің нәтижелі болуына да өзіндік үлесі болмақ.

Зерттеу барысында біздің назарымызды ерекше аударған қызықты зерттеу жұмыстары да кездесті. Сол жұмыстардың бірі скопуста жарияланған ғылыми мақала еді. Бұл мақалада 20 неміс және 20 бразилиялық респонденттен тұратын екі топқа жүргізілген 40 сұхбатта табылған сөйлеу мәнерлеріндегі мәдениетаралық айырмашылықтар талданады. Тіл қолданудағы басым айырмашылықтарды суреттегеннен кейін зерттеуші әр топқа тән сөйлеу мәнерлерін олар қызмет ететін сөйлеудің белгілі бір функцияларымен байланыстырады. Талдау нәтижелері бразилиялық топта фатикалық, поэтикалық және экспрессивті функциялардың басым екенін көрсетеді, ал сілтемелік және металингвистикалық функцияларды пайдалану неміс жауаптарында жиі кездескенін айтады. Соңында, мақалада бұл тұжырымдарды олардың әртүрлі мәдени және тарихи орталарға енуімен және мәдениетаралық прагматика саласындағы басқа зерттеулермен өзара байланыс арқылы ішінара түсіндіруге болатыны көрсетілген [13]. Сөйлеудің, сөйлеу мәдениетінің түрлі аспектіде қарастырылуы атаулы саланың әлі де өзекті мәселелерінің бар екендігін көрсетеді. Ғылым дамыған сайын жаңа бағытта зерттеулердің

туындауы заңды құбылыс деп білеміз. Қазақ тілін тұтынушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастырып, дамытудың көкейкесті мәселелері біздің еңбегімізде көрініс тауып, өзінің ғылыми құндылығын дәйектеді деп сенеміз.

Зерттеудің қорытынды тұжырымдарын ұсынамыз: қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың зияткерлік-көшбасшылық мүмкіндіктерін жоғарылатуда олардың функционалдық сауаттылығын, сөйлеу мәдениетін қалыптастырып, дамытудың маңызы өте зор. Күрмеуі күрделі мәселелердің бірі ретінде зерттеуіміздің басты нысаны оқушылардың тұлғалық мүмкіндіктерін, оның тілдік мәдениетін дамытуда ғылымның жаңа бағыттарының жемістерін, тиімді жолдарын дұрыс таңдай білген абзал. Қазақ тілін оқуы барысында тілдік қабаттардағы жаңа қағидаларды да қамтып, оқу үдерісін ұйымдастыруда көздеген мақсатымызға жете алатынымызға сенімдіміз.

Әдебиеттер:

1. Балақаев М. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту. – Алматы: Мектеп, 1989. – 96 б.
2. Қазақ тілі: Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998. – 509 б.
3. Қалиұлы Б. Тіл білімінің жаңа бағыттары: концепт, прагматика, дискурс, мәтін (мақалалар жинағы). – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 246 б.
4. Оразбаева Ф., Дәулетбекова Ж. Коммуникативтік-прагматикалық парадигма: айтылым мәдениетін қалыптастырудың маңызы мен мүмкіндіктері // ҚазҰУ Хабаршысы: Филология сериясы. №3 (183), 2021. – Б. 43-49.
5. Педагогический словарь. – М.: Изд-во Академии педагогических наук, 1990. – 384 с.
6. Лолуа В. Формирование культуры речи школьников в процессе лингвоэстетического анализа художественного текста: дисс...док.пед.наук: 13.00.01. – М.: 2002. – 345 с.
7. Повышение речевой культуры учащихся на уроках русского языка и литературы в 5-9 классах / С.Д.Пряхина, О.Г.Малышева, И.В. Жукова – Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2019. – №20(258) – С. 500-502. – URL: <https://moluch.ru/archive/258/59178/>.
8. Ибраимова А.К. Формирование речевой культуры учащихся на уроках русского языка и литературы // URL: <https://articlekz.com/article/20075>.
9. Милостивая О.И. Формирование речевой культуры у учащихся 5 классов на уроках русского языка // Наука. Мысль: электронный периодический журнал. Научный журнал. – 2016. – №8-1. – С. 81-87. URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-rechevoy-kultury-u-uchaschihsya-5-klassov-na-urokah-russkogo-yazyka/viewer>.

10. Yesnazar A and co-auth. Elementary School children's Speech Skills in Interdisciplinary ICT Communication // World Journal on Educational Technology: Current Issues. Volume 13, Issue 1, (2021) 147-159. – URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1288585.pdf>.

11. Rahmonov J.A. The culture of speech among legal students //Academic research in modern science. International scientific-online conference. – 2022. URL: <https://zenodo.org/records/7234508>.

12. Түймебай Б. Оқушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыру// «Adisteme.kz» педагогикалық журнал. 21.05.2018. URL: <https://adisteme.kz/oqysylardyn-soiley-madenietin-qalyptastyry.html>.

13. Ulrike Schröder. Speech styles and functions of speech from cross-cultural perspective // Journal of Pragmatics. Volume 42, Issue 2, February 2010, – p. 466-476. URL: <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2009.06.014>.

Г.Н. КЛЫЧНИЯЗОВА., Г.Т. СЫРЛЫБАЕВА

Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ УЧЕНИКОВ

Аннотация. В данной статье рассматриваются лингвистические аспекты формирования речевой культуры учащихся. Определяется особая роль разделов лингвистики в культуре речи. Проведен обзор и анализ работ зарубежных и отечественных ученых-лингвистов и ученых-методистов.

В рамках новых направлений языка речь идет об основных принципах и методах, которыми пользуются и руководствуются при развитии языковых проявлений речевой культуры у учащегося. В нашей статье мы уделяем внимание на мнения таких ученых, как: Н. Уали, Б. Калиулы, М. Балакаев, Ф. Оразбаева, Ж. Даулетбекова и др. Утверждается, что уровень личностной культуры учащегося должен дифференцироваться в формировании и развитии речевой культуры ученика. Особое внимание было уделено таким понятиям, как соотношение культуры слова и культуры личности, чистоты языка и языкового общения, нормы литературного языка, культуры языка, изучим их взаимосвязь. Подтверждено, что культура речи является одной из национальных ценностей казахского народа. Делаются выводы по мнению о правильном использовании общезыковых материалов и словарного фонда.

Не следует забывать, что такие разделы языкознания, как: грамматика, лексикология и фразеология играют очень важную роль в формировании и развитии речевой культуры учащихся. Можно предположить, что учащийся,

понимающий основные законы и правила языковых пластов, также может повышать свою речевую культуру. Конечно, нельзя исключать влияние экстралингвистических факторов. Однако незыблемой аксиомой является то, что разделы языкознания имеют прямое отношение к понятию культуры речи. В ходе общенаучной работы, то есть перед решением и методологией конкретной проблемы, одним из главных условий является определение теоретико-методологических основ этой проблемы. Поэтому данную статью мы посвящаем выяснению лингвистических аспектов формирования речевой культуры учащихся.

Ключевые слова: речевая культура, культура речи (слова), разделы лингвистики, лингвокультурология, функциональная грамотность, культура слова.

G.N. KLYCHNIYAZOVA, G.T. SYRLYBAYEVA

I. Zhansugurov Zhetysu University, Taldykorgan, Kazakhstan

LINGUISTIC ASPECTS OF THE FORMATION OF STUDENTS' SPEECH CULTURE

Annotation. This article discusses the linguistic aspects of the formation of students' speech culture. The special role of sections of linguistics in the culture of speech is determined. A review and analysis of the work of foreign and domestic linguists and methodologists was carried out.

Within the framework of the new directions of the language, we are talking about the basic principles and methods that are used and guided in the development of the language manifestations of the student's speech culture. In our article, we pay attention to the opinions of such scientists as: N. Uali, B. Kaliuly, M. Balakaev, F. Orazbaeva, Zh. Dauletbekova and others. It is confirmed that the level of the student's personal culture should be differentiated in forming and developing the student's speech culture. We will focus on such concepts as the relationship between word culture and personal culture, language purity and language communication, literary language norm, language culture, and study their interrelationship. It will be confirmed that word culture is one of the Kazakh national values. Conclusions are made for opinions on the correct use of common language materials and vocabulary.

We should not forget that such sections of linguistics as: grammar, lexicology and phraseology play a very important role in the formation and development of students' speech culture. Because it can be assumed that a student who understands the basic laws and rules of language layers can also improve their speech culture. Of course, the influence of extralinguistic factors cannot be ruled out. However, it is an unshakable axiom that the sections of linguistics are directly related to the concept of speech culture. In the course of general scientific work, that is, before the solution

and methodology of a specific problem, one of the main conditions is to determine the theoretical and methodological foundations of this problem. Therefore, we devote this article to clarifying the linguistic aspects of the formation of students' speech culture.

Keywords: speech culture, culture of speech (words), sections of linguistics, linguo-culturology, functional literacy, culture of the word.

References:

1. Balaqev M. Tıl mädenietı jäne qazaq tılın oqytu. – Almaty: «Mektep», 1989. – 96 b.
2. Qazaq tılı: Ensiklopedia. – Almaty: Qazaqstan Respublikasy Bılım, mädeniet jäne densaulıq saqtau ministrlıgı, Qazaqstan damu instituty, 1998. – 509 b.
3. Qalıüly B. Tıl bılımunıñ jaña bağyttary: konsept, pragmatika, diskurs, mätn (maqalalar jınağy). – Almaty: Memlekettik tıldı damytu instituty, 2012. – 246 b.
4. Orazbaeva F., Däuletbekova J. Komunikativtik-pragmatikalıyq paradigma: aitylym mädenietın qalyptastyruıdyñ mañyzy men mümkindikteri // QazÜU Habarşysy: Filologia seriasy. №3 (183), 2021. – B. 43-49.
5. Pedagogical dictionary. – Moscow: Izd-vo Academy of Pedagogical Sciences, 1990. – 384 p.
6. Lolua V. Formation of speech culture of schoolchildren in the process of linguoesthetic analysis of artistic text: diss...doc.ped.science: 13.00.01. – Moscow: 2002. – 345 p.
7. Improving the speech culture of students in classes of Russian language and literature in 5-9 classes / S.D. Pryakhina, O.G. Malysheva, I.V. Zhukova. – Text: neposredstvennyj // Molodoi uchenyi. – 2019. – No. 20(258) – P. 500-502. – URL: <https://moluch.ru/archive/258/59178/>.
8. Ibraimova A.K. Formation of speech culture of students in lessons of Russian language and literature // URL: <https://articlekz.com/article/20075>.
9. Milostivaya O.I. Formation of speech culture in students of 5th grade in the lessons of the Russian language// Nauka. Example: electronic periodical magazine. Scientific journal. – 2016. – No. 8-1 – S. 81-87. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-rechevoy-kultury-u-uchaschihsya-5-klassov-na-urokah-russkogo-yazyka/viewer>.
10. Asel Yesnazar and co-auth. Elementary School Children's Speech Skills in Interdisciplinary ICT Communication// World Journal on Educational Technology: Current Issues. Volume 13, Issue 1, (2021) 147-159. – URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1288585.pdf>.
11. Rahmonov J.A. The culture of speech among legal students // Academic research in modern science. International scientific-online conference. – 2022. URL: <https://zenodo.org/records/7234508>.
12. Tuimebai B. Formation of speech culture of students// Pedagogical

magazine «Adisteme.kz». 21.05.2018. URL: <https://adisteme.kz/oqysylardyn-soiley-madenietin-qalyptastyry.html>

13. Ulrike Schröder. Speech styles and functions of speech from cross-cultural perspective // Journal of Pragmatics. Volume 42, Issue 2, February 2010, Pages 466-476. URL: <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2009.06.014>.

Авторлар туралы мәлімет:

Клычниязова Гульнар Нурғалиевна – І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің доктаранты, Талдықорған, Қазақстан.

Клычниязова Гульнар Нурғалиевна – докторант Жетысуского университета имени И.Жансугурова, Талдыкорған, Казахстан.

Klychniyazova Gulnar Nurgaliyevna – Doctoral student, I.Zhansugurov Zhetysu University, Taldykorgan, Kazakhstan.

Сырлыбаева Гульнара Торбековна – филология ғылымдарының кандидаты, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің қауымдастырылған профессор м.а., Талдықорған, Қазақстан.

Сырлыбаева Гульнара Торбековна – кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора Жетысуского университета имени И. Жансугурова, Талдыкорған, Казахстан.

Syrlybayeva Gulnara Torebekovna – Candidate of Philological Sciences, acting associate professor of, I.Zhansugurov Zhetysu University, Taldykorgan, Kazakhstan.

FTAMP: 17.01.45

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.20>

Н.А. МАЖИЕВА¹

*Н.С. БАЛТАБАЕВА²

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.^{1,2}
(e-mail: nmazhi72@gmail.com¹, balnargiza@mail.ru²)

ЭПОСТАРДАҒЫ «ҚАҒАРМАН-ҚЫЗДАР» БЕЙНЕСІН ЖОО-ДА СТО ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ

Аңдатпа. Мақалада түркілік эпостардағы «қаһарман-қыздар» бейнесін негізге ала, сыни тұрғысынан ойлау технологиясы арқылы оқытудың маңыздылығы қарастырылады. Эпостардағы «қаһарман-қыздар» бейнелерінің типологиялық ерекшеліктер мен ұқсастықтары сараланады. Кіріспеде әлем және түркі халықтарына ортақ «қаһарман-қыздар» бейнесі туралы сипатталады. Олардың ерлігі мен ақылдылығы қос жүріп, халық жадында сақталғандығы жайлы сөз қозғалады. Қайсібір жырдағы жауынгер қыздың әрбір іс-әрекеті батырға ылайық екендігі, ғасырлап жырлаған ақын-жыраулардың өзегінде қалғандығы туралы мысалдар келтірілді. Сол сияқты, күні бүгінге дейін фольклортанушы, педагог маман зерттеушілерінің еңбектерінен аталған тақырымыздың орын тауып келгені және бұл тақырыптың ешқашан өзектілігін жоя қоймайтындығы еңбектерінен дәлел.

Осыған орай, жырдағы батыр қыздардың дүниеге келгеннен бастап, өскен ортасы, оның отбасында алған тәрбиесі, салт-дәстүрлері, т.б., оның тұлғалық тұрғысынан жүйелі талдаулар орын алады. Яғни, ЖОО-да студенттер арасында жүргізілген сауалдар мен сабақ барысындағы пікірталастар, олардың көзқарасы, ой-өзегі талданды. Сыни тұрғысынан ойлау технологиясы дәрістер мен тәжірибелік сабақтардың теориялық және практикалық маңыздылығы мен әдіс-тәсілдерді қолданудың тиімділігі туралы, танымал педагог мамандардың ғылыми тұжырымдары назарға алынды. Яғни, зерттеу жұмысымыздың негізгі идеясы эпостардағы «қаһарман-қыздар» олардың батырлық жолы, іс-әрекеті, ерекшеліктері, т.б. бейнелерінің көрінісі сомдалып, сыни талдаулар сөз етіледі. Яғни, сыни тұрғысынан ойлау әдісінің тиімділігі, дәріс барысында студенттердің өз ойларымен бөлісуі, сыни-көзқарасы, сыни-пікірлері жан-жақты зерделеніп, ой өзегінен өткізіп талданады. Сын тұрғысынан ойлау технологиясының дәріс сабақтарында түрлі дәйектеу мүмкіндігінің мол екендігі айқындалды. Осы тақырып аясында студенттер арасында эксперименттің алғашқы кезеңінде сауалнамамен қатар тест тапсырмалары, талдау жұмыстары, пікір алысу жұмыстары да ұйымдастырылды.

Сондай-ақ, дәрістің қорытынды нәтижесі бойынша негізгі тақырыптың толықтай ашылып, білім алушының өзіндік пікір қалыптасатындығына көз жеткіземіз.

Түйін сөздер: эпос, қаһарман, типологиялық ерекшелік, сюжет, сын тұрғысынан ойлау технологиясы, ұлттық құндылық, дебат, сауалнама, эксперимент.

Кіріспе. Қазіргі таңда білім беру жүйесіндегі оқыту технологиясының аяқ басуы аса қарқынды. Яғни, болашақ мамандардың алдына қойған мақсат-міндеттері екі еселенбесе одан кем емес.

Аталған тақырыбымызға орай, сыни тұрғысынан ойлау технологиясының артықшылығы туралы айтар болсақ, тақырыптың өзі айтып тұрғандай берілген мәтіннің мазмұнындағы дәлелдер мен дәйектерді түсінуге айтарлықтай ықпал береді. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы қандай да бір аудитория болмасын өзінің нәтижесін көрсететіндігі сөзсіз. Яғни, мұндағы негізгі мақсат ол білім алушының қызығушылығын ояту, мәтіндегі мағынаны түсіну, мән-мағынасын ажырата білу, ой толғау, қортындылай алу, т.б. ой-пікірлерін жеткізу әрекеттерін дағдылау. Осы мақсаттарға жету барысында түрлі әдіс-тәсілдерді қолданып, негізгі мәселелердің жауаптарын қорытындылай алу. Дәріс барысында, пікір-талас, дебат, дөңгелек-үстел, топтық жарыстар, т.б. әдістері арқылы оқытушы мен талапкерлер алдында әрқайсысы өз пікірі мен көзқарасын жете айту арқылы, дәйектерін дәлелдеп, сұрақ-жауаптар арқылы өз пікіріне пікір қосып, сұрақтарына толыққанды түйінді жауаптар таба алатындығына көз жеткізуге болады. Яғни, гректің (*kritikos* (*κριτικός*) - ойлай білетін) дегенді білдіретін ұғым, қандай да болмасын белгілі мақсаттың шешіміне жетуді білдіреді. Белгілі тақырыптың мақсатына толыққанды жету барысында, ол тек тақырып аясы емес, ол қандай әдістерді қолдану арқылы меңгерту, деген сияқты зерттеулерді жүргізуді жүзеге асыру болып келеді.

Осыған орай, әдебиеттанушы-ғалым А.Байтұрсынұлының айтқандай: «Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы болуы керек», - деген пікірі осыған саяды. Қазіргі кезде сыни тұрғысынан ойлау технологиясы өзекті тақырыптардың бірі болып, өріс алуда. Аталған тақырып бойынша зерттеулер де аз емес. Аталған технологияны белгілі бір шығарманы талдап-таразылауға теориялық негіз етуге келгенде ғалымдардың біршама еңбектері бар. Американдық ғалым, Kristoffer Larsson «Сыни тұрғыдан ойлауды түсіну және үйретудің — жаңа тәсілі» [1] атты мақаласында, әлем ғалымдарының пікірлеріне сүйене келе сын тұрғысынан ойлау туралы тың тұжырымдар келтірген. Christopher P. Dwyer, Michael J. Hogan, Ian Stewart «An integrated critical thinking framework for the 21st century» атты мақаласында «Біз КТ алты негізгі оқыту нәтижелерін (яғни, есте сақтау, түсіну, талдау, бағалау, қорытынды және рефлексиялық пайымдау) анықтайтын және ұйымдастыратын кең ойлау

дағдыларының шеңберін орналастырамыз»[2, 44], – деп сын тұрғысынан ойлау технологиясының нәтижелерін көрсеткен.

Мұндағы әр зерттеулерде өзіндік сыни көзқарастары, түрлі классификациясы мен шарттары берілген. Сыни тұрғысынан ойлау технологиясы барынша өзгерістері бар болғанымен, тақырып пен мақсат аясында өздігінен қажеттілігі бар екендігіне көз жеткіземіз. Зерттеу жұмыстарындағы ғалымдардың классификация түрлері - бірі 5 түрге бөлсе, бірі 6, не 7 ге бөліп қарастырған. Әрине мұнда, әрқайсының өзіндік құндылығы бар деп білуге болады. Осыған орай, Д.Кластердің [3] сын тұрғысынан ойлаудың 5 түрін мысал ретінде қарастыруды жөн көрдік. Олар:

- өз бетімен ойлау;
- ойын қорыту;
- проблемалық және сол ойын бағалай білуі;
- ойын дәлелдеуі;
- сын тұрғысынан ойлаудың өзі әлеуметтік ойлау, яғни өмірмен байланысты болуы.

Ғалымның белгілі тақырыпты толыққанды нәтижесіне жету, талдау, сыни ой-пікір қалыптастыру, т.с.с. категориялары арқылы нәтиженің қорытынды шешімін табады деген технологияның тиімділігі туралы айтуға келерлік жайт.

Осыған орай, эпостардағы «қаһарман-қыздар» бейнесін ЖОО-да сыни тұрғысынан ойлау технологиясы арқылы оқытуды анықтап, біршама талдаулар көзделді. Яғни, жырлардағы батыр мен қаһарман-қыздардың арасындағы қарым-қатынас, бір-біріне деген көзқарастарын суреттеу арқылы сыни мәселелерді ерекше назар аудару. Жырлардағы күрес жүргізу салты, жекпе-жек күш сынасып, байқауы – бұл қызға үміткер күйеу жігіттің шама-шарқын байқау, шыққан тетін сынап көру, т.с.с. үйленгеге дейінгі инновация дәстүрлеріне көз жүгіртеміз.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақалада Түркі халықтарына ортақ эпикалық шығармалардың өзара тарихи, мәдени жақындықтары мәлім. Осыған орай, зерттеу әдістері ретінде, түркілік эпостардағы сюжеттердің типологиялық ерекшеліктері, салыстырмалы мәдени-танымдық әдіс-тәсілдері таңдалды. Түркілік эпостар мен қазақ батыр қыздарының ерлігі, өжеттілігінің бейнеленуінің ерекшелігі және үйленге дейінгі инновация қырларын салыстыру әдістері мен сын тұрғысынан ойлау, тұжырымдау, т.б. әдіс түрлері қолданды. Дәріс барысында тақырыпты негізге ала отырып, салыстыра талдауда сыни көзқарастың өте қолайлы екеніне көз жеткізіледі. Яғни, дәріс, семинар сабақтарындағы СТО технологиясы арқылы, студенттің білім деңгейін, ой өрісін дамыту, машықтау, тақырып аясында тиімді нәтижелердің қорытындысына жету барысында белгілі жоспар арқылы қарастырылады. Яғни: кіріспе, мәтіндер талдау, ғылыми пікір, сауалнама, сұхбат, топпен жұмыс, дебат, пікірталас, жазба жұмысы (эссе).

Осыған орай, эпостарымыздағы «Қаһарман-қыздар» кімдер? Қандай мінезімен ерекшеленген? Неге халық жадында «Батыр» атауына ие болған? Яғни, батыр болу, ол күш иесі ма? Әлде, жаумен шайқасып, ержүрек танытқан ару қыздар ма? - деген түрлі сауалдарға жауап іздеу. Сондай-ақ, қыздарымыздың іс-әрекеті тек мақтан тұту емес, басы байлы тәрбиелік мәні зор екендігіне көз жеткізу сияқты сыни көзқарастардың туындауы қарастырылады.

Талқылау мен бақылау. Зерттеу нысаны ретінде «Дариға қыз», «Қырық қыз», «Қорқыт ата шығармасының» мәтіні мен қазақ эпостары таңдалды. Ерекше айтып өтетін жайт, ол қазақтың «Алпамыс батыр», «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр», тағы көптеген эпостардағы бейнелер, яғни, Құртқа, Қарлыға, Ақжүніс, Гүлбаршын, Назым, т.б. батыр-қыздар образдарынан да кем түспейтінін көреміз. Бұларды ерлер көзқарасы тұрғысымен жазылған әйелдер образы деп атауымызға болады.

Батыр қыз, қаһарман, ер жүрек – сөздерінің астары, күшпен қоса, ақыл мен айла, отбасы құндылығы, болашағын бірнеше ғасырлап алға қарайтын қыздарымыздың көзқарасы өткір, жетік болғаны күні бүгіннің дәлелі.

Мысалы, «Қырық қыз» жырынан батыр қыздардың бейнесінен үзінді:

Палуан батыр қырық қыз
Желкеге шашын түйеді.
Сауыттарын сайлап ап,
Ерлерше киім киеді,
Көкпарды алып қашқанның
Бір бетінен тиеді.
Қашқандар кейін қалады,
Шыдай алмай жігіттер
Құр айқайға салады.
Қуып жетіп көкпарды
Қыздар тартып алады.
Шабандоз деген жігіттер
Жете алмай әбден талады.
Батыр деген жігіттер,
Күштері жетпей қыздарға
Қас масқара болады. [4, 152-153]

Мұндағы, батыр қыздардың бейнесін анық бейнеленген. Яғни, қыздардың ақыл, айлалығы ғана емес, нақты күш-қуаттылығы, асыра жеткендігімен қоса, көз тіккен батырдың өзі оңайлықпен күш көрсете алмайтындығы сипатталған.

Сол сияқты, «Наурызбай-Қаншайым» жырындағы Қаншайым - батыр қыз ретінде бейнеленгені ерекше атауға тұрарлық. Халық жадында өзіндік орны бар Наурызбай батыр бір ауылдың жылқыларын баса көктеп алып кетуіне ешкімнің бармақ түгілі сөйлеуге дәттері бармаған ауыл батырларының орнына

намысы жібермеген Қаншайым қыз баса көктеп Батырдың алдын кесіп, айтқан сөзінен,

Қаншайым - Наурызбайға:

Сен бе едің даңқы шыққан Науан батыр?

Табарсыз айтпасам да жылқыны ақыр.

Қол беріп жолдасым деп, қолыңды әкел,

Бетпақтың ар жағында жылқым жатыр[5] – дейді.

Әрине, Қаншайымның батырлық іс-әрекетіне тәнті болған Наурызбай қыздың сөзіне тоқтам жасап қана қоймай, қыздың арманын ұластырады. Мұндағы «Қырық қыз» бен «Наурызбай-Қаншайым» жырларындағы байқайтынымыз қайсар қыздарымыздың күш қайраттылығы ғана емес, ақылдылығы, ержүректілігі, бұндай өжеттілікке тәнті болған батырлар қатар болуы әспетте деп түсінуіміз бекер емес.

Дебат. Ұлттық сананың әрбір отбасы мен қоршаған ортаның әсері бары сөзсіз. Дебат әдісі білім алушының сабақ барысында алдына қойған мақсаттың толық шешімін табуға және өзіндік пікірін жеткізе алуға әсерін білдереді. Осыған орай, тілші-ғалым Қ. Құрмамбаеваның ғылыми мақаласында «Пікірталас тақырыптары әр түрлі көзқарасты қамтып, бірыңғай пікірге келмеген мәселелерді қамтуы тиіс. Білім алушы белсенді рөл атқарушы емес, жетекші позицияға ие болады. Ол әлемді тануға, белгісіздікті анықтауға ұмтылады. Берілген мәселенің жауабын іздеп, шешімін табуға тырысады. Әр мәселе туралы пікір, көзқарастарды талдау арқылы салыстыра білуге, өзіне баға беруге, сын айтуға, көзқарасын білдіруге, пікірін нақтылап, өз сөзімен айта білуге дағдыланады. Білім алушы мен оқытушының арасында тығыз байланыс орнайды. Дебат білім алушы өз бетімен ізденуге, топ алдында еркін пікір айтуға, тілін дамытуға көмектеседі» [6] – деген пікірі сөзімізді нақтылай түседі.

Сол себептен, жоғарыда келтірген мысалдарды салыстыру мақсатындағы бірнеше сауалдарға жауап іздеу басты мақсаттардың бірі. Яғни,

1. Қазіргі кезде қаһарман-қыздар бар ма? Олар кімдер?

2. «Қаһарман-қыздар» тек күш-қуатымен бейнеленуі шарт па, себебі?

Осыған орай, топтық жұмыс барысында берілген мысалдарға орай бірнеше сауалдарға жауап іздеу. Бұл сюжеттерді талдап, өзіндік сыни көзқарастар айту құптарлы деп ойладық. Мысалы, діни тақырыптағы «Дариға қыз» дастанының сюжетін ерекше атап өтуге құптарлы. Қыз «мені бұл жалға күресіп жығатын жан бар ма екен»[7, 352] – деген талабы қойылады. Дариға қыз «еркектен артық туғанын», өзімен күрескісі келетін батыр ма? – деген үлкен күш сынағына шақырады.

Ол батыр қыздың үйленер алдында қояр шарты, яғни, маған үйленер жігіттің өзімен күш сынасатындығы және егер жеңген жағдайда оған жар болатындығы айтылады.

Келесі мысал, «Қорқыт ата» шығармасында, «Қам Бурабек ұлы Бамсы Бәйрік» жырындағы батырға қояр талабы да ерекше атауға боларлық. Жігітке қыз бетіне перде тұтып барып, «ат жарыстан, оқ атыстан, күш сынасудан жеңген соң ғана келісім беремін, - деп бірнеше шарт қояды» [8, 146], – деген шарттарды қыздың қаншалықты күш иесі екенін дәлелдейді.

Әрине, мұндағы батырдың өзінің қалауына қояр талабы ерекше болуының себебі неде? – деген сұрақ туады. Екі елдің аты шулы бірі еліне аты шыққан батыры болса, бірі ақылына көркі сай, сондай-ақ ерге бергісіз күш иесі болған батыр қыздар. Сондағы кейбір жырлардан өзгешелігі жауынгер қыздың талабын орындап немесе бір көргеннен ғашық болып жатпайтындығын көреміз. Мұндағы мақсат өзінің болашақ жарының өзі қандай болса, қалыңдығының да ерекше болуын талап ететіндігіне көз жеткіземіз. Қандай да халық болмасын мұндағы көретініміз отбасы амандығы, халықтың тыныштығы деп санауға құптарлы. Күні бүгінге дейін қайсар қыздарымыз өздерінің іс-әрекеттерімен, қажірлі де, қайтпас мінезерімен дәлел десек артық айтпағанымыз. Тақырыбымызға дәлел ғалым Р.Липец «жауынгер-қыздар» туралы ғылыми пікірі бар: «Девка-богатырка какбудто образец независимости. Но фактически-то она достается обычно герою после победы над нею, и дальше вступает как пленница, так же как и побежденный в поединкемужчины. Если она не теряет богатырскую силу, то большей частью как бы отказывается от ее применения, и активность воительницы утрачивается... т.е. становится мирными женами матерями» [9, 58], – дейді. Ғалымның бұл пікірі ана ерке дәуірінің көрінісі деуімізге болады. Мұндағы сыннан өту барысындағы түрлі оққылықтар, мифтік кейіпкерлер, тылсым күштің әсері ана ерке дәуірінің белгісі деп айта аламыз.

Сол сияқты, Клавдия Элианның пікіріне тоқталар болсақ: сақтардың бұл дәстүрі жайлы: «Подобный обычай был известен у саков: «кто из саков хочет жениться на девушке, должен вступить с ней в борьбу. Если верх в борьбе остается за девушкой, побежденныйборец становится ее пленником и поступает в ее распоряжение; только поборов девушку, может юноша взять ее в свою власть» [10, 23-24], – деген пікірі жоғарыдағы жайды толықтыра түседі. Ер жігітке осындай талапқа шыдау үшін орасан күшпен қоса, ақыл-айла да керек. Дегенмен, қыз бейнесі ер жігіт бейнесінен өзгеше. Ер жігіттің дүниеге келуі халықтың тыныштығын сақтайтын жан болып келуімен өлшенеді. Әрине, мұндағы әйелдің өмірдегі рөлі басқаша. Сол себептен кейбір халық фольклорларында нәзік жанның батырларша соғысқа аттануын құптамайды.

Сауалнама. Осыған орай, топтар арасында бірнеше сауалдар орын алады. Сауалнамаға қатысқан студенттердің жалпы саны – 143. Оның 30-ы 3 ж.1курс, ал 23-і 4 ж.1 курстар, 90 –ы 2 курс студенттері. Сауалнама жырдағы күш сынасар жайттардың көрінісі, үйленер алдындағы инновация дәстүрі басымдық алады, сол себепті сұрақтарымыз да соның аясында көзделген.

I – нұсқа

1. Ерте кездегі жыр-дастандарда екі жас (жігіт/қыз) үйленер алдына қоятын түрлі талаптары және ол сындардан өту. Осыған орай, сіздің көзқарасыңыз. Қазіргі кезде осындай талаптар бар ма? Немесе қандай талаптарға өзгерді? - сынды сауалнамалар қойылды.

а) Жырдағы екі (жігіт/қыз) батырдың қосылуы заман талабына байланысты болды... (ия/жоқ/қалыс) – 100%/0%/0%

ә) Жырдағы екі (жігіт/қыз) батырдың күші мен ақылдылығы сай келіп қосылуын құптаймын/құптамаймын/қалыс ... - 62%/30%/8%

б) Екі (жігіт/қыз) батыр бірін-бірі танымай күш сынасуы арқылы қосылуына, өз пікіріңіз ... (өз пікірі/қарсымын/қалыс) - 58%/8%/22%/20%

в) Қазіргі кезде осы үлгідегідей талаптар бар ма? Бар болса қандай? (өз пікірі/жоқ/қалыс) – 7%/70%/23%

г) өз ойыңыз ... (өз ойы/алдағы пікірге қосыламын/қалыс) – 45%/40%/5%

II – нұсқа

2. Немесе екі жас бір-бірін танымай, ерлік көрсету жолында кездесіп жатады. Сондағы қаһарман-батыр/қаһарман-қыз - өздерінің күштеріне сай ғашық болып қосылуына сіздің көзқарасыңыз.

Жауаптар:

а) сыннан өту шарттары, екі жастың отбасын құруы берік болуы мүмкін бе? (ия/жоқ/қалыс) – 63%/10%/27%

ә) сыннан өту бар, бірақ қолдамаймын/қолдаймын/қалыс... – 25%/47%/28%

б) жастар оны қызық көру ретінде санайды... (ия/жоқ/қалыс) – 1%/86%/13%

в) қазіргі жастардың көзқарасы басқа ... (ия/жоқ/қалыс) – 82%/3%/15%

г) өз ойыңыз ... (бар/пікірлерге қосыламын/қалыс) – 45%/33%/22%

Өз ойы, пікірі деген сауалдан «батыр қыздың күш сынасуы не үшін қажет болды?» - деген сұрақ кездесті. Яғни, біріншіден, өжет қыздың күш сынасуы, қарсыласының күші өзінен асып түсуі, яғни қара басын ойлағандығы емес, бүкіл ел-жұртының қамы деп түсінуге де болады. Ол жұртының амаңдығын ойлауы деп түсіну әбден құптарлы деп түсіну абзал. Екіншіден, әрине, физиологиялық күш қуаттың алға қойылғандығын айту бекер емес деген тұжырым жасауға болады. Демек аталған тақырыбымызды дәйектей келе, М.К.Мукашеваның ғылыми мақаласындағы пікірі ойымызды толықтырғандай, яғни «Бүгінгі қоғамға жаттанды білім алған оқушы емес, тұлғаның алған білімін өз тәжірибесінде қолдана алу қажеттігі туындап тұрғаны белгілі. Заман талабына сай оқу үдерісін технологияландыру білім мазмұнын жаңашаландыру, жеке тұлғаның тұлғалық қасиетін ашуда оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін пайдалануды ұстаным етеді» [11, 81].

Сауалнаманы түйіндей келе, топтың көрсеткіштері салыстырылды. Жүргізілген жұмыстарының теориялық оқу-танымдық көрсеткіші 1 курс пен 2 курс арасындағы ерекшелікті байқадық. Мұндағы ерекшелік 4ж 1курс студенттерінің теориялық тұрғысынан да, топтық пікір-таластағы белсенділіктері, өз пікірін жеткізу, т.б. білім деңгейлері басқа 3ж. 1 курс пен 4 ж. 2 курстарға қарағанда әлдеқайда төмен екендігі байқалады. Әрине, жас ерекшеліктері сәйкес келмей тұрғанын алға қоюға болады, бірақ мұнда оны айту қаншалықты дұрыс/бұрысы әлі де салыстыру жұмыстарын жүргізу алға қойған мақсаттардың бірі болып келеді. Бұл сауалнама әлі де өзіндік жалғасын табу үстінде.

Жазба жұмысы. Тақырыптың жалғасы ретінде және түйіндей келе «Менің ойымдағы - Қаһарман-қыз!» атты эссе жұмысы орындалды. Жұмысты 23 студент жазды. Білім алушылардың қысқаша қорытынды тұжырымдарына тоқталар болсақ, түрлі пікірлердің туындағандығына көз жеткіздік.

. Мен ойлаған «Қаһарман-қыз», ол әрбір қызды айтуға болады.

. Қазақтың қаһарман-қыздары өте көп. Ерлігімен тәнті еткен, ғасырлап жырлаған батыр қыздар тарихта қалған.

. Қазақ қыздары өзге ұлттан батылдығымен, қайсарлығымен, жауынгерлігімен ерекшеленеді.

. Мен үшін өз заманының қаһарман-қызы болған да, болады да. Мен болашақта «Қаһарман-қызы» атанғым келеді.

Білім алушылардың ой өзегін тұжырымдай келе, әр заманның өз батыр қызы болғаны тарихымыздың жадында. Ол күш сынасуынан ба, әлде ақылдылығымен бе әйтеуір өзіндік халқына қызмет еткендігінің белгісі және болашағы үшін әрқашан үлгі-өнеге болып қала береді.

Нәтижелер. Қайсыбір эпикалық шығармалардағы әйел бейнесі халықтың санасында отбасы мәселесі мен қоғамдағы орнына лайықты екенін бағалай білген. Батыр мен ару қыздардың таңдауы, олардың бір-біріне тең бейнеленуі, ел мүддесін кең ойлайтын айрықша қабілетті екендігіне көз жеткіземіз. Болашақ жары, сүйгені үшін басын өлімге де қиюға әзір жандар етіп сипатталған батыр қыздарымыз аз емес. Олар рудың, елдің бүтіндігін ойлайтын дана аналар болып жалғасын тапқандығы да тарихымызда дәлел.

Осыған орай, берілген сауалдарға жауап тауып, сыни көзқарастары, пікірлері білім алушының қаншалықты сыни тұрғыдан ойлау қабілеті, өз пікірінің маңызды екендігіне көз жеткізуі. Яғни, сын тұрғысынан ойлау – әдеби шығармадағы интуитивті ойлау қабілетін дамытатын маңызды құралдардың бірі.

Осы орайда, жоғарыда берілген тақырыбымызға орай, сыни көзқарас пен сыни пікірлері, сыни ойлау тұрғысынан білім алушылардың бір-бірлерін жақсы түсінуге дағдыландырады. Яғни, айтар болсақ:

- қарсыласының пікірлері мен дәлелдерін дұрыс түсіну;

- қарсы пікірді қабылдай алу;
- дәлелдерді дәйектеу, оны сараптап бағалау;
- нақты пікірін қорытындылай алу, мысал арқылы дәлелдермен түйіндеу.
- Өзін-өзі бағалау, өзгені бағалай алу;

Қай сала болмасын, сын тұрғысынан ойлау технологиясының аса қажетті әдіс екендігіне көз жеткізуге болады. Тақырып аясында, қойылған мақсатыңызға орай, әр білім алушының өзіндік көзқарасы бар, бірақ ол көзқарастың нақты мысалдар мен дәлелдерді айта отырып, проблемалық сауалдарды қоя отырып нақты шешімдерді табуға болары анық.

Қорытынды. Айта келе, сын тұрғысынан ойлау технологиясы көркем әдебиет пәні бойынша ерекше технологияның бірі. Білім алушының белгілі тақырып аясындағы ұқсас құбылыстарды салыстыра зерттеу, сыни көзқараспен, сыни пікір білдіру қазіргі ғылымда кеңінен қолданылып кең өріс алған тәсілдердің бірі. Ғалымдар арасында әр сала бойынша зерттеу жүргізу өзектілігін жоя қоймағандығына көз жеткіздік және әлі де түрлі зерттеу жұмыстар болады деген үміттеміз.

Яғни, эпостардағы «қаһарман-қыздар» бейнесін ЖОО-да СТО технологиясы арқылы оқыту білім алушының тұжырымдары, өзіне қатысты немесе өзгелердің дәйектемелерін, сыни пікірлерін қарсы алып, қорытынды тұжырым жасау маңыздылығы. Қарама-қарсы пікірлерді тыңдап, оған қатысты өзінің ойын жеткізу, жеке көз-қарасы, қызығушылығының артуы үлкен жетістік деп есептеуге болады.

Мұндағы белгілі бір сюжетті ой илегінен өткізіп, оның шешімін табу және тек сол сыни пікірде қалып қалу ғана емес нақты ой әркетімен, ойдағы моделді құрап түйіндеу деген пікір қалыптастырамыз.

Әрине, тақырып аясы өте ауқымды. Сол себептен, жұмыстың әлі де сын тұрғысынан ойлау технологиясының түрлі әдістерді қолдана отырып, әлі де «қаһарман-қыздар» бейнесін басқа да қырынан танытуға болады деген ой түйеміз.

Әдебиеттер:

1. Kristoffer Larsson. Understanding and teaching critical thinking – A new approach International Journal of Educational Research. **Volume 84**, 2017, P. 32-42. <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2017.05.004>.
2. Christopher P. Dwyer, Michael J. Hogan, Ian Stewart. An integrated critical thinking framework for the 21st century. Thinking Skills and Creativity. **Volume 12**, June 2014, P. 43-52. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2013.12.004>.
3. Бекахметов Ғ., Қоржымбаева Ә. Критикалық ойлау негіздері. – Астана: Қазақстан, 2003. – 208 б.

4. Ерғалиев Х., Мәуленов С., Шалабаева Ә. Қырық қыз. Қарақалпақ халқының қаһармандық дастаны. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік Көркем Әдебиет баспасы, 1959. – 571 б.

5. Исмақова А., Сәкенов С. Наурызбай-Ханшайым. Ақжолтай Ағыбай батыр // Құраст. Жауапты.шығ. – Алматы: Ғылым, 2002. – 129 б.

6. Құрмамбаева Қ.С. Көркем шығармаларды оқытуда белсенді оқу әдістерін қолданудың ғылыми-әдістемелік негізі // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – 2002. – №3. – Б. 230. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.20>.

7. Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т.13: Діни дастандар. – Алматы: Фолиант. 2005. – 352 б.

8. Ысқақов Б. Қорқыт ата кітабы. – Алматы: Жазушы, 1994. – 260 б.

9. Липец Р. Образы батыра и его коня в тюрко монгольском эпосе. – М.: Наука, 1984. – 263 с.

10. Клавдия Элиан. Разнообразные повествования (сб. «Древние авторы о Средней Азии». – Ташкент: Книга, 1940. – 169 с.

11. Мукашева М.К. Орта білім беру жүйесінде қазақ әдебиетін Қ.Бітібаева технологиясы арқылы оқыту // Еуразия гуманитарлық институты хабаршысы. – 2021. – №3. – Б. 256.

Н.А. МАЖИЕВА, Н.С. БАЛТАБАЕВА

Казахский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан.

ПРЕПОДАВАНИЕ ОБРАЗА «ГЕРОИНЬ-ДЕВИЦ» В БЫЛИНАХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ТЕХНОЛОГИИ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ВУЗАХ

Аннотация. В статье рассматривается важность обучения через технологию критического мышления, основанную на образе «героинь-девушек» в турецких эпосах. Выделяются типологические особенности и сходство образов «героинь-девиц» в былинах. Во введении описывается общий для мира и тюркских народов образ «героинь-девушек». Говорят, что их храбрость и ум сохранились в памяти народа. Приводились примеры, что каждое действие девушки-воительницы в определенной песне достойно героя, что осталось в ядре поэтов, воспевавших веками. Точно так же о том, что эта тема нашла место в работах фольклористов, педагогов и исследователей по сей день и о том, что эта тема никогда не потеряет своей актуальности, свидетельствуют их работы.

В связи с этим будет проведен систематический анализ героинь поэмы от рождения, среды взросления, семейного воспитания, традиций и т. д. с точки зрения их личности. Другими словами, были проанализированы вопросы и

дискуссии среди студентов в университете, их взгляды и мысли. Учитывалась теоретическая и практическая значимость технологии критического мышления на лекциях и практических занятиях и эффективность использования методик, научных выводов известных специалистов-педагогов. Основной идеей нашей исследовательской работы являются «героини-девицы» в былинах, их богатырский путь, поступки, характеристики и т.д. Описывается внешний вид видеороликов и обсуждаются критические анализы. Всесторонне изучается и анализируется эффективность метода критического мышления, обмен студентами своими мыслями, критическими взглядами, критическими мнениями во время лекции. Было определено, что на лекциях технологии критического мышления есть много возможностей для различных имитаций. В рамках данной темы на первом этапе эксперимента, наряду с опросом, среди студентов также были организованы тестовые задания, аналитическая работа, дискуссионная работа.

Также мы следим за тем, чтобы основная тема была раскрыта полностью и у слушателя сформировалось собственное мнение по конечному результату лекции.

Ключевые слова: эпос, герой, типологический исключение, сюжет, технология критического мышления, национальная ценность, дебат, опрос, эксперимент.

N.A. MAZHIYEVA, N.S. BALTABAYEVA

Kazakh national woman's teacher training university, Almaty, Kazakhstan

TEACHING THE IMAGE OF «HEROINES-GIRLS» IN EPICS IN UNIVERSITIES USING THE TECHNOLOGY OF CRITICAL THINKING

Annotation. The article discusses the importance of learning through the technology of critical thinking, based on the image of «heroines-girls» in Turkish epics. The typological features and similarities of the images of «heroines-girls» in epics are highlighted. The introduction describes the image of “girl heroines” common to the world and the Turkic peoples. They say that their courage and intelligence are preserved in the memory of the people. Examples were given that every action of a warrior girl in a certain song is worthy of a hero, which remained in the core of poets who have sung for centuries. In the same way, the fact that this topic has found a place in the works of folklorists, educators and researchers to this day and that this topic will never lose its relevance is evidenced by their works.

In this regard, a systematic analysis of the heroines of the poem from birth, the environment of growing up, family education, traditions, etc. will be carried out in terms of their personality. In other words, questions and discussions among students at the university, their views and thoughts were analyzed. The theoretical and

practical significance of the technology of critical thinking in lectures and practical classes and the effectiveness of the use of methods, scientific findings of well-known specialist teachers were taken into account. That is, the main idea of our research work is the “heroine-girls” in epics, their heroic path, actions, characteristics, etc. The appearance of the videos is described and critiques are discussed. That is, the effectiveness of the method of critical thinking, the exchange of students with their thoughts, critical views, critical opinions during a lecture are comprehensively studied and analyzed. It was determined that there are many opportunities for various simulations in the lectures on the technology of critical thinking. Within the framework of this topic, at the first stage of the experiment, along with a survey, test tasks, analytical work, and discussion work were also organized among students.

We also make sure that the main topic is fully disclosed and the listener forms his own opinion on the final result of the lecture.

Keywords: epic, hero, typological exception, plot, critical thinking technology, national value, debate, poll, experiment.

References

1. Kristoffer L. Understanding and teaching critical thinking - A new approach International Journal of Educational Research // Volume 84, 2017. – P. 32-42. <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2017.05.004>.
2. Christopher P. D., Michael J. H., Ian S. An integrated critical thinking framework for the 21st century. Thinking Skills and Creativity // Volume 12, June 2014. – P. 43-52. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2013.12.004>.
3. Bekahmetov Ć., Qorjymbaeva Ä. Kritikalyq oilau negızderı. «Qazaqstan-2050» Jalpy ülttyq qozğalysy. – Astana. – 208 b.
4. Ergalıev H., Mäulenov S., Şalabaeva Ä. Qyryq qyz. Qaraqalpaq halqynyñ qaharmandyq dastany. Qazaqtyñ memlekettik Kórkem Ädebiat baspasy. – Almaty, 1959 . – 571 b.
5. Ismaqova A., Säkenov S. Nauryzbai-Hanşaiym // Aqjoltai Ağybai batyr // Qūrast. Jauapty.şyğ. – Almaty: Ćylym, 2002. – B. 27-129.
6. Qūrmambaeva Q.S. Kórkem şyğarmalary oqytuda belsendı oqu ädistern qoldanudyñ ğylymi-ädistemelik negızı. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.20>.
7. Babalar sözi. Jüz tomdyq. T.13: Dni dastandar. – Almaty: Foliand, 2005. – 352 b.
8. Ysqaqov B. Qorqyt ata kitabı. – Almaty: Jazuşy, 1994. – 260 b.
9. Lipes R. Obrazy batyra i ego konä v türko mongölskom epose. – M.: Nauka, 1984. – 263 s.
10. Klavdia Elian. Raznoobraznye povestvovania. – Taşkent, 1940. – 169 s.
11. Mukaşeva M.K. Orta bilim beru jüiesinde qazaq ädebiatın Q.Bitbaeva tehnologiasy arqyly oqytu // Eurazia gumanitarlyq instituty habarşysy. – №3/2021. ISSN1999-4214.

Авторлар туралы мәлімет:

Мажиева Назым Айтбайқызы – Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Мажиева Назым Айтбайқызы – докторант Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казакстан.

Mazhiyeva Nazym Aitbaykizi – doctoral student, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Балтабаева Наргиза Смаиловна – философия докторы (PhD), Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің қауымдастырылған профессор м.а., Алматы, Қазақстан.

Балтабаева Наргиза Смаиловна – доктор философии (PhD), и.о. ассоциированный профессор Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казакстан.

Baltabayeva Nargiza – Doctor of Philosophy (PhD), associate professor Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Техникалық редакторлар:
М. Аманғазықызы, А.Т. Жұмсақбаев
Компьютерде беттеген: М.С. Карибаев

Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ.
2024. – 1. – Астана: А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия
гуманитарлық институты. - 276 б.

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар
журналдың редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі
мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің
дұрыстығына автор жауап береді.